

A SZABADSÁGHARC LEVERÉSÉTŐL A KIEGYEZÉSIG

DEÁK FERENC EMLÉKEZETE

A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben

A SZABADSÁGHARC LEVERÉSÉTŐL A KIEGYEZÉSIG

*

DEÁK FERENC EMLÉKEZETE

A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben

A SZABADSÁGHARC LEVERÉSÉTŐL A KIEGYEZÉSIG

DEÁK FERENC EMLÉKEZETE

A Göcseji Múzeum konferenciái a Deák-évben

Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága
Zalaegerszeg, 2004

Szerkesztette:
Béres Katalin

Nyomdai előkészítés:
TVF Stúdió Kft.

Fotók:
Zóka Gyula

A címlapon Gasparics Márk zalaegerszegi emlékműve
és Zala György Deák Ferencet ábrázoló, a kehidai kúria előtt álló
mellszobra látható.

Kiadó:
Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága
2004

Felelős kiadó:
Dr. Vándor László

ISBN 963 7205 37 3

A kiadvány megjelenését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,

Zala Megye Önkormányzata,
és
Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatta.

Nyomdai munkák:

Előszó

2003-ban ünnepelte az ország Deák Ferenc születésének 200. évfordulóját. A jeles alkalomból kiadványok egész sora, konferenciák és kiállítások mutatták be a haza bölcseként tisztelt államférfi életút-ját, politikai pályafutását, felelevenítve, új színekkel gazdagítva Deák kultuszát.

A jubileum alkalmából a zalaegerszegi Göcseji Múzeum - a megyeszékhelyen, Söjtörön, Kehidán és Pusztaszentlászlón rendezett kiállításai mellett - két konferenciával tisztelgett a 19. század egyik legnagyobb politikusegyénisége emléke előtt. Az első tudományos tanácskozásra 2003. márc. 21-én került sor a Zala Megyei Bíróság dísztermében, az egykori vármegyeháza közgyűlési termében, ahonnan Deák politikai pályafutása indult. *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig* címmel tartott konferencián egyrészt megemlékeztünk Gasparics Márkról, a Zalában nagy tiszteletnek örvendő ferences szerzetesről, aki a szabadságharc tábori lelkésze, címzetes honvéd őrnagya volt, majd a bukás után az önkényuralom elleni szervezkedés egyik mártíra lett. Másrészt előadóink azt vizsgálták, hogy e korszakról a köztudatban élő toposzok - Bach-huszárok, passzív ellenállás - megfelelnek-e a valóságnak, vagy a legfrissebb történeti kutatások fényében inkább a történeti mitológia részeivé váltak.

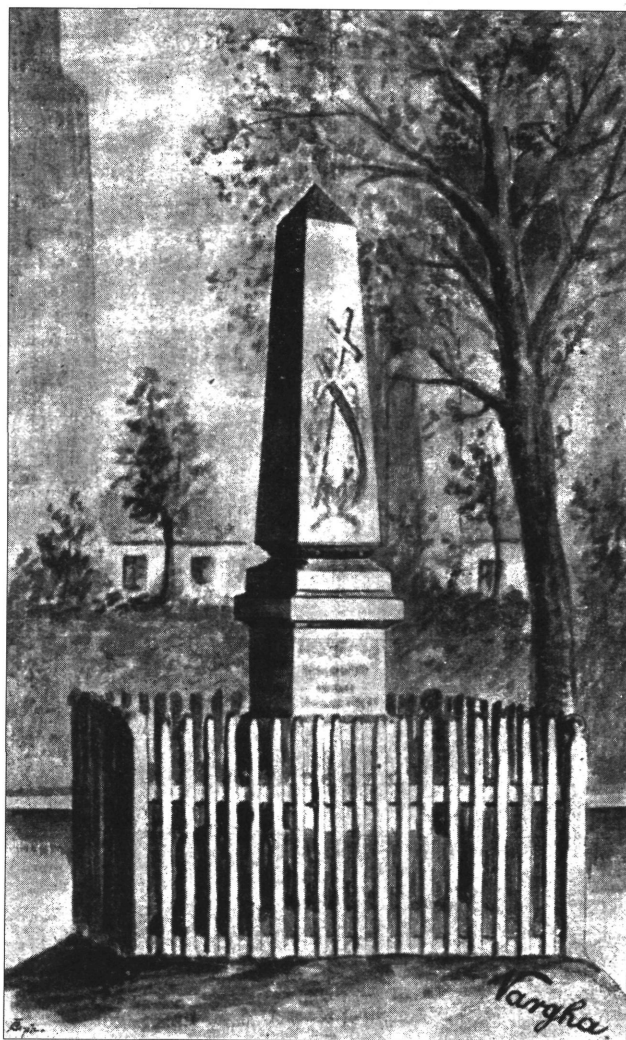
Második konferenciánkra 2003. október 28-29-én került sor Deák egykori otthonában, a frissen felújított kehidai kúria konferencia termében. *Deák Ferenc emlékezete* című tanácskozás témája nem az életpálya elemzése volt, hiszen arról az emlékév során több konferencia is szólt, hanem előadóink - történészek, muzeológusok - Deák kultuszának kérdéskörével foglalkoztak; elemezték tiszteletének megnyilvánulásait életében és halála után, mindenekelőtt Zalában, a szülőföldjén, politikai szerepe megítélésének változásait az elmúlt másfélszáz évben, számba vették tárgyi hagyatékát, képi ábrázolásait, megjelenését a magyar irodalomban stb.

Most e tudományos tanácskozások előadásainak válogatott, bővített és szerkesztett változatát nyújtjuk át az olvasónak, remélve, hogy hozzájárulhatunk Deák Ferenc és kora, valamint kultusza alaposabb megismeréséhez.

A szerkesztő

A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig

Zalaegerszeg, 2003.március 21.

Gasparics Márk 1894-ben felállított emlékoszlopa Perlakon

Zakar Péter

Zala megye vértanúja: Gasparich Kilit*

Az 1848/49-es szabadságharc és az azt követő megtorlás időszakának legendás alakjai közé sorolható Gasparich Kilit ferences szerzetes. Rejtélyes élete, gyakran változó vallási és politikai nézetei, 1848-ban a hírszerzésben, majd azt követően a függetlenségi összeesküvésben játszott szerepe még mindig tartogat meglepetéseket és feltáratlan részleteket a kor kutatója számára. Tevékenysége, hányattatásai, a kor eszméi iránti rendkívüli fogékonysága mind-mind alkalmassá teszik arra, hogy életrajzán keresztül jobban megértsük azt a kort, amelyben élt, és amelybe sosem tudott teljes mértékben beilleszkedni.

Gasparich Márk a Zala megyei Cirkovlyánban született, horvát nemzeti-ségű, földműves családban. Anyja Szerpák Ilona, apja Gasparich Sebestyén volt, akit a község több ízben bírójává választott. A család csak szűkösen tudott megélni, hiszen a szülőknek hat gyermek számára kellett a betevő falatról gondoskodni. Így aztán érthető, hogy a mélyen vallásos család feje ellenezte gyermeke továbbtanulását. A kis Márk ekkor elszökött hazulról és a nagykanizsai piaristáknál elvégezte a gimnáziumot. A szigorú apa 1826-ban hazavitte, de a mezei munkát nem bírta, így 1827 őszén már ismét Nagykanizsán volt, ahol felvételt kért a ferencesek közé. Kérése meghallgatásra talált, és 1827. október 27-én Veszprémben Cletus [Kilit] néven belépett a Szűz Máriáról nevezett ferences rendtartomány tagjai közé. Ezt követően a nagyboldogasszonyi zárdában [Moson megye] bölcseletet hallgatott, majd 1830-33-ig Nagyszombaton, Esztergomban és Pozsonyban teológiai tanulmányokat folytatott. A szokásosnál egy évvel korábban, 1833. április 16-án szentelte áldozópappá a pozsonyi zárda templomában Szepessy Ignác báró pécsi püspök.¹

*Tanulmányunk a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, a Klebelsberg Kuno Ösztöndíj, és a MÖB CH ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ *Neusiedler Jenő*: Gasparich Márk az 1853. szept. 3-án a magyar szabadságért vértanu halált halt ferencrendű szerzetes életrajza. Csáktornya, 1910. (a továbbiakban: *Neusiedler* 1910.) 1-16.

Itt kell megemlítenünk, hogy ennek a munkának horvát nyelvű változata is van, lásd *Neusiedler Jenő*: Životopis Gasparich Marka redovnika reda svetoga Ferenca, koji je leta 1853. septembra 3-ga za magjarsku slobodu mučeničku smrt podnosel. Na medjimurski jezik [sic!] prevodił Gjuro Gasparič. Nagykanizsa, 1912.

Haller Jenő dr.: Rózsák és tövisek között a - bitófaig. Gasparich Márk muraközi vértanu emlékezete Halálának nyolcvanadik évfordulóján. Mezőtúr, 1933. (a továbbiakban *Haller* 1933.) 7-14.

P. Kovács Septimus OFM.: Gasparich Kilit (a továbbiakban *P. Kovács* 1948.) 152. In.: Négy papi arckép 48-ból. Vigilia 13. (1948/3.) 132-154.

Erre az időszakra esik a fiatal szerzetes üstökösszerű feltűnése a magyar közéletben. Gasparich írt egy cáfolatot Ján Kollár álnéven megjelent, magyarosítást támadó röpiratára, a „*Sollen wir Magyaren werden*”-re. Ezáltal a fiatal türjei káplán neve egy csapásra ismertté vált a magyar közélet meghatározó alakjai körében, s válaszáról elismerően nyilatkozott többek között Széchenyi István gróf és Döbrentei Gábor is. Utóbbihoz intézett 1834 februárjában, Pozsonyban kelt levelében nemcsak arra adott választ, első levelét miért küldte el névtelenül, hanem további szándékairól is tájékoztatást adott. Mint írta, első levelében nem fedte fel nevét, hiszen „...nyílt szívem ugyan súgá, hogy jelentsem ki; de amit megtennem mint magyarért élő - haló horvátoknak kelle azt az ami vagyok [t.i. szerzetes - Z.P.] kegyetlen tenni tiltá...”.

Munkáját a magyar tudós társaság elé akarta bocsátani, amint megvallotta, írásával „...minden magyar szívet biztatni, kecsegtetni...bátorítani” akart.²

Országos hírnevének is szerepe lehetett abban, hogy 1835-ben a pesti rendházba helyezték át. Itt tűnt fel beszédeivel, amelyek szerzetes társai, Albach Szaniszló és Gegő Nicefor prédikációival együtt a korabeli Pest meghatározó társadalmi eseményeivé váltak. Gasparich Kilit az 1838. márciusi árvíz során rendkívül bátran viselkedett, megakadályozta, hogy pánik törjön ki a templomban, s eközben rendíthetetlenül vigasztalta a lakosságot, a veszély elmúltával pedig egyik prédikációját, „...melyet az elfelejtethlen kárt, nyomort, ínséget és szomorúságot okozott 1838-diki árvíz elmúltával a kesergő pestiekhez sz. György hó [április - Z.P.] 1-én” mondott, meg is jelentette a károsultak megsegítése céljából. 1838-ban ennek ellenére politikai okokból áthelyezték a szentantali [Pozsony megye] kolostorba.³

A helytartótanács mindhárom népszerű ferences szónok (Albach, Gegő, Gasparich) tevékenységét rossz szemmel nézte, ezért kezdeményezte áthelyezését. Gasparich ellenében azt hozták fel, hogy inkább hirdeti a nacionalizmust, mint a megfeszített Krisztust, a városban világi ruhában járkal, a magyar színházat viszont szerzetesi ruhában látogatja, végezetül pedig az előírt imákat és elmélkedéseket elhanyagolja. Tekintettel arra, hogy Gasparich már korábban is kritikusan viszonyult rendjéhez, valószínű, hogy a helytartótanács a valóságnak megfelelő tényállás alapján kezdeményezte elmozdítását.⁴

² Gasparich Kletus - Döbrentei Gábor. Pozsony, 1834. február [a nap kivágva]. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár M. Irod. Levelezés. 55.k. 100.sz. Az idézeteket itt és a továbbiakban a jelenlegi helyesírási és központoszási szabályok figyelembevételével idézzük.

P. Kovács 1948. 151.

³ Haller 1933. 17.

Eötvös Károly: A nazarénusok. Bp. 1904. (a továbbiakban: Eötvös 1904.) 139-145.

Novák Mihály: Zalavármegye az 1848-49. évi szabadságharcban. Bővített kiadás. Zalaegerszeg, 1906. (a továbbiakban: Novák 1906.) 328-331.

Szinnyei József: Magyat írók élete és munkái. III.k. Bp. 1894. (a továbbiakban Szinnyei 1894.) 1036.

⁴ P. Kovács 1948. 151.

Gasparich már 1834-ben úgy fogalmazott, hogy: „Vannak Magyar Édenbe oly társaságok, melyek még most is a magányi élet együgyű kötelékeivel szoríttatnak össze, és ezek szerzetes társaságoknak hívatnak...” Lásd a 2. sz. jegyzetben megadott Döbrentei Gáborhoz intézett levelét.

Szentantali magányában rendezte sajtó alá beszédeit, amelyek pártfogójának, a pécsi püspöknek a támogatásával 1839-ben meg is jelentek.⁵ Hiába számúzték Pestről, a közéletből ekkor már nem lehetett kiszorítani. Meskó János szarvasgedei birtokos rövid időre maga mellé vette házi káplánnak, majd 1840-1844-ig Székesfehérváron volt egyházi szónok és hitoktató. Eötvös Károly szerint a Meskó család befolyása segítségével kerülhetett vissza ismét a közélet vérkeringésébe, s hálából írta meg és adta ki 1840-ben a fiatal Meskó Györgyhöz intézett, nevelő jellegű „szózatát”.⁶ Ebben saját hitvallását is közreadta: *„Én nem azért zártam el magam a világtól, hogy minden iránt meghidegüljek, hanem, hogy ott magam iránt hidegen, embertársaim, Istenem, fejedelmem és Hazám iránt minél melegebben tanuljak meg írni, gondolkodni s cselekedni...”*⁷

Isten és a józan ész egységének, az erkölcsi és a tudományos értékek elcsajátításának szükségessége mellett ez a mű egyértelműen bizonyítja, hogy Gasparich, megelőzve klerikus társainak jelentős részét, már ekkor határozottan az alkotmányos királyság hívének vallotta magát. Az államot a szerződéselmélet alapján értelmezte, ahol a fő a fejedelem, a test a társadalom, az inak szerepét pedig a törvények játsszák. Mint írta, ha a haza, a fejedelem hív, akkor érette mindent fel kell áldozni. De nem rejtette véka alá azt sem, hogy: *„A törvényeknek mindenkit egyformán kell szorítaniuk a társasági kapocs közé...”*, illetve, hogy a törvényes fejedelmet illeti meg a tisztelet. A közelmúlt eseményeire, az ellenzékiek törvénytelen bebörtönzésekre is reagált. *„Ne hidd; mint ha ő [t.i. a fejedelem - Z.P.] üldözhetné a valódi jó Hazafiakat”* - írta.⁸

1840-re esett vitája Schwab Löw főrabbiával⁹ a zsidóemancipáció kérdésében. Gasparich, aki több cikket is publikált a Hírnökben és a Literariai Csarnokban,¹⁰ utóbbi folyóirat 1840. június 7-i számában „A Zsidók” címmel tett közzé értekezést. A reformkori ellenzék programjában a zsidóemancipáció is szerepelt, noha a részletek kérdésében az egyes irányzatok eltértek egymástól. A centralisták, így például Eötvös József báró, a feltétel nélküli egyenjogúsítást látták volna célszerűnek, Kossuth Lajos pedig, a mielőbb megvalósítandó emancipációval együtt, a zsidó vallás reformját is sürgette. Gasparich a Csarnokban hangoztatta, hogy a zsidók sokat szenvedtek, de visszanyert honukban ismét igára

⁴ Az út, igazság és élet, vagy is a megváltó szelíd lelke szeretetben és igazságban, melyet több beszédekben hallgatóival ismertete Gasparich Kilit, sz. Ferencz rendi szerzetes és hitszónok. Pest, 1839

⁶ Gasparich Kilit: Korszerű szózat Felsőkubinyi Meskó Gyurihoz és minden nemes magyar ifjuhoz az élet, hitvallás tudomány erény, és hazafiuság ügyében. Pest, 1840. (a továbbiakban: Gasparich 1840.)

⁷ Gasparich 1840. IX.

Haller 1933. 19-20.

⁸ Gasparich 1840. 65-70.

⁹ Schwab Löw (Kromau [Morvaország], 1794. február 7. - Pest, 1857. április 3.) főrabbi, 1836-tól a pesti hitközség lelkésze, a zsidó emancipációért folytatott küzdelem egyik vezető személyisége, a mérsékelt vallási reformok híve.

¹⁰ Így pl. a Mátyás szobor ügyében Literariai Csarnok (a továbbiakban LCs) 1840. május 3. 30-32., a káromkodás ellen LCs 1840. május 10. 37-40., részleteket közölt „Korszerű szózatából” LCs 1840. május 24. 53., illetve 1840. május 28. 57-60.

P. Kovács 1948. 152.

Szinnyei 1894. 1036.

érdemesítették magukat, s így lett osztályrészük az örök hazátlanság.¹¹ Ami az emancipációt illeti, itt egyrészt még az északkelet-magyarországi liberálisoknál is szigorúbb feltételeket fogalmazott meg: „*Nekem szegény gondolkodásom szerint az a csekély véleményem lenne, mint kereszténynek: nevelnők gyermekeinket igaz keresztényeknek s magunk is ami bennünk nem keresztény irtanók ki eleve; és minthogy a nevelés és neveltetés kezünkben van, neveltetnők a zsidókat keresztényekké - azaz igazakká, egyenes szívűekké, irántunk őszintékké. Ha minden magyar igazi keresztény lesz, akkor nem félhetjük az utókort a zsidók pénzétől, nem félhetjük a hazát a zsidók általi megdöntéstől.*”¹²

Összefoglalva véleményét, ha a zsidóság polgárjogot kíván, akkor legyen vagy kereszténnyé, vagy teljesen mondjon le a Talmudról. Szükségesnek tartotta a magyar nyelv elsajátítását is, mint írta, ha a zsidók polgárjogot kérnek, nekünk jogunk van azt kérni, hogy magyarokká váljanak.¹³

Schwab Löw válaszában cáfolta, hogy a szétszóratás pusztá büntetés lenne, azzal érvelve, hogy ezáltal az izraeliták Isten létének élő tanúivá váltak. A zsidók gonoszságát és kegyetlenségét taglalta (Megváltót megfeszítették, prófétáikat elűzték, minden jóakarójuk, így a nemes magyar nemzettel szemben is hálátlanok stb.) rámutatott, hogy minden fiatal nép életét a babona és a vadság kíséri, ugyanakkor az egyén bűneiért nem lehet egy népet felelősségre vonni.¹⁴ A vita tanúsága szerint Gasparich a magyar liberálisok átlagánál határozottabban követelte a zsidóság magyarosodását, illetve a középkori vallási szokások megváltoztatását.

A reformkor népszerű ferences hitszónoka még ekkor is kereste a helyét. 1840. szeptember 16-án, Székesfehérváron keltezett, s Horvát Istvánhoz¹⁵ írott leveléből kiderül, hogy ő szíve szerint a magyar nyelv tanáraként szeretne tevékenykedni. Ezért pályázott (igaz megkésve) az akadémiai magyar katedrára, s ezért próbálta meg elnyerni 1840-ben a zágrábi főgimnázium magyar nyelvű tanítói székét. „*Én mint horvát - írta - csak azért szeretném a magyar tanítói széket Zágrábban, hogy a viszonyok csillapításához szép módjával némileg járuljak és a magyar nyelv érdekében az ellenei ingerültség közepette valamit tegyek.*”¹⁶

A tanári katedrát végül is nem nyerte el, mindazonáltal 1840-től 1844-ig tartó székesfehérvári működése élményekben gazdag időszak volt életében. Ismét bekapcsolódott a politikai életbe, részt vett a megyegyűléseken és megismerkedett az ellenzék vezetőivel, köztük Perczel Mórral is. Székesfehérvári

¹¹ LCs 1840. június 7. 69.

¹² LCs 1840. június 7. 70.

¹³ LCs 1840. június 7. 70-71.

¹⁴ Schwab Arszlán: A zsidók. Fölvilágosító értekezés a Gasparich Kilit urtól, nyárelő 7dikén a Csarnokban közölt hasonnevű cikk visszaigazításául. Ford., előszó és jegyz.: Bloch Móric. Buda, 1840. 1-56.

¹⁵ Horvát István (Székesfehérvár, 1784. május 3. - Pest, 1846. június 13.) A magyar nyelv és irodalom rendes tanára a pesti egyetemen, 1840. október 1-től három évig a bölcsészkar dékánja, 1815. december 7-től haláláig az országos könyvtár őre.

¹⁶ Gasparich Kilit - Horvát János. Székesfehérvár, 1840. szeptember 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Levelestár név és d.sz.

tartózkodásának legrejtélyesebb vonatkozása a magyarországi nazarénusokhoz fűződő viszonya. A magyarországi nazarénusok már 1841-ben felvették Gasparich Kilit a kapcsolatot. Egyik képviselőjük, Hencsey Lajos lakatoslegény több ízben látogatást tett a barátnál, akit megpróbált meggyőzni a szentségek és az egyházi hierarchia értelmetlenségéről, és a gyermekkeresztség bűnös voltáról. Gasparich valószínűleg egyetértett Hencsey társadalom és egyházkritikájával. A ferences barát már 1840-ben arról írt, hogy a jobbágy kegyetlensége az úr vallástalanságának a következménye.¹⁷ Saaghy Vendelhez¹⁸ írt leveleiből kiderül, hogy csodálta „a szegény fiatalember” rendíthetetlen lelki erejét, de tanításának nem jósolt hosszú életet. 1842. június 10-én kelt levelében azután két súlyos fogatkozást vetett az önjelölt próféta szemére. Az egyik probléma, hogy a vallás titkát csak az emberi elme segítségével akarja felfogni. A másik, hogy az egyetértéshez a hit mélysége mellett törvény és előjáró is szükséges, amit a nazarénusok elvetettek. Igazat adott viszont Hencseynek abban, hogy az egyház már nem képes sem magán, sem pedig a világon uralkodni. Ennek ellenére elutasította, hogy közéjük álljon.¹⁹

Figyelmet érdemel 1844-ben közreadott műve, a „Szózat a káromkodás ellen” is. „Magyar vagyok, annak érzem és tartom magamat, habár más ajkú honpolgárnő tejét szívom is, habár csak jó későn kezdém szorgalmam által magamévá tenni a magyar nyelvet, de megvallom mindaddig diplomaticai méltóságra érdemtelennek fogok tartani nyelvet, legyen a nyelv magyar, vagy bár más, míg a nyelvet annyi aljasság szennyezendi, mennyi a rút magyar ajkáról, magyarul hangzik szét, a nem magyaroknak a magyaroktól elijesztésökre, elidegenítésökre!” - foglalta össze mondanivalója lényegét.²⁰ Ez a munkája többek között Jeremy Bentham (1748-1832) angol filozófus és Karl Wenzeslaus von Rotteck (1775-1840) német történész professzor műveinek az ismeretéről is tanúskodik.²¹

1844-ben Szombathelyre helyezték át. Rendtársa, Hermán Jeremiás szerint: „Szerette az egész város népe, de különösen a szegényeknek volt nagy jótevőjük. Itt három szegény ifjút iskoláztatott. Sok más szegény tanulónak pedig házról házra járva keresett élelmezést, sőt lakást is. A betegeknek szorgalmas látogatójuk volt; ha látta azok szegénységét, megajándékozta őket, hogy egy kis jó leveshez juthassanak... Széplőtelen életével általános kedveltségnek örvendett és sokan keseregtek utána, mikor kegyes, jó lelkiatyjuk eltávozott. Szíve anyagi jó szív volt”.²²

¹⁷ Gasparich 1840. 35.

Novák 1906. 332.

Haller 1933. 22.

¹⁸ Saaghy Vendel (1810-1890) Esztergomi egyházmegyes római katolikus pap. Életrajzát közli Zakar Péter: „Hazám sorsa az én sorsom...” Az Esztergomi Érsekség 1848/49-ben. Szeged, 2003. (a továbbiakban: Zakar 2003.) 111-112.

Eötvös 1904. 159. tévesen köbölküti plébánosnak tartja. Eötvös további tévedéseit azért nem jeleztük, mert azok zömét Neusiedler 1910. már kijavította

¹⁹ Eötvös 1904. 156-188.

Haller 1933. 21. az események előadása során úgy véli, hogy Gasparichot Székesfehérvárott az ördög kísértette meg Hencsey Lajos nazarénus képében.

²⁰ Gasparich Kilit: Szózat a káromkodás ellen. Pest, 1844. (a továbbiakban: Gasparich 1844.) 10.

²¹ Gasparich 1844. 22.

²² Hermán Jeremiás véleményét idézi: P. Kovács 1948. 152.

A szabadságharc előtt Gasparich már súlyos konfliktusba került elöljáróival. Grész János²³ Csáktornyán, 1846. április 8-án kelt levelében a következőkről tájékoztatta barátját, Sellyey László szolgabíró: „A Kilitnek szólási jogot a Guardiántól kivívni akarván, Őt ez érdemben ma megszólítottam, a válasz a lőn, a Kilit kötelességénél fogva magát nálam nem jelentette, rendes szerzetes ruhát nem visel, s nálunk magyar szólást tartani csak portiuncula napján szokás, én ezeknél fogva szólásra való engedelmet nem adhatok.” 1847 decemberében engedélyt kapott súlyosan beteg édesanyja meglátogatására, de elöljárói többszöri sürgetésére sem tért vissza, ami az ilyenkor szokásos egyházjogi büntetések életbeléptetését vonta maga után.²⁴

Gasparich Kilit tehát a reformkori Magyarország közismert és népszerű hitszónoka volt, aki horvát származása ellenére a magyarosodás híveként és az egyházi liberalizmus korai képviselőjeként hívta fel magára a figyelmet. Állásfoglalásai többnyire klerikus társainál radikálisabbak voltak, ezért az egyházi fegyelem terén ellentétbe került elöljáróival. Megnyilatkozásainak ugyanakkor volt valamilyen sajátos, egyéni íze, gyakran a liberális többségtől többé-kevésbé eltérő álláspontra helyezkedett. 1848 tavaszán, az európai forradalmak időszakában éppen szülőfalujában tartózkodott.

Az 1848-as forradalmak híre tehát Cirkovlyánban érte Gasparich Kilitet, aki korábbi években a klerikusok között szinte magányosan hirdetett elveinek diadalát láthatta megvalósulni a márciusi forradalom, majd az áprilisi törvények elfogadása következtében. Zala vármegye Horvátországgal szomszédos muraközi járását javarészt horvátok lakták: 1841-ben 48669 fős lakosságból 47097 fő volt horvát anyanyelvű, míg a magyar lakosság létszáma mindössze 1439 fő volt. A horvátok Fényes Elek szerint „...igen szorgalmas emberek, testalkatukra középszerűek, gyengék, sápadt színűek”.²⁵ Magyarok nagyobb számmal csak Légrádon és Csáktornyán laktak. Egyházilag a muraközi járás a Zágrábi püspökséghez tartozott, ami csak tovább bonyolította a nemzetiségi feszültségektől amúgy sem mentes járás helyzetét. A horvát nemzeti mozgalom, amely teljes társadalmi struktúrával, bizonyos mértékű politikai autonómiával és gazdasági háttérrel, katonai erővel (határőrvidék), egységes vallási és egységesülő kulturális háttérrel, az uralkodó jóvoltából pedig 1848. március 23-a óta Josip Jellačić személyében egy energikus politikai (horvát bán) és katonai vezetővel (zágrábi főhadparancsnok) is rendelkezett, természetesen a javarészt horvátok által lakott

²³ Grész János (1812-1884) Zala megyei főorvos.

²⁴ Grész János - Sellyei László. Csáktornya, 1846. április 8. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) Sellyey család levéltára. Sellyei Lászlóhoz írt levelek. (A ZML anyagának Gasparich Kilitre vonatkozó iratait Molnár András bocsátotta rendelkezésünkre, akinek ezúton is köszönetet mondunk.)

Az iratra hivatkozik *Degré Alajos*: 19. századi kísérlet magyar közigazgatás bevezetésére a Muraközben. (Adalék a nemzetiségi kérdés történetéhez.) Levéltári Szemle 1972/2. 17. (Erre a tanulmányra ugyancsak Molnár András hívta fel figyelmünket.)

Gasparich látogatása beteg édesanyjánál: *P. Kovács* 1948. 152. Ugyanitt arról olvashatunk, hogy Gasparich 1848-ban rendezte ügyét egyházi elöljáróival.

²⁵ *Fényes Elek*: Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. 2., javított kiadás. Pest, 1841. I.k. 454-455., 492.

Muraköz Magyarországtól történő elszakítására törekedett. Ezen az úton első lépésként a Jellačić iránt lojális politikai erők a Batthyány-kormány befolyásának korlátozására, a nemzetiségi-szociális ellentétek tudatosítására törekedtek a muraközi parasztság körében.

Gasparich 1848 tavaszán faluról falura járt és a földművesek számára anyanyelvükön magyarázta a polgári átalakulás előnyeit, s ehhez kapcsolódóan a lakosságot a magyar kormány iránti hűségre bízta, sőt tevékenységét az országhatáron túlra is kiterjesztette. E határokon átnyúló felvilágosító tevékenységet mindenekelőtt a Martintsovits Tamás ellen folytatott büntető törvényszéki eljárásnak köszönhetően tudjuk igazolni. Martintsovits, akit később a magyar hatóságok elfogtak, a büntető törvényszéki jegyzőkönyv 1848. május 22-én kelt bejegyzése szerint egy Légrád közepében található helység kocsmájában meglehetősen ittas állapotban „... a magyar minisztérium ellen nyilvánosan kikelvén, azon egyéneket, kik az új törvényeket alkották és azokat végrehajtották, különösen a miniszterek közül Deák Ferencet és Kossuth Lajost említve, akasztófát érdemlőnek nyilvánítani, és több horvátországbeliek előtt arról fenyegetőzni hogy majd a magyarok az oroszok segítségével ágyok és kertek mögé szoríttatnak - és ezek szerint az ország törvényei megvetésével, az álladalom ellen fellázadni s másokat lázítani nem félemllett”, a ferences barátot is megemlítette. A vizsgálat során Svagely András, Lázár Imre, valamint Pittermann György tanúsították, hogy a vizsgálat alatt álló személy „...Gasparich Kilitnek ki a magyar nemzetiség mellett többször felszólalt és ki az alkotott új törvényeket felvilágosító népnyelvén szerkesztett köriratokat Horvátországba szétküldött; - sajnálkozását jelenté ki az őt fenyegető azon veszély miatt, hogy fejére a horvátok által 26 pft.[pengőforint] vagyon ígérve, úgy nyilatkozván, «kár azon okos emberért, hogy így szerencsétlenül fogna járni»”.²⁶

Tevékenységeinek jelentőségét támasztja alá, hogy a magyar kormány is ellátta a szükséges felhatalmazással, illetve, hogy Gasparich barátja, Láposy Géza Márton²⁷ visszaemlékezése szerint a horvát klérus egyes tagjai kanonoki állást ígértek a ferences barátoknak, ha melléjük állt volna. 1848 júniusában a magyar-horvát viszony már olyan feszült volt, hogy a Batthyány-kormány 1848. június 2-án Csány Lászlót teljhatalmú királyi biztossá nevezte ki, feladatául szabva, hogy a rendelkezésére álló erőkkel, 4000 sorkatonával, továbbá nemzetőrökkel tartsa szemmel és biztosítsa a Dráva-vonalat, illetve a magyar-horvát határt. Muraköz politikai jelentősége, magyar kormány iránti lojalitásának a megőrzése így még fontosabbá vált. Zala megye 1848. június 17-én tartott bizottmányi ülésén 6000 embernek „a Dráva innenső partjára” történő kiállítását határozta el. Egyúttal intézkedett a megye 6000 dárda és a szükséges ruházat elkészítéséről is.²⁸

²⁶ ZML Büntetőtörvényszéki jegyzőkönyv. 1848. május 22. Zalaegerszeg.

²⁷ Láposy Géza Márton (1822-1881) Zágrábi egyházmegyei római katolikus pap. Életrajzát közli Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. Budapest, 1999. 140.

²⁸ Urbán Aladár: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp. 1973. 159-165.

Molnár András: Zalaegerszeg nemzetőrei 1848-ban. (a továbbiakban Molnár 1995.) 150. In.: Hadtörténelmi tanulmányok. Szerk.: Molnár András (Zalai Gyűjtemény 36/I.) Zalaegerszeg, 1995.

A Pesti Hírlap levelezője azonban valami mást is érdekesnek talált 1848. június 24-én megjelent tudósításában közzétenni. „Megyénk egy szerény és lelkes polgárát volt szerencsénk a mai ülésben megismerni, ki szinte karját s minden tehetségét a haza védelmére ajánlotta fel. Ezen férfiú Gasparich Kilit szent Ferenc[rend] tagja, jeles egyházi szónok. Ő most valódi kincs hazánkra nézve. Mint muraközi születés, a muraközi népnek bálványa és az illírnek legkeserűbb ellensége.”²⁹ A bizottmány jegyzőkönyve szerint a Zala „megyebeli nemzeti őrsereg cath.[olikus] vallású tagjai hadipapjául Gasparich Kilitet mint erre önként ajánlkozot[t]at nevezik ki”.³⁰ Tevékenységét a megye vezetői, illetve muraköziek is értékelhették, hiszen neve szerepel Zala megye állandó bizottmányának Muraközi járásból származó tagjai között.³¹

Mint a nemzetőrség tábori lelkésze, Gasparich messzemenően tisztában volt a rá váró feladatokkal, amelyeknek teljesítését július elején betegsége rövid időre megakadályozta. 1848. július 13-án, Csány Lászlóhoz intézett levelében így foglalta össze teendőit: „Kötelességeim az imádott haza szeretetéből fakadnak, s azért hiszem, lesz erőm, habár míg [sic!] gyenge vagyok is nekik megfelelni. Úgy határoztam magamat, miszerint nemzetőreinket állomásról állomásra meglátogassam, s helyenként cél s okszerű tanításokkal lelkesítsem, s tanítsam mostani állásuk fölfogására, s haza iránti kitartó buzgóságra s állhatatos szeretetre.”³² Augusztus 7-én, Nagykanizsán kelt levelében még pontosabban fogalmazott: „Nekem föltett szándékom nemzetőreinket helyenkint fölkeresni, szellemileg őket táplálni, lelkesíteni, s oda igazítani, miszerint a szabadság eszméjét fölfogva, hazájukat a szabadság alapjára, mint hű gyermekei szilárdítsák. Kötelességem Nemzetőreinket fegyelemre, előjáróik iránti őszinte tiszteletre, azon polgártársaik iránt, kikhez elszállásolva minden kíméletre s szeretetre okszerűleg oktatni, ne tán akkor midőn nemzetőrök házaikat elhagyják, ide jövének s nemzetőrtársaikhoz beszállásoltatának, nemzetőrtársaik iránt méltánytalanokká éppen akkor fajuljanak, midőn mondom, ezeknek ide a hazaszeretben példányaikul jöttek.”³³ Ilyen jellegű oktatásban volt része tehát a Zala megyei nemzetőrségnek, amely a horvát betörésig két váltásban a Muraközben a Dráva mentén, valamint Csáktornytól Légrádig, illetve Lendvától Letenyéig főként az átkelőhelyek védelmét és megfigyelését látta el.³⁴

Gasparich tehát fegyverbe szólította a muraközi népet, s kardot kötve az oldalára, fa keresztyével sorra látogatta a nemzetőrök táborhelyeit a Horvátország határán húzódó örvonalon. „Rövid haját és bajuszt viselt, kis pörge kalapot a fején,

²⁹ Pesti Hírlap 1848. június 24. 584.

³⁰ ZML Állandó Bizottmány jegyzőkönyve 1848. június 17.

³¹ ZML Sellyey család levéltára. Sellyei László hivatalos iratai. Zala megye állandó bizottmányának tagjai a Muraközi járásból.

³² Gasparich Kilit - Csány László. Letenye, 1848. július 13. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) H 103 Csány László kormánybiztos iratai. Magánlevelek I/126. A Csány levéltár néhány Gasparich Kilitől származó iratát Hermann Róbert bocsátotta rendelkezésünkre, miért ezúton is köszönetet mondunk.

³³ Gasparich Kilit - Csány László. Nagykanizsa, 1848. augusztus 7. 370-371. Közli: A forradalom és a szabadságharc levelestára. S.a.r. V. Waldapfel Eszter. I.k. Budapest 1950. (a továbbiakban. V. Waldapfel 1950.) 370-371.

³⁴ Molnár 1995. 150.

térdig erő kabátot és pantallót hordott" - olvashatjuk Novák Mihály művében. Az egyházi viselet helyett hordott polgári ruházat és a klerikusok számára tiltott bajusz a radikális politikai beállítottság és a magyar nemzeti mozgalommal való azonosulás kifejezői voltak. De folytassuk tovább a leírást! „Alakja magas, vállas, előrehajlott; sovány, redős, melankolikus arcára beszéde kezdetén sápadtság ült ki; s amikor már szájából lávaként ömlött a gyűjtogató szó, arca nekitüzesedett, szinte lángolt. Szögletesen csontos fejében nagy sötét szemei lobogtak és szinte öltek. Aki csak látta, de beszélni nem hallotta: dehogy is gondolta, hogy ebben az egyszerű, kopott szerzetesben egy kis istenség lakik. Beszédei olyanok voltak, hogy hatására meglett férfiak sírva ölelgették és testvérként csókolgatták egymást s kész mindannyi a halálba menni, rohanni azonnal.”³⁵

Csányhoz írt leveleiből az is kiviláglik, hogy - mai kifejezéssel élve - horvát szakértőként, illetve hírszerzőként is működött, horvátországi ismerősein keresztül figyelemmel kísérte az ottani hadi előkészületeket és a politikai hangulat alakulását is. Június 24-én például arról is jelentést tett, hogy a „...Dráván túl a kovács műhelyek szorgalmasan izzadnak a lándzsák készítésében, s bizonyos hogy fegyverük készen elég, hadi kaszáik szinte mint nekünk”. Továbbra is írt és több száz példányban terjesztett proklamációkat, nemcsak a Muraközben, hanem Horvátországban is. Június 24-i levelében azt is megemlítette, hogy a nép fölvilágosítására „...szükségesnek találok elkerülhetetlenül, miszerint az én reproclatation, melynek betűi kiszedve, mihamarabb kinyomattassék s Dráván túli nép közé terjesztessék, hogy a nép ismerje gonosz akaróit”.³⁶ Július 13-án, Letenyén pedig így fogalmaz: „A horvátok erősen készülnek, azaz csak az illírek - készülleteik többnyire pusztá szóból állanak, pénzük nincsen, a nép tömegesen ellenük kezd nyilatkozni, közel állunk ahhoz, hogy szerencsétlen horvát nép megünvén a hosszas s üres ámításokat kontatóinak maga leendvén irtója, hozzánk csatlakozandik. Soha nem volt oly szükséges a szerkesztettem proclamatio [sic!] mint most, ki van nyomtatva, kérem Királyi Biztos Urat, kegyeskedjék ígérete szerint, melyet nagylelkűleg s szokása szerint tett, a nyomtatási költségeket érette mihamarabb a nyomtatónak megküldeni, vagy pedig mig [sic!] ma ide Letenyére küldeni, honnan reggel indul az alkalmatosság Egerszegre, szombaton a reproclatio ez úton kézre kerülendvén, vasárnap Horvátországba több száz példányban átküldhetendő a nép fölvilágosítójaul.”³⁷

Csány László maga is nagyra becsülte Gasparich szolgálatait, és erről jelentéseiben is megemlékezett. 1848. május 27-én például Batthyány Lajos miniszterelnököt tudósította a Muraköz hangulatáról. „Muraköz most, szívemelő örömmel mondhatom, hogy oly békés és magyar szellemű, olyannyira kész minden jóra, hogy például szolgálhatna sok véresszájúnak híresztelt magyar környéknek -, és ezen jelen állásban hazánk-nak nagy nyereséget, a járásbeli főszolgabíró buzgóságának, becsületességének s hazafiságának, és Gasparich Ferenc-szerzetbeli barát rendkívüli magyar hűségének, energiájának, folytonos munkásságának és kitűnő szónoki tehetségének kelly [sic!] tulajdonítanom.”³⁹

³⁵ Novák 1906. 333.

³⁶ Gasparich Kilit - Csány László. Cirkovlyán, 1848. június 24. Közli: V. Waldapfel 1950. 321-322.

³⁷ Lásd a 32. sz. alatt megadott Gasparich levelet!

³⁸ T.i. Sellyey László.

³⁹ Csány László kormánybiztosi iratai. I. k. S.a.r.: Hermann Róbert. Zalaegerszeg, 1998. (a továbbiakban Csány I.) 53.

Hasonlóan elismerően nyilatkozott Csány László Gasparichról Szemere Bertalan belügyminiszterhez intézett leveleiben is. Nemcsak 1848. május 27-én kelt jelentésében szólt dicsérően a ferences barát szolgálatairól, hanem 1848. július 5-én is megírta a belügyminiszternek, hogy tisztában van annak tevékenységével és elkötelezettségével.⁴⁰

1848. augusztus végén, szeptember elején az osztrák kormány emlékirata, majd a korábban tisztségéből felfüggesztett Jellačić visszahelyezését kimondó legfelsőbb elhatározás nyilvánvalóvá tette, hogy a fegyveres küzdelem elkerülhetetlen az áprilisi engedményekhez ragaszkodó magyar liberálisok és az összmonarchia hívei között. Jellačić hadi készülleteinek hírére Csány ugyan összehívta a Zala, Baranya, Somogy és Veszprém megyei népfelkelést, de a megyék még vitatkoztak Csány felhívása fölött, amikor 1848. szeptember 11-én Jellačić csapataival átkelt a Dráván, és támadást indított a magyar főváros elfoglalása érdekében. Teleki Ádám gróf cs. kir. vezérőrnagy - erőinek elégtelenségére hivatkozva - már a horvát támadást megelőzően kiürítette a Muraközt, melynek lakossága feszülten várta a bekövetkező eseményeket.⁴¹

Ez a feszültség tükröződik Gasparich Kilit Cirkovlyánban, szeptember 11-én, még a támadás hírül vételét megelőzően Csánynak írt levelében is, amelyben többek között a 10-ről 11-re virradó éjjel eseményeiről adott számot: „Az éjjel egy cseppet sem alvánk, huszárokkal karon fogva utcán föl s alá járt a nép, én Dráva partján őrködő nemzetőreinket látogattam állomásról állomásra, csak kissé észre vehető neszről, mely Dráván túl pillanatnyilag volt mondhatok valamit, egyébiránt minden csendes. A nép átaljában rémült, s alig sikerül itt ott lecsillapíthatnom úgy, hogy teljesen megnyugodjék. Ha tanácsos volna közte maradnom, jó volna, de Jellačić fejemre tett 40 aranya tanácsolja miként innen elmenjek, elmegyek igen is népünk közül [sic!], de csak akkor, ha tovább maradhatnom a józan ész sem mondandja.”⁴²

A ferences barátot tehát ha nem is érte meglepetésként a horvát támadás, de mégis nehéz helyzetbe hozta, hiszen nem menekült el idejekorán. Gasparich - akit a horvátok kerestek - észak felé húzódott és egy ideig Letenye környékén bujkált. Életrajzírói többnyire úgy vélik, hogy itt vészelt át a nehéz napokat,⁴³ de ez nem felel meg a valóságnak. 1848. szeptember 24-én ugyanis Kajáron kelt levelében számolt be a legfrissebb muraközi hírekről. Eszerint a „...nép várva várja az alkalmat, hogy a magyarok iránti híűségét újabban bebizonyíthassa, fáj neki, hogy

⁴⁰ Csány I. 54., 93.

⁴¹ Szöcs Sebestyén: Csány László kormánybiztosi tevékenysége 1848 áprilisától szeptember végéig. 114-118. In.: Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790-1849. Szerk.: Molnár András (Zalai Gyűjtemény 30.) Zalaegerszeg, 1990.

⁴² Gasparich Kilit - Csány László. Cirkovl[y]án, 1848. szeptember 11. MOL H 103 Komáromban lefoglalt iratok. 407.

⁴³ Novák 1906. 334.

Neusiedler 1910. 24-25.

Némi szint visz a Gasparichról szóló történeti irodalmunkba Haller 1933. 25., aki szerint Gasparich - többek között - 1848. október 17-én [sic!] Ozoránál, december 20-án [?] Pápán, 29-én [sic!] pedig Móránál lelkesítette a honvédeket, ami amellet, hogy tévedés, a szerző hadtörténeti ismereteiről is kellő felvilágosítással szolgál.

oly sokáig, oly messzire halasztatik a pont, midőn ezt tanúsítani gyönyörködendik". Beszámolt arról is, hogy a megszállók és a helyi lakosság között már voltak kisebb súrlódások, illetve, hogy ő türelemre intette a helyieket, egészen addig, míg „...közöttök termendek, s aztán a teendőkre vezénylendem a jókat”. A perlakiak már megígérték az illír kaszás nemzetőröknek, „...hogymint rövid úton ebrúdon dobják ki” őket. „Testvéreimet érettem s miattam eleve jól zaklatták, most békével hagyják. Jó az Isten, elhozza a fizetés óráját, megadja, hazánk szabad lesz, megszabadul gaz lelkű ellenségeitől” - fejezte be levelét.⁴⁴

A muraközi nép bálványa valószínűleg 1848 októberében csatlakozott Perczel seregéhez, pontosabban az „első zalai önkéntes nemzetőri zászlóalj”-hoz, a későbbi 47. honvédszászlóaljhoz. Ez a zászlóalj október 16-án Nagykanizsán csatlakozott Perczelhez, aki - némileg önállósítva magát - miután összevonta a rendelkezésére álló erőket, másnap hajnalban elindult kb. 6000 gyalogossal, 265 lovassal és 12 ágyúval a Muraköz megtisztítására. Erőit két oszlopba osztva, Letenyénél és Kottorinál kierőszakolta az átkelést, és erőfölényének birtokában viszonylag gyorsan, három nap alatt, október 19-re kiszorította az ellenséget a Muraközből. „Perczel Mór első és pedig honmentő hadjárata” közepette 1848. október 24-én Csáktornyan keltezett, és az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz (a továbbiakban OHB) intézett jelentésében bukkan föl ismét a ferences barát neve. Perczel itt arról ír, hogy a muraközi nép előtt a legnagyobb kegyelettel hajlik meg, majd így folytatja: „A nép hangulata tisztán tartása és buzdítása”, valamint „... más szolgálatokra nézvest meg kell dicsérőleg Gasparich Kilit lelkész emléteni; ki itteni testvérei s rokonai [sic!] és jeles előadása segítségével ügyünket hatalmasan előmozdítá”. Mint írja, Gasparich, aki jutalomra érdemes, „tábori lelkészi állomást öhajtván, a jutalom ebből állhatna”. Ugyanekkor ajánlotta a 35. Zrínyi honvédszászlóaljhoz tábori lelkésznek Lápossy Gézá, aki a szabadságharcban végig ebben a zászlóaljban szolgált, és aki a magyar hadsereg előírásait megsértve egyszerre volt tábori lelkész és katonatiszt.⁴⁵

Az OHB már 26-án reagált Perczel jelentésére. Ebben többek között azt tudatták Perczellel, hogy a nemzetőrségi haditanács elnökét utasították

⁴⁴ Gasparich Kilit-Csány László. Kajár, 1848. szept. 24. MOL H 103. Komáromban lefoglalt iratok. 242.

⁴⁵ A muraközi hadjáratról: Hermann Róbert: Perczel Mór első honmentő hadjárata. Zala megye, 1848. október 17. - december 24. (Zalai Gyűjtemény 36/II.) Zalaegerszeg, 1996. (a továbbiakban: Hermann 1995.) 1-30, 100.

A 47. zászlóaljról: Molnár András: A 47. honvédszászlóalj felállításának 1848. őszén (a továbbiakban: Molnár 1987.). In.: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1987. Szerk.: Bilkei Irén. (Zalai Gyűjtemény 26.) 113-128., valamint:

Hermann Róbert: A 47. honvédszászlóalj története. In.: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Szerk.: Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 33.) 115-193.

Perczel Mór - OHB. MOL H 2 (OHB) 1848:1801 (eredeti tisztázat).

P. Kovács 1948. 153. összekeverte Lápossyt és Gasparichot, amikor azt írta: Perczel „a horvát és magyar honvédekből toborzott 'Zrínyi-csapat' tábori lelkészévé nevezte ki” Gasparichot.

A tábori lelkészeket a magyar hadseregben a tisztek között tartották számon (pl. a létszámkimutatókban), de katonai rangjuk nem volt. Lásd: Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészeinek szolgálati viszonyai 1848-49-ben (a továbbiakban Zakar 1997). In.: Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 110. (1997/2.) 207-209.

Gasparich és Láposy tábori papokká történő kineveztetésére. Nyáry Pál valóban még aznap átírt Nádosy Sándornak Perczel jelentésével, s ezek között a két tábori lelkészi kinevezéssel kapcsolatban, de a haditanács munkatársai az átküldött iratra a későbbiekben piros ceruzával rávezették a szomorú igazságot „*nincs állomány*”. A magyar hadvezetés kezdetben úgy akarta a honvédszászlóaljok lelki gondozását megoldani, hogy azokat ezredekbe vonják össze, majd a cs. kir. ezredek mintájára - ahol minden ezred egy-egy plébániát alkotott - kinevezik hozzájuk a tábori lelkészeket. Ez a terv végül is nem valósult meg, így a sor-, és huszárezredek mellett a magyar hadseregben magasabb egységekhez, várakba, illetve katonai intézetekbe neveztek ki tábori lelkészeket. A hadvezetés célja tehát éppen az volt, hogy megakadályozza a tábori lelkészek mértéktelen és a költségvetést túlságosan megterhelő kinevezését valamennyi zászlóaljhoz. Ezt a törekvésüket Perczeltől eltekintve sikerült is megvalósítaniuk. Láposy kinevezését egy adminisztratív hiba miatt megerősítették, Gasparichot azonban nem. Ő tehát nem szerepel a hadügyminisztérium tábori lelkészi osztályán nyilvántartott hadlelkészi állományban, s ami ennél lényegesebb, 1848 decemberétől kezdve szolgálata, mozgása, végül pedig beosztása is különbözött az átlagos tábori lelkészekétől. Ennek ellenére a ferences barát 1848 novemberében a muraközi hadseregben tábori lelkészi beosztásban harcolt, hiszen a „*Zászlóalji parancsolatok könyve*” szerint november 13-án „*a 6ik századból Gasparich Kilit tábori lelkész részére egy inas rendeltetett adatni*”.⁴⁶

Perczel október utolsó hetében szüntette be a támadó hadműveleteket, részben azért, mert akkoriban tárgyalásokkal kísérletezett, de még inkább azért, mert kiderült, hogy a rendelkezésére álló erővel nem is olyan könnyű feladat a Muraköz biztosítása, tekintettel arra, hogy a főszeregtől sem remélhetett erősítést. A békekísérlet kudarca, illetve az ellenséges erők készülődésének a hatására Perczel haditanácsot hívott össze, amely előterjesztését elfogadva a stájerországi megelőző csapás mellett döntött. Perczel a hamarosan beköszöntő tél és a veszprémi-, valamint somogyi nemzetőrök hamarosan bekövetkező hazatérése is mielőbbi határozott fellépésre ösztönözte. Valószínű, hogy Gasparich részt vett az 1848. november 8-i friedaui ütközetben, melynek során Perczel elfoglalta a várost, majd visszavonult. November 11-én pedig, korrigálva korábbi helyzetmegítélését, kivonta csapatait a Muraközből, és a Mura mentén védelmi állást foglalt el. Erre a cs. kir. csapatok bevonultak a Muraközbe, s Dahlen altábornagy hadseregének zömét Csáktornyáig tolta előre, de többek között Perlakra indított

⁴⁶ OHB - Perczel Mór. Bp. 1848. október 26. MOL H 2 (OHB) 1848:1801. Közli: Kossuth Lajos Összes Munkái XIII.k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Első rész 1848 szeptember - december. S.a.r. Barta István. Bp. 1952. 294.

Nyáry Pál-Nádosy Sándor.Bp. 1848. október 26. MOL H 92 (Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok.) 1848:6494.

Zakar 1997. 209-212.

ZML Letétek. Egyedi vegyes iratok gyűjteménye. A sümegi Kisfaludy Emlékmúzeumtól átvett iratok. 1848/1849. 27.sz. A 47. zászlóalj napi parancsainak jegyzőkönyve 1848. november 5 - december 22., vö.: Molnár 1987. 123.

egy zászlóalj, azzal a feladattal, hogy egy különítmény szállja meg Kottorit.⁴⁷ Ezen zászlóalj tevékenységéről Gasparich is tájékozódott, aki egy tábori lelkésztől szokatlanul elszakadt alakulataitól és november végén Perlakon tartózkodott.

„Azzal kérkedtek Horvátország illírei jó ideig, - írta november 26-án kelt beszámolójában a Kossuth Hírlapja olvasóinak - hogy ők a rácokkal semmi összeköttetésben nincsenek, hogy nekik természetök a jogot s tulajdont becsülni, s megvédeni, s több efféle; hanem láttuk mi, s keserűn tapasztalta Ausztria, mennyire védte a tulajdont Jellačić rabló bandája. Ahová lépett e vad csorda, nyomán pusztulás lőn, amerre járt, láng követé ördögi lépteit; hogy Horvátország zsvány népe a rácoknál rácab, megmutatta nemrég a Muraközben is; szomorú nyomait hagyta Csáktornya vidékén⁴⁸ e gyáva, hitvány, futásban nyúlcsorda, ...ezen banditacsapat, miután a vizek áradásai kipurancsolták Muraközből vitéz seregeinket, Muraközbe visszaszemtelenkedett ...de nem elégedett meg azzal, hogy telhetetlenségének élelmiszereket rablott, hogy az undorodásig zabált, kiszámítá, meddig maradhat Muraközben, s megszökése előtti napon teheneket, lovakat exequált, Muraköznek pseudo fő s alszolgabirái által; s a bizonyos számú lovak s tehenek kiszolgáltatása rögtön, - egy óra alatt - halálbüntetés alatt az illető előljáróknak megparancsoltatott. Perlak városa adott hat lovat, nyolc tehenet, a többi helységek Perlak közelében két lovat, négy tehenet. Csehovec helysége Szinkovics nevű lakosa által kenyeret küldött a zsvány nép számára, s elvették a kenyérhozónak gyönyörű két lovát, hogy bebizonyítsák háladatosságukat, s azon felül a helységtől requiráltak más két lovat is.”⁴⁹

A 47. zászlóalj 3., 4., és 5. századát 1848. december 10-én reggel 9 órai kezdettel Lendván fegyveresen rendelték ki „isten szolgálatra”, de a zászlóalj parancskönyvéből az istentiszteletet tartó lelkész neve nem derül ki. December 13-án, amint ez Gasparichnak egy újabb tudósításából kiderül, a ferences barát Lendván tartózkodott, tehát ott, ahol az idő szerint Perczel is felütötte a főhadiszállását. Ha e két tudósításnak a politikai irányvonalát a korabeli, kb. azonos időpontban elhangzott prédikációkkal összevetjük, megállapíthatjuk, hogy Gasparich ismét néhány hónappal megelőzte klerikus társait. Nemcsak Jellačić és hadserege kapta meg ugyanis a kor szellemének megfelelő minősítést („Jellačić a teremtés ötödik napján teremtett barmokkal akarja legyőzni a magyart”),⁵⁰ hanem a fiatal császár és a császári család is. November 26-i tudósításában a ferences szerzetes feltette azt a költői kérdést, amely az 1848-49-es ellenforradalmi politikának a leggyengébb pontját firtatta, s amely - történelmi távlatból tekintve - a monarchia felbomlásához is hozzájárult. „Aztán te hatalmas császár, kinek nevét egyre emlegeti e csorda, hiszed e, hogy ezen dúlongók [t.i. a horvát cs. kir. katonák és nemzetőrök - Z.P.] fogják megmenteni trónodat? Csalatkozol, hiszen, ha mindent, mit talál földűl, az földülandja trónodat is, s jóformán szét is dűlta már; de hogy is tudna

⁴⁷ Hermann 1995. 30-46.

⁴⁸ Dahlen 1848. november 21-én kelt parancsa szerint a Csáktornyan állomásozó katonaságnak másnap hajnalban ki kellett indulni Varasd felé, lásd Hermann 1995. 46.

⁴⁹ Kossuth Hírlapja (a továbbiakban: KH) 1848. december 3. 585.

⁵⁰ KH 1848. december 19. 639.

A december 10-i istentiszteletről: Molnár 1987. 127.

*neked valamit szerezni az, ki mindent elrabolni gyönyörködik?*⁵¹ December 13-án pedig a császári család további tagjai kaptak feddést: „Hogy pénze sincs az ifjú császár fiúnak és a Zsófi császármamának [sic!], szinte világos, mert már papirosból csinált garas tízes s húszasokkal fizetik s átmítják buta katonaságukat.”⁵² Az ilyen és ehhez hasonló felségsértő kitételek csak 1849 tavaszán, a függetlenségi nyilatkozat kihirdetését követően váltak általánossá a magyarországi lelkészek körében. Gasparichnál azonban ez a radikalizálódási folyamat - a Muraközt megszálló cs. kir. erők magatartása következtében - már hamarabb bekövetkezett.

1848 decemberében a cs. kir. hadsereg összpontosított támadása következtében Perczel egységeinek is el kellett hagyniuk Zala megyét, s azt követően, hogy december 22-én a magyar tábornok vezette főoszlop átlépte a megyehatárt, a megye, és így természetesen a Muraköz is az előrenyomuló cs. kir. csapatok kezére került. Gasparich nem tartott Perczel fő oszlopával, és nem vett részt a szerencsétlen kimenetelű móri ütközetben sem. Azon a napon, december 30-án, Nagykanizsán tartózkodott, és elkeseredetten számolt be Zala vármegye Állandó Bizottmányának arról, hogy a muraközi férfiakat 19-től 40 évig az ellenség el akarja vinni katonának. Magára nézve tábori lelkészi szolgálatának említését mellőzve csak ennyit árult el: „Csekélységem éberkedik a Mura partján, s legközelebb próbálandok valamit, hiszem lesz sikere lépésemnek - mert én az éjek legközelebbikén vakmerő leszek.”⁵³

A muraközi tervek 1849 januárjában nem válhattak valóra. Gasparich azonban nem követte Perczelt, aki ekkor a „Központi Mozgó Sereg” parancsnokaként a kormány új székhelyét, Debrecen biztosította Windisch-Grätz erőivel szemben, hanem a Dunántúlon, majd a Bácskában operáló, Nemegyei Bódog honvéd őrnagy parancsnoksága alatti sereghez csatlakozott. Az „Eszék Pécsi Tábor Küldöttje”-ként 1849. január 28-29-én Debrecenben járt Schmieling József társaságában, és mindkét napon személyesen is tárgyalt Kossuthtal. A tárgyalások következtében Kossuth utasította január 28-án a pénzügyminisztériumot, hogy Nemegyei serege szükségleteinek fedezésére a küldött uraknak utaljanak ki 3000 pengőforintot. 29-én pedig nyílt rendelet fogalmazott meg az OHB elnöke Nemegyei számára, miszerint „...miután szükséges, hogy a dolgok valódi állásáról a hazának hű polgárai minden időben tudomással bírjanak... megbízatik és ezennel felhatalmaztatik akár maga személyében, akár küldöttei által, hol jónak látandja, népgyűléseket tartani, s azokon ügyeink iránt felvilágosítást adni...”⁵⁴ Mint az alábbiakban látni fogjuk Gasparich is tartott ilyen felvilágosító népgyűléseket, méghozzá igen sikeresen.

⁵¹ KH 1848. december 5. 585.

⁵² KH 1848. december 19. 639.

⁵³ Gasparich Kilit - Zala megyei Bizottmány. Nagykanizsa, 1848. december 30. Zala vármegye Állandó Bizottmányának iratai. Iktatatlan iratok (szám nélkül).

Zala vármegye kiürítéséről: Hermann 1995. 51-60.

⁵⁴ Kossuth rendeletét közli: Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Második rész 1849. január 1. - április 14. S.a.r. Barta István. Bp. 1953. (a továbbiakban KLÖM XIV.) 270.

Január 30-án Gasparich Újfaluban - útban a pécsi táborba - még egy levelet is intézett az OHB elnökéhez, amelyben kérte Kossuthot, Horváth Péter Zala megyei követet tiltsa el a Muraközbe történő hazautazástól, illetve parancsoljon rá, hogy követi állását tartsa meg.⁵⁵

Gasparich Zomborban adta át a pénzt a Nemegyei - féle tábornak, de hamarosan nagy bosszúság érte. Kossuth nyílt rendelete és Nemegyei megbízására 1849. február 8-án Gasparich elindult Bács megye cs. kir. erők által meg nem szállt területére, hogy ott népfelkelést szervezzon. Éppen útban volt Zombor felé, mikor értesült Zombor kiürítéséről. Mint írta, ha „*Isten, azon szó s nyelv erővel meg nem ajándékoz, mellyel bírok, s a népet le nem csendesítem, baj érhet*”. Gasparich ezt a jelentését tábori lelkészként szignálta, ami azért lényeges, mert másfél hónap óta ez az első számunkra ismert bizonyítéka annak, hogy továbbra is tábori lelkészi szolgálatot látott el.⁵⁶ Gasparich tehát leplezetlenül beszámolt Nemegyei őrnagy balfogásairól, új vezért és a maga számára új nyílt rendeletet kérve a leendő vezér támogatására. Leveleinek szerepe lehetett abban, hogy Nemegyei 1849. április 17-től május elejéig hadbíróági vizsgálat alatt állt, mert elmulasztotta felmenteni Eszék várát az ostromzár alól. Az is az igazsághoz tartozik azonban, hogy Kossuth már február elején intézkedett Nemegyei leváltásáról, s a hadbíróság végül is felmentette a vádlottat.⁵⁷ További veszteség volt, hogy Gasparichnak egy Kossuth számára írt levele, „*...minden poggyász, s irományaimmal - úgy mint a puska por, s munitio, és sok tisztnek mindene - az ellenség birtokában maradt.*” Gasparich különösen irományait, s egy ágense által Kossuthnak továbbítandó újság elvesztését sajnálta. A veszteséget pótlandó, részletesen beszámolt a horvátországi a Vas-, és Zala megyei eseményekről. Természetesen részletesen ismertette a Zala megyei Muraköz helyzetét is: „*Január 23-án Muraközből egy éjen eltávozott az ellenség legnagyobb része, jóformán azért, mert a január 22-i éjen Perlakon és [Mura]sz[ent]márián egyszerre verekedés volt a nép között s horvátok között. A Perlakon szállásolt ezredes holmi adó lefizetésére szorította a népet, s ezen fizetési szükséggel, sőt holmi másnap leendő exemptioval heccelte a katonaság a népet. A népnek nem sok kellett, félre verte a harangokat, lett verekedés, 11 katona, s 2 polgár áldozatul esett. Mondja emberem, hogy a muraközi nép határ nélkül keseredett. El is hiszem, mikor gyönyörű lovaikat, válogatva viszik szemük láttára a lakosoknak, a határőrtisztek, hízott sertéseiket ők ölték le; s temérdek kukoricáján Muraköznek a Horvátországból odahajtott sovány*

⁵⁵ Gasparich Kilit - Kossuth Lajos. Újfalú, 1849. január 30. MOL H 2 (OHB) 1849:3596. Eredeti tisztázat. Másolata: Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) 1848-49. 11/141.

Kossuth átiratát a pénzügyminisztériumnak (Debrecen, 1849. január 28.) közli: KLÖM XIV. k..263. Horváth Péter 1849. január 12-én mondott le mandátumáról, s a képviselőház január 18-án már jóvá is hagyta lemondását. Az 1848-1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk.: Pálmány Béla. Bp. 2002. 374-375.

⁵⁶ Gasparich Kilit - Kossuth Lajos. Szabadka, 1849. február 16. MOL H 2 (OHB) 1849:3337. Másolata: HL 1848-49. 13/566.

⁵⁷ Nemegyeiről lásd Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 2000. (a továbbiakban Bona 2000.) 540-541.

Kossuth Lajos - Batthyány Kázmér. Debrecen, 1849. február 2. Közli KLÖM XIV. 291-292.

sertéseiket hízlalják. Az én házámban egy őrnagy lakik, 40 darab sertést hajtattott udvaromra, s kukoricámon hízlalja; ha csak eddig ő is el nem űzetett. Újoncozni akartak Muraközben, de nem boldogultak."⁵⁸

Nemegyei egységét 1849 februárjában a szegedi hadosztályhoz kapcsolták, s ezzel együtt Gasparich is a Tisza parti városba érkezett. 1849. február 20-án kelt levelében Batthyány Kázmér főispánt értesítette a legfontosabb horvátországi és ausztriai fejleményekről. Saját terveiről is említést tett: „Jó lenne, ha az ember most valahogy át tudna hatolni Muraközbe, s Zala megyébe, én nem sokára megpróbálom, mire Kossuth Elnök úrnak nyílt rendeletét ki is kérem, kérem tisztelt Főispány [sic!] urat, szíveskedjék őt ennek mihamarabbi elküldésére személyesen is fölszólítani; tudja Főispány úr én nem irtózom semmi fáradtságtól, én éltemet szívesen föláldozom hononnak, nem félek semmi veszedelemtől, hazámért többször tettem már ki magamat már eddig is a veszedelemnek, én megyek örömmel Muraköz felé, mert lekemben látom közelg az időpont, midőn ott tevékenységemnek mező nyílik, melyen sokat használandhatok hazámnak.”⁵⁹

E szép tervek azonban nem váltak valóra. A Szegeden és környékén összevont csapatok parancsnokságát 1849. március 10-én Perczel Mór tábornok vette át, aki március közepén sikeres ellentámadást indított. Megtörte a szerb-császári erők ellenállását a Tisza-Maros szögében, felmentette az ostromlott Péterváradot, majd április 3-án a szenttamási szerb tábort is elfoglalta. Négy nappal később a római sáncok kulcsát képező Goszpodincére törtek be erői, s noha a Titeli-fennsík ostroma kudarccal végződött, a hadjárat így is rendkívül sikeresnek mondható.⁶⁰ Ezekben a hadműveletekben Gasparich Kilit is részt vett, mint a IV. (bácskai) hadtest „hadlelkészi főnöke”, azaz tábori főlelkésze. A cs. kir. és az 1848-49-es magyar hadseregben is háborús helyzetben valamennyi hadtesthez kineveztek tábori főlelkészeket. Ők felügyelték a tábori lelkészek munkáját, véleményezték a szolgálatra jelentkező klerikusokat, az újonnan szolgálatba lépő hadlelkészekkel ismertették kötelezettségeiket és „*jurisdictio*”-s lehetőségeiket. Alkalmanként joguk volt az alárendelt lelkészeket meglátogatni, erkölcsi és papi tevékenységükről személyesen meggyőződni. Ők tartották a kapcsolatot a katonai és az egyházi felettes hatóságokkal, feladatuk közé tartozott a vonatkozó rendeletek közzé tétele, illetve a tábori lelkészek jelentéseinek a továbbítása. Egyúttal azon katonáknak, illetve testületeknek a lelkipásztorai is voltak, akiknek nem volt közvetlenül kinevezett tábori lelkészük.⁶¹

⁵⁸ Gasparich Kilit - Kossuth Lajos. Szabadka, 1849. február 16. MOL H 2 (OHB) 1849:3336.

⁵⁹ Gasparich Kilit - Batthyány Kázmér. ?, 1849. február 20. Közli: A forradalom és a szabadságharc levelestára. S.a.r. V. Waldapfel Eszter Bp. 1955. III. k. 133-135.

⁶⁰ Bona Gábor: Szabadságharc 1848-49-ben. 520-521. In.: Magyarország Hadtörténete. I.k. Szerk.: Borus József. [Bp.] 1985.

⁶¹ Bielik, Emerich: Geschichte der k.u.k. Militär-Seelsorge und des Apostolischen Feld-Vicariates. Bécs, 1901.130-137.

Borovi József: A magyar tábori lelkészet története. [Bp.] 1992. 36-37.

Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészi hierarchiája 1848-49-ben. 80. In.: HK 108. (1995/4.)

Gasparich Kilit tábori főlelkészként különösen kitüntette magát a szenttamási szerb tábor bevétele során, amikor maga állt az ingadozó rohamoszlopok élére, hogy ezzel is bátorságot öntsön a honvédekbe. E hősiesséért Perczel címzetes honvéd őrnaggyá léptette elő,⁶² de talán e hősiességénél is inkább megérdemli az utókor tiszteletét fellépése a menekülő szerb polgári lakosság érdekében. A magyar csapatok körében ugyanis hatalmas volt a felháborodás, s ezzel együtt a megtorlás iránti vágy is Alexandar Trifković zentai vérengzése miatt.⁶³ Amikor a magyar csapatok elfoglalták Szenttamást, Gasparich határozott fellépése következtében elmaradt a visszatorlás: Perczel Mór tábornok és Batthyány Kázmér gr. kormánybiztos engedve a tábori lelkész követelésének, a polgári lakosságot futni hagyta Földvár és Óbecse felé.⁶⁴

Gasparich e humánus fellépését a helybeli lakosság nem felejtette el. 1852-ben, amikor Gasparich ellen már vizsgálatot folytattak az osztrák hatóságok, egyikük, Stephanus Radischics, részletesen leírta, miként mentette meg a tábori pap életüket. Eszerint 1849. április 3-án, délelőtt, megközelítően 10 óra után, amikor Perczel Mór tábornok csapatai már benyomultak Szenttamásra, és már szétszéledtek a házakba, hogy raboljanak, Gasparich megjelent Radischics házában, kinyilatkoztatva, hogy ő családját és házát meg fogja védeni.

Amikor a rablás és a lakosság bántalmazása általánosan megkezdődött, összesen kb. húsz ember, köztük Radischics leánya négy gyermekével, Toman-del katonaeorvos, Alka kereskedőasszony, Virsavia Manojlovits három gyermekével, Constantin Popovits ottani tanító feleségével Radischics házába menekültek és védelmet találtak. Gasparich nem csak azokat vette védelmébe, akik menedéket kerestek nála, hanem a fenyegetően csoportosuló honvédek több ízben visszaparancsolta, és a ház tulajdonosának az életét is megmentette, amikor a katonák meg akarták ölni. Este, amikor a helység nagy része már leégett, és a benyomulók a rablástól és a bortól megrészegülve elkezdtek dúlni, Radischics házát Gasparich határozott ellenállása dacára kirabolták, és így biztos menedék-hely nélkül maradtak. Ekkor a ház urát, feleségét és a többieket Gasparich nagy gonddal, és saját magát veszélynek téve ki, a tomboló tömegben keresztül a Verbász közelében fekvő szenttamási sáncokba vezette, mert azt remélte, hogy saját kocsiját ott fogja találni. Mivel a kocsi nem volt ott, Gasparich elment, hogy megkeresse azt. Közben feltűnt Radischicsnak egy másik jótévője, aki kocsit biztosí-

⁶² Bona Gábor: Az 1848/49-es honvédsereg Zala megyei születésű tisztjei. 21. In.: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Szerk.: Molnár András. (Zalai Gyűjtemény 33.) Zalaegerszeg, 1992.

⁶³ Trifković 1849. január végén 12 küldötte útján meghódolásra szólította fel Zentát. Ezeket a küldötteket Majorossy István földbirtokos, a zentai vészbíróság elnöke felakasztatta. A szerb csapatok 1849. február 1-én elfoglalták a várost. Ezt követően Trifković és szerviánusai több napon át raboltak, pusztítottak és gyilkoltak a városban, a katolikus szentháromság emlékmű köré gyűjtve a levágott áldozatok fejét. A gyilkolásnak az sem vetett véget, hogy egy helyi szerb földbirtokos, valamint a helyi szerb pap is kegyelemért esedezett. A városi szerbek közül sokan saját házaikban rejtették el magyar ismerőseiket. *Thim József: A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története.* I.k. Bp. 1940. (a továbbiakban *Thim* 1940.) 304.

⁶⁴ *Thim* 1940. 358.

tott számukra, így sikeresen el tudtak menekülni a magyarok elől. Ez a leírás megerősíti azt a tényt, hogy a radikális politikai beállítottságáról közismert pap a csatatéren sem feledkezett meg az ártatlan polgári lakosság védelméről.⁶⁵

Gasparich temette el a végül is sikerrel járt támadás áldozatait is. A verbázi magyar táborból április 5-i kelettel közölte a hivatalos lap a következő tudósítást: „*Ma temettük el Verbászon dicsően kimúlt hőseinket; könnyek közt kísértük őket nyugalomuk helyére, s szívünk legbelsejéből áldást mondánk poraikra. Gasparich szív-rehatólag búcsúztatta el őket tőlünk, s könnyek csordultak le az arcokon.*”⁶⁶ Ugyancsak áprilisban vette pártfogása alá Horváth Ferenc kalocsai egyházmegyei jankováci káplánt, aki tábori lelkészként szeretett volna szolgálni a magyar hadseregben, de kinevezésére - jelenlegi ismereteink szerint - nem került sor.⁶⁷

Némileg bonyolítja a helyzetet Perczel tábornok 1849. június 13-án kelt „*hadiparancs*”-a. Itt arról értesülhetünk, hogy a tábornok Gasparich Kilitet, a 35. Zrínyi honvédszászlóalj századosát [sic!] a 8. honvédszászlóaljhoz helyezte át. Ez a napiparancs tehát beosztására nézve főtisztként és nem tábori lelkészként említi Gasparichot, ami arra a feltételezésre jogosít fel minket, hogy a ferences barát a szabadságharc utolsó néhány hónapjában századosként és nem hadlelkészként teljesített szolgálatot a fronton, hacsak nem követte ő is Budapestre Perczelt, akit súlyos kátyi vereségét (1849. június 7.) követően felmentettek korábbi beosztásából.⁶⁸

A szabadságharc leverését követően Gasparichot is haditörvényszék elé állították, de hamarosan kiszabadult a vizsgálati fogságból. Nem emigrált, hanem idehaza bujkált. Hetéssy Gábor névre kiállított hamis útlevelének birtokában, 1850. március végén Budára utazott. A Császár-fürdőben lakott, és amennyire egészsége megengedte, álnéven cikkeket írt a Pesti Naplóba. Egyszer felismerték, s ekkor mindenét hátrahagyva menekülnie kellett, és Balatonfüred közelében, egy vincellérházban húzta meg magát. Ezt követően már politikai jellegű cikket is írt a Pesti Naplóba.⁶⁹

⁶⁶ Közlöny, 1849. április 11. 277.

⁶⁷ MOL H 75 (Hadügyminisztérium. Általános iratok.) 1849:5871 (iktatókönyv).

Horváth Ferenc - Méltóságos Püspök úr [Girk György]! Jankovác, 1849. április 25. MOL H 86 (Hadügyminisztérium. Tábori lelkései osztály.) 1.d. d. sz.

A mesék birodalmába tartozik azon állítás, hogy Gasparich 1849. április 14-én a pozsonyi ferences templomban kihirdette a Habsburg ház trónfosztását és a függetlenségi nyilatkozatot (Haller 1933. 26.). Egyrészt Gasparich 1849 áprilisában - mint láttuk - a Délvidéken harcolt, másrészt a cs. kir. hatóságok, akik április 14-én Pozsonyt ellenőrizték, aligha járultak volna hozzá egy ilyen lépéshez.

⁶⁸ Perczel Mór - Hadügyminisztérium. Pest, 1849. június 26. Eredeti tisztázat, mellette Perczel 1849. június 13-án kelt hadiparancsa. MOL H 75 1849:23824.

Perczelről: Bona 2000. 182-184.

⁶⁹ Gasparich Kilit vallomását közli: A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából. Vál., szerk., bev., jegyz.: Tóth Gyula. Budapest, 1985. (a továbbiakban: Tóth 1985.) 449-453, 458-464. Gasparich vallomásából egy részt németül közölt: Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849-1867. Budapest, 1955. (a továbbiakban: Lukács 1955.) 383-389.

Gasparich vallomásából egy részt magyarul közölt: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849-1867. Iratok. Szerk.: Sashegyi Oszkár. Budapest, 1959. 68-70.

A Pesti Napló 1850. márciustól kezdődő kiadására Császár Ferenc kapott engedélyt. A lap tulajdonképpen a magyar jozefinista szellem feltámasztásával próbálkozott. Ez a magyar sajtótörténetben szinte páratlan népszerűtlenséget hozott a lapnak, ami így kénytelen volt állandóan a megszűnés rémével szembenézni. Gyakran foglalkozott a birodalmi egység és a nemzetiségi kérdés témakörével. A lapban megjelent írások többsége elutasította az abszolutizmust és a centralizációt, ugyanakkor szerzői mindig élesen visszautasították a magyar nemzet politikai elsőségét hirdető, konkurens Magyar Hírlapban megjelent írásokat. A lap egyik román levelezője meg is köszönte a Pesti Napló „objektivitását”, de a magyar anyanyelvű olvasók között nem lehetett népszerűséget szerezni ilyen politikai irányvonallal. A jozefinista hagyományok szellemében a lap támadta a katolikus egyház konzervatív, ultramontanista törekvéseit is.⁷⁰

Gasparich Kilit első „Parlagi levelé”-ben az idegen szavaknak az újságírásban tapasztalható túlzott elterjedése ellen emelte fel a szavát. A sorozat címe onnan származik, hogy a szerkesztők gyakran panaszkodtak *„a jámbor falusi népre, hogy éppen nem szaporítja az olvasóközönség számát”,* s így lelke úgy marad, mint a parlagon heverő föld. Gasparich - a lap alapállásának megfelelően - védelmébe vette a falusi népet, mondván, hogy ha *„a szerkesztő urak erőnek erejével teletömik lapjaikat idegen szavakkal”,* akkor a franciául értők inkább francia lapokat járatnak, *„a szegény magyar ember”* viszont nem értvén a francia kifejezéseket, egyetlen lapot sem járat. *„Ebből láthatják önök - vonta le a bujkáló szerzetes a következtetést -, hogy franciás írásukkal úgy cselekesznek, mint a szakács, ki a nyulat ott, ahol úgy is elég húsos, megspéküli, a farkát pedig, ahol legsoványabb -, spékületlen hagyja.”*⁷¹

Következő levelében ismét a „nép” tiszta erkölcsét védelmezte. A vidéki népet kommunizmussal és szocializmussal vádló hírlapi cikkek és a társadalomban terjedő ilyen irányú gyanúsítgatásokkal szemben leszögezte, hogy nálunk nincs ok azt hinni, hogy a paraszt *„szükség miatt kommunizáljon”*. *„Könnyen elhiszem én - érvelt -, hogy Franciaországnak meggyűl a baja rongyos napszámosaival, kivált, ahol nincsen kilátás hortobágyi puszták betelepítésére, a gőzerő pedig napról-napra több napszámot teszen tönkre. De már megkövetem azon ördögöt prédikáló urainkat, nézzék meg saját országunkat, hol drága pénzért is ritka a munkás, hol milliónyi holdak felett még pióca terem, és hol oly ritka a gyár, hogy a gyújtófát is masinának mondják, hogy ott alkalma legyen egy pár ötven esztendő előtt a népnek napszám miatt elbúsulni magát, és kommunizmust kiabálni!!”*⁷² E szakszerű elemzést követően, amely egyúttal azt is tanúsítja, hogy a szerző jól ismeri a szocializmus elméletét, rátért a paraszti földfoglaló mozgalmak elemzésére. Arra a következtetésre jutott, hogy azokat többnyire a földesúri visszaélések váltották ki. A megyei tisztviselők ugyanis 1848-ban elmulasztották elmagyarázni a népnek az új törvényeket. *„A vezető nélkül maradt népet elhagyott állapotában a magyarázatlan szabadság elkábította mely örömböli részegségében bolondot is csinált, minek egyik oka az is volt, hogy a legelő*

⁷⁰ A magyar sajtó története. II/1. 1848-1867. Szerk.: Kosáry Domokos és Németh G. Béla. 351-359.

⁷¹ Pesti Napló (a továbbiakban: PN) 1. 38 (1850. április 24.) 2-3.

⁷² PN 1. 39. (1850. április 25.) 2-3.

*elkülönözési pereken is rajt maradt a helye az emberi kéz gyarlásának (!!!) és az egész nemely uradalmi ügyvédek idétlen buzgósa nem annyira a földesúr hasznára, mint a paraszt bosszontására [sic!] intézte!*⁷³

Május közepén jelent meg először „Budai levelek” című írása, amelyben meglepően sok önéletrajzi elem bukkant fel. Fájos lábán túlmenően a szabadságharc küzdelmeit is felvillantotta ebben az írásában, amelynek célja a konzervatív papság tevékenységének - a jozefinizmus korából jól ismert - bírálata volt. „Ki sokat szenvedett, ki a fájdalmakat oly metszőnek érzi, mint én - emlékezett vissza tavaszi betegségére -; ki halált látott s harcmeszkőn annyiszor szemébe nézett, mint én, s mégis életben maradt; ki szereti hazáját őszintén, szíve teljes erejével, lelke minden hatalmával, mint én, és hazájában van: az, ha a kiállott veszélyek, s kiszenvedett betegség után is - romlatlan hazafíui lélekkel és szívvel - templomba megy, imája bizonyosan szentül-nagyszerű lesz.”⁷⁴

Bement imádkozni a templomba, s mint Széchenyi István gróf, ő sem volt hajlandó imáit a mechanikusan betanult fordulatokra korlátozni. Nem volt szükség imakönyvre, hogy érzelmeit a Mindenhatónak tolmácsolja. „Isten! - kiáltott fel - Előtted, mint ember, semmi vagyok, süllyessz kínjaim poklába legyen szenvedésem sírja tartó, nem bánom, csak elégeld hazám és nemzetem szenvedéseit, csak ezekre áraszd irgalmad, s őket épségben megtartó kegyelmed!”⁷⁵ Közben elkezdődött a mise, de a prédikáció teljesen megbotránkoztatta Gasparichot, olyannyira, hogy többed-magával elhagyta a templomot. Az egyházi szónok ugyanis „átkokat szórt, s mennykövekkel üttetett”. Cikkének célja az volt, hogy intse az egyháziakat: fékez-zék társaik indulatosságát és vétkez buzgóságát.⁷⁶

1850. június 1-én jelent meg következő levele, amelyben a papi és az anyai hivatás szépségéről elmélkedett. Az épphogy megszületett gyermeket édesanyja a templomba viszi, hogy a pap megkeresztelje. Ennek kapcsán Gasparich röviden összefoglalta saját politikai nézeteit is. Vigyétek a gyermeket a templomba - mondja az édesanya -, hogy „Isten papja kereszténnyé szentelje, az élet nagy útjára. Fürösse meg magzatomat az üdv vizében, hogy lelke tiszta legyen a gondolkodásban. Kenje meg az erő és a bajnokiság olajával, hogy szíve hű legyen hazaszeretben, karai erősek a jó, szent, és hasznosnak védelmében. Adjon neki a bölcsesség savából annyit, mennyi szükséges ahhoz, hogy megvásárolhatlanul emberiségnek és hazának, s csak kizárólag ezeknek használni okos legyen. Legyen előítéletektől ment lelke, meggyőződése szent, s ő ezek nyomán tántoríthatlanul becsületes.”

Cikkeibe — amint fentebb olvashattuk —, ellenzéki eszméket is beleszórt, ezért a szerkesztőség egy idő után eltekintett azok közlésétől. A Pesti Napló szerkesztőségében ismerkedett meg néhány magyarországi, utópista szocialista tanokat valló értelmiségivel, így többek között Hazucha Ferencel (1815–1851),

⁷³ PN 1. 39. (1850. április 25.) 2-3.

⁷⁴ PN 1. 54. (1850. május 14.) 2.

⁷⁵ PN 1. 54. (1850. május 14.) 2.

⁷⁶ PN 1. 54. (1850. május 14.) 2.

⁷⁷ PN 1. 68. (1850. június 1.) 1-2.

írói álneven Kelemenfy László újságíróval. Hazuchán keresztül vette fel a kapcsolatot Simonyi Antal festőművésszel, aki behatóan ismerte a szocialista eszméket. Ezek Gasparich számára sem voltak teljesen ismeretlenek, hiszen 1847-ben már ő is tanulmányozta Fourier és más szocialista szerzők eszméit. Simonyi Antal festőművész hatására azonban még intenzívebben bekapcsolódott az utópista szocializmusról folytatott vitákba, s az ötvenes évek elején, beleértve az ellene későbbiekben folytatott vizsgálatot is, szocialistának vallotta magát.⁷⁸

Fourier nyomán a társadalom fejlődését különböző szakaszokon keresztül látta megvalósíthatónak. A vadság, a barbárság, a patriarchátus és a civilizációs szakasz után a fejlődésnek - véleménye szerint - szükségszerűen el kellett vezetnie a szocializmushoz. Ugyanakkor a francia utópista gondolkozóval, és Simonyi Antallal, mesterével szemben Gasparich továbbra is a forradalom szükségességét vallotta, és nem hitt abban, hogy a szocialista társadalom békés úton is kialakulhat. Az ötvenes évek elején mindenestre hevesen agitált a szocialista tanok elfogadása érdekében, hogy milyen sikerrel, azt nem lehet pontosan megállapítani.⁷⁹

Szintén Fourier hatására vált a női emancipáció harcias hívévé. Naplójában így foglalta össze ezzel kapcsolatos véleményét: *„Csak a civilizáció hülye rendelkezése folytán történhetett meg, hogy a nők eddigi hivatása szűk körben maradt, s hogy a férfiak zsarnoksága az asszonyokat a konyhára, tűre, kására és harisnyára korlátozta. Mert ha a nő nemnek értelem és lélek adatott, miért nem engedhető meg, hogy azt használja is...”*⁸⁰

1850. november elején Pestről Bócsára utazott, majd ismét visszatért Pestre. Pesten megismerkedett Mazzini egyik megbízottjával, majd Bécsben Johann May (1809-1851) egykori honvéd alezredes beavatta az európai forradalmi szervezkedés titkaiba. Bécsből visszatérve egy ideig Komárom környékén bujkált, majd Esztergom megyében dolgozott földmérési munkákon. Perczel Mór felhívására megkísérelt kapcsolatba lépni a honvéd tábornok egykori hadtestének katonáival. 1851-ben Gasparich nem csak Mazzini megbízottaival állt szoros kapcsolatban, hanem meglátogatta Kossuth Lajos testvérét, Meszlényi Zsuzsannát, aki jobb elrejtőzése érdekében igazolványt és menedékhelyet biztosított számára. Ettől kezdve inkább vidéken bujkált. Gasparich tehát kapcsolatba lépett a Mack József egykori tüzértiszt és Jubál Károly ipartanodai tanár nevével fémjelzett szervezkedéssel. Mack József egykori tüzértisztet Kossuth bízta meg húgának, Meszlényiné Kossuth Zsuzsannának az ajánlására 1851. június 28-án, hogy szervezzen meg Magyarországon egy újabb fegyveres felkelést. A szervezkedés főként Erdélyben járt sikerrel, de Pesten Kossuth édesanyja és leánya, Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna lakása is az ellenállás fészkevé vált. Itt a már említett Jubál Károly, aki Kossuth testvéreinek gyermekeit tanította, fogta össze az összeesküvés szálait.⁸¹

⁷⁸ Lukács 1955. 383-389.

⁷⁹ Lukács 1955. 101-102.

⁸⁰ Tóth 1985. 454.

⁸¹ Lukács 1955. 50-83.

A Kossuth család segítségével jutott el az Esztergom megyei Bojátra, a Farkas családhoz, majd Gyöngyösre, a Panker családhoz. Mindkét család támogatta Gasparich erőfeszítéseit. 1851 decemberében Gasparich több ügynökön keresztül, mindenek előtt Pető Ambrus fülöpszállási földbirtokosnak az utasítására, a Dél-Dunántúlon elvállalta a fegyveres felkelés megszervezését.⁸² 1852 januárjában Gasparich ismét Pestre utazott, Mazzini egyik ágense, Banelli, felolvasta előtte a demokraták kátéját és megeskette betartásukra. Ez nem okozhatott nehézséget, hiszen Gasparich osztotta Mazzini nézeteit az általános európai forradalom szükségességéről. Ekkor értesítette Perczel volt segéd tisztjét, Drisnyei Istvánt a fejleményekről, s hamarosan 1852. február elején ismét Pestre utazott. Ekkor több emigrációból érkezett küldöttel is beszélt, és megismerte Kossuthnak a pesti bizottmányhoz intézett, 1851. november 16-án kelt levelét is. Gasparich ekkor ismét elvállalta, hogy Horvátországban, Baranya, Tolna, Somogy és Zala vármegyékben elősegíti a felkelés megszervezését.⁸³

Letartóztatása előtt naplójába bejegyzett gondolatai a katolikus egyház éles kritikájáról és az összeesküvés két hölgy tagjának, Panker Viktóriának és Magócsy (Panker) Rozáliának a megbecsüléséről tanúskodnak. A társadalmi igazságtalanságok súlya alatt hite is megingott „Az emberiség rabszolga, ezért Te magad is egy rabszolga vagy, Ó Isten, mivel az emberiség lelke Istenségednek egy része” - fakadt ki egyik társának nem sokkal letartóztatása előtt. A szervezkedés során nem csak Ajer Mihály egykori honvéd alezredes, de Varga Istvánt, a cs. kir. rendőrség titkos ügynökét is beavatta terveibe. A sorozatos letartóztatások keretében Panker Gábor gyöngyösi házában 1852. február 9-én őt is letartóztatták.⁸⁴

Gasparich azonban Pesten, az Újépületben, fogságban sem adta fel terveit. Széleskörű levelezést folytatott a börtönből mind rabtársaival, mind pedig a még szabadlábon lévő forradalmárokkal. Minden csütörtökön és vasárnap a politikai foglyoknak előadásokat tartott a szocializmusról. Ekkoriban Mazzini, Kinkel, Struve, Ronge és Kossuth eszméi lelkesítették.⁸⁵ Előkészületeket tett a börtönből való szökésre is: cellájának rácsait ki akarta emelni és egy vászon lepedőkből, illetve zsebkendőkből összecsomózott hágcsón akart leereszkedni az épületből. Tervének leleplezése újabb szigorú vizsgálatot vont maga után, ügyét pedig áttették a pesti hadbírószállástól a bécsi hadbírószálláshoz.⁸⁶

Itt ügyét együtt tárgyalták több társával, így Ajer Mihály (1819-1890) egykori honvéd alezredessel, aki az ötvenes években a Duna-Gőzhajózási társaság hivatalnoka volt,⁸⁷ a 26 éves Magócsy Rozáliával, aki nem csak két gyermek any-

⁸² A pesti cs. kir. hadbírószállás - A cs. kir. magyarországi katonai és polgári kormánynak. Pest, 1853. április 5. MOL D 4 3. kútfő, 62. tétel fol. 51-52, lásd továbbá Gasparich ítéletének másolatát: ibidem fol 168-169.

Lukács 1955. 99-104. 378-382.

⁸³ Lukács 1955. 105-106.

⁸⁴ Tálas Géza: Újabb adatok Gasparich Kilitről. In.: Vigilia 1963/3. 190-192.

⁸⁵ HHStA Informationsbüro BM 1852 40. d. 1852:1373.

⁸⁶ MOL D 4 3. kútfő, 54. tétel. fol. 38-42.

⁸⁷ Életrajzát közli Bona 2000. 194.

ja volt, hanem a bíróság megítélése szerint „politikai nézeteit tekintve a vörös-köztársasági felforgató párt fanatikus híve” is egyúttal. Szintén velük együtt ültették a vádlottak padjára Panker Alajost (1822-?), Magócsy Rozália bátyját, egykori honvéd alszázadost,⁸⁸ Drisnyey István (1805-1893) egri birtokost, egykori honvéd őrnagyot, Perczel Mór parancsőrtisztjét,⁸⁹ és Róth András (1796-1859) pesti polgárt, egykori honvéd őrnagyot is.⁹⁰

Gasparich a vizsgálat során több ízben félrevezette vallatóit. Így többek között azt vallotta, hogy Kossuth Triesztból személyesen fogja irányítani a magyarországi fegyveres felkelést, Kmety György egykori honvéd tábornok pedig Belgrádon át, déli irányból fogja megközelíteni az országot. Gasparich azt is sejtette, hogy Perczel Mór már Magyarországon van, és javában szervezi a gerillákat, nem kis riadalmat váltva ki ezzel a császári hivatalnokok körében. A rendőri hatóságok nem győzték megnyugtatni a katonai és politikai vezetőket, hogy Perczel visszavonultan él London közelében, és nem valószínű, hogy Magyarországon szervezné a gerillákat.⁹¹

A vizsgálat nem sok újdonságot tudott a felszínre hozni. Eszerint Gasparich a forradalom leverését követően politikai menekültként össze-vissza kószált az országban, eközben Kossuth és Mazzini több megbízottjával is tárgyalt, többek között Figyelmessyvel és Johann May-jal. Ezek beavatták a kormány megdöntésére szőtt titkos terveikbe. Gasparich 1851-ben meglátogatta Kossuth testvérét, Meszlényi Zsuzsannát, aki jobb elrejtőzködése érdekében iratokról és menedékhelyről gondoskodott számára, és annak házában tudomást szerzett arról is, hogy Kossuth hívei egy újabb fegyveres felkelést szeretnének kirobbantani. Továbbá Gasparich Kilitet gyöngyösi tartózkodása alatt, amikor 1852 januárjában Panker Gábor házában lakott, egy itáliai forradalmi megbízott beavatta egy, a kormány megdöntését célul kitűző titkos szervezetbe. Gasparich több más személy mellett Panker Alajost és Magócsy Rozáliát is beavatta terveikbe, és 1852. februárjában Pestre jöttek, hogy a felkelés kivitelezéséről tanácskozzanak. Itt Gasparich kész volt a felkelés szervezésének egyik vezető tisztségét elfogadni. Drisnyei István pedig, amikor ezek az üzelmek részben tudomására jutottak, nem tett azokról jelentést. Róth András segítséget nyújtott Gasparichnak bujkálása során, Ajer Mihály pedig a Gasparich letartóztatását követően menekülő Panker Alajosnak iratokat szerzett, és egy ajánlólevelet is adott neki. Róth András több ízben gyalázta Haynaut, Jellačić-ot és az uralkodóházat, és nem ártallotta e nézeteit a forradalmi időszakban a sajtó segítségével nyilvánosságra hozni.

A váglottakat a hadbíróság bűnösnek mondta ki felségsértés büntetében, és Gasparich Kilitet kötél általi halálra, Róth Andrást 15 évi nehéz vasban eltöltendő sáncmunkára, Ajer Mihályt 12 év nehéz vasban eltöltendő sáncmunkára.

⁸⁸ Életrajzát közli: Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Bona 1988.) 454.

⁸⁹ Életrajzát közli: Bona 2000. 313.

⁹⁰ Bona 1988. 509.

⁹¹ HHStA Informationsbüro BM 1852 40. d. 1852:1373.

Magócsy Rozáliát és Panker Alajost 8-8 évi, vasban eltöltendő várfogságra, ezenkívül valamennyi vádlott vagyonát, kivéve Magócsy Rozáliát és Drisnyey Istvánt, elkobozták. Végül Drisnyeyt felmentették a vádak alól és megszüntették ellene az eljárást. Kempen altábornagy 1853. augusztus 19-én erősítette meg az ítéleteket, Gasparich ítéletét helybenhagyta, Róth és Ajer ítéletét könnyű vasra enyhítette, Magócsy Rozáliát pedig betegségére való tekintettel öt évre módosította.⁹²

Szintén Kempen javaslatára az ítéletet „*példaadás végett*” Pozsonyban kellett végrehajtani. Augusztus 20-án éjjel Gasparichot szigorú biztonsági őrizet alatt Bécsből Pozsonyba szállították. A pozsonyi katonai kerület parancsnoka, Anton Keller von Rückstuhl tábornok először a szombathelyi szentszéket próbálta megnyerni annak érdekében, hogy végrehajtsa Gasparichon a degradációt (a papi rendből való kivetkőztetést), de onnan Esztergomhoz irányították a kérelmezőt.⁹³

Augusztus 30-án az esztergomi főhatóság utasítására Cherrier Miklós pozsonyi apát-kanonok végrehajtotta rajra a papi rendből való kivetkőztetést, amely a papi funkciók gyakorlásának tilalmát, hivatalától és papi kiváltságaiktól történő megfosztását jelentette. Schimáczius Adolf esztergomi egyházmegyes római katolikus pap visszaemlékezései szerint 1853. szeptember 1-én, miután a katonák Gasparich követelésére eltávoztak a cellából, az elítélt meggyónt és megáldozott.⁹⁴

Másnap, szeptember 2-án kora reggel, nem sokkal hat óra előtt került sor az ítélet végrehajtására. Mintegy 500 néző, 52 csendőr Le Roy főhadnagy parancsnoksága alatt, további három, rendőri feladatokkal megbízott tisztviselő, és besúgók („*négy polgári ruhás megfigyelő*”) voltak jelen az eseményen. A veszthelytől a nézőket távol tartották, mivel ott a Hoch und Deutschmeister sorgyalozzred két osztálya várakozott négyszögben felállítva az elítéltre.⁹⁵

A pozsonyi disznómezőt, ahol az akasztófát felállították, 16-kor közelítette meg az elítéltet szállító fedett kocs. Két rendőrt bízta meg Gasparich közvetlen felügyeletével, de a kocsit katonák, illetve lovas zsandárok is kísérték. Strasszer

⁹² ÖStA KA Kriegsministerium Sonderreiche Kt. 66. X/15. Az ítéletek nyomtatásban is megjelentek, lásd: Österreichisch-Kaiserliche Wiener Zeitung 1853. 211. (szeptember 4.).

Vö.: Lukács 1955. 107. Megjegyzendő, hogy az egyébként igen jól tájékozott Lukács Lajosnál a Panker család tagjai tévesen „Pauker”-ként szerepelnek, s ezt átvette Tóth 1985. I. k. 451. is.

⁹³ MOL D 4 3. kútfő 62. tétel. fol. 145-156.

Téved Lukács Lajos, amikor azt állítja, hogy „a szombathelyi püspök elrendelte, hogy fosszák meg [Gasparichot - Z. P.] a papi felszenteléstől”. (Lukács 1955. 107.) Egyrészt a papi felszenteléstől senkit sem lehet megfosztani, mert az eltörölhetetlen jegy, másrészt a szombathelyi szentszék nem volt hajlandó a degradáció (Entweichung) végrehajtására.

⁹⁴ Schimáczius Adolf visszaemlékezését közli Dalmady Imre: Egy halálra ítélt szerzetes utolsó napjai. Magyar Hírlap, 1893. június 24. 1-3. Scimáczius Adolf visszaemlékezéseit elég nehéz Gasparich halála előtti nyilatkozataival összeegyeztetni.

Kumlik Emil: A szabadságharc pozsonyi vértanúi. (Pozsony szereplése 1848/49-ben. A pozsonyi tizenhárom. Egyéb pozsonyi ítéletek. Pozsonyiak Aradon és Pesten. Pozsony, d. n. [1998.] 166-167.

⁹⁵ Podolsky - A katonai és polgári kormány. Pozsony, 1853. szeptember 2. MOL D 4 3. kútfő 62. tétel. fol. 164-165.

Márcián ferences szerzetes 1881-ben egy század gyalogságról és némi tűzérsegről tett említést a kivégzés helyszínén, ez utóbbi megállapítása azonban túlzásnak tűnik.⁹⁶ Amíg a vesztőhelyhez szállították, Gasparich folyamatosan imádkozott a mellé kirendelt pappal együtt. Nem kísérelt meg az egybegyűltekhöz beszédet intézni, mindössze a körülötte állóknak mondott annyit az előkészületek befejezését követően: „Uraim, ajánlom magam.” Az összegyűlteket között voltak, akik azt hangoztatták, hogy a kivégzett nem volt gonosztevő, s a csendőrség annak sem örült, hogy Gasparich pap társai még az utolsó pillanatban is megpróbálták kegyelmet kérni az elítélt számára.⁹⁷

„Most ott nyugszik a városon kívül, a Nagyszombat felé vezető országút mellett balról, körülbelül a kis erdő irányában...” - írta 1883-ban Strasszer Márcián ferences atya a Pesti Naplóban, Piry Cirjék János ferences szerzetes feljegyzései alapján. A cs. kir. hatóságok nemhogy kegyelmet nem adtak az elítéltnak, de még eltemetését sem engedélyezték akárhol, csak a kivégzés helyszínén.⁹⁸ Ott nyugszik ma is, jeletlen sírban, kivégzésének helyszínén. Ugyanakkor Gasparich még halála napján is rémületet idézett elő az udvarban. Rückstuhl altábornagy a kivégzés napján külön futárral jelentette Kempen altábornagynak, hogy Gasparich utolsó óráiban bevallotta egy jelen lévő apátnak, miszerint ő, mint demokrata hal meg, aki nem vállal részt az uralkodók - köztük Ferenc József - tervezett meggyilkolásából.⁹⁹

Gasparich Kilit emlékét a kiegyezés után sem felejtették el Zala megyében. 1894. szeptember 8-án ünnepélyes keretek között leplezték le Perlakon a számára emléket állító márvány obeliszket, Tersztenyák Bódog nagykanizsai kőfaragó művét. Tóth Sándor igazgató ünnepi beszédét követően Kele György szavalta el saját alkalmi ódáját, majd Glavina András horvát nemzetiségű földműves idézte föl - anyanyelvén elmondott beszédében - a vértanú pap életútját. Gasparich Vince, az áldozat unokaöccse a család nevében mondott köszönetet a muraközi magyarság kegyeletéért, végül pedig Málek István bíró a város nevében birtokba vette az emlékművet. Az ezt követő banketten Skrobánék Florid ferences tartományfőnök idézte fel az elhunyt érdemeit. Ugyanezen a napon Gasparich cirkovlyáni szülőházán is emléktáblát helyeztek el. Az 1918. december 14-én Perlakra betörő szerb-horvát csapatok lerombolták Gasparich Kilit ferences szerzetes márvány obeliszkjét, s a szülőházra elhelyezett emléktábla sem élte túl az impériumváltást.¹⁰⁰

Gasparich emlékét Magyarországon a szocializmus sem tudta teljesen kitörölni az utókor emlékezetéből, igaz, ehhez a lánglelkű szerzetes szocialista

⁹⁶ Strasszer Márcián: Egy elfeledett vértanú. In.: PN 1881. augusztus 4. 213.sz.

⁹⁷ Podolsky - A katonai és polgári kormánynak. Pozsony, 1853. szeptember 2. MOL D 4 3. kútfő 62. tétel. fol. 164-165.

⁹⁸ Strasszer Márcián: Egy elfeledett vértanú. In.: Pesti Napló, 1881. augusztus 4. 213.sz.

Hermann Egyed: A magyar katolikus papság az osztrák katonai diktatúra és az abszolutizmus idejében. Gödöllő, 1932. 73-74.

⁹⁹ Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859. Hrsg. Mayr, Josef Kael. Wien, Leipzig, 1931. 301.

¹⁰⁰ Haller 1933. 4., 38., 1848/1849. Történelmi Lapok 1893. júl. 1 140., ill 1894. szept. 15 164.

nézetei is hozzájárultak. Noha a ferences renden belül sosem volt egyértelmű a megítélése, a rendi történetírók többnyire ápolták emlékét, és példaként állították olvasóik elé a hazafiság területén. A forradalom és szabadságharc 150. évfordulója kapcsán szervezett rendezvényeken és tudományos emléküléseken Gasparich tevékenysége ismét az érdeklődés homlokterébe került. 1998. október 4-én, Zalaegerszegen, a Gasparich utca és az Ola utca sarkán újra felállították az egykori perlaki obeliszk mását, amelyet Kékesi Gusztáv kőfaragó mintázott meg. Az obeliszk hasáb alakú talapzaton fekszik, melyen koszorúval övezett kereszt és kard látható. Hátdoldalán olvashatóak Gasparich hagyomány szerint utoljára kiejtett szavai „Éljen és élni fog a haza!”¹⁰¹

Gasparich Kilit a 19. századi magyar függetlenségi mozgalmak érdekes, mindazonáltal szellemileg nehezen behatárolható alakja volt. Életútja jellegzetes példája annak a hatásnak, amit a jozefinista nevelés válthatott ki a kortársak egy nem elhanyagolható hányadából. Már a reformkorban országos népszerűsége tett szert új stílusú prédikációival, amelyeket nyomtatásban is közreadott. Ezekben a „*korszellemnek*” megfelelően a felekezeti előírásoktól elszakadva egy általános emberi morál mellett érvelt. Horvát származása ellenére a magyarosítás egyik leglelkesebb híve volt.

1848-ban a Zala megyei liberálisokkal együtt, a zömében horvátok által lakott Muraközi járásban tevékenykedett a magyar kormány, illetve Csány László kormánybiztos útmutatásai szerint. A szabadságharc alatt tábori lelkész-ként, különleges megbízatásokat teljesítő futárként, végül pedig századosként szolgált. Bátor ember volt, aki részt vett a harcokban, de nem ragadta el a katonákat gyakran hatalmába kerítő bosszúvágy. A világosi fegyverletételt követően sem tudott belenyugodni a vereségbe. Kapcsolatot talált az önkényuralom ellen szervezkedő magyarországi politikai erőkhöz, miközben a társadalmi igazságtalanságok hatására egyre inkább balra tolódott. A szocialisztikus tanok békés terjesztését azonban nem tudta elfogadni. Haláláig vérbeli forradalmár maradt, aki bármikor kész volt életét áldozni az általa helyesnek tartott eszmékért, a „*népért*”, az „*igazságért*”. Elhivatottságára jellemző, hogy a magyarországi fegyveres felkelés előkészítésével még a börtönben sem hagyott fel. A császári hatóságok is tartottak tőle, ezt bizonyítja, hogy kivégzésére rendkívüli biztonsági intézkedések közepette került sor.

Gasparich Kilitet tehát jogosan vallhatja magáénak a ferences rend mellett a magyar irodalomtörténet, a 19. századi szabadelvű és egyúttal nemzeti eszmékért lelkesedő utókor, a hadtörténetírás, szűkebb pátriája: Zala megye, és a szocialista mozgalmak is. Talán ezért is olyan elpusztíthatatlan alakja történelmi tudatunkban. Az utókor mindig azt a vonását emelheti ki eszméinek, eseményekben gazdag életének, amely leginkább megfelel céljainak. Életútja a 19. században élt magyar katolikus papság dilemmáiba is bepillantást nyújt számunkra. A modernizáció és a katolikus tanítás összeegyeztetése meghaladta erejét. A jövő embere volt, bár igen kétséges, hogy elégedett lett volna akkor, ha megélhette volna eszméi győzelmét.

¹⁰¹ A szabadságharc emlékei Zalában. Szerk.: Béres Katalin. Zalaegerszeg, 1999. 78.

Deák Ágnes

Deák Ferenc és a passzív ellenállás

1849 őszétől - az alkotmányos ígéretek ellenére - a birodalmi beolvasztás abszolutisztikus kísérlete kezdődött Magyarországon. A megtorlás és a politikai represszió légkörében a passzív ellenállás a politikai elit hivatalosan vallott programjává vált, ebben a tekintetben nem különböztek liberálisok és konzervatívok, itthon maradottak és emigránsok. Lehetőség szerint igyekezzünk nem érintkezni az új államhatalom közegeivel, még kevésbé vállalni bármiféle állami hivatalt, ehelyett zárkózzunk be a családi, illetve baráti körbe, s ott tartsuk ébren a hazafiúság, a nemzetiség és a szabadelvűség iránti elkötelezettség szellemét - foglalkozhatnánk össze ennek alapelveit. Deák Ferenc maga a nyilvánosság előtt soha nem „hirdette meg” a passzív ellenállást. Különböző tényezők azonban szinte predesztinálták a passzív rezisztencia élő szimbólumának szerepére.

Személyében is érintette őt az 1849 őszén megindult haditörvényszéki eljárás sorozat. A kormányzat két tényezőt tekintett perdöntőnek a kompromittáltság megállapításánál: mivel az uralkodó 1848. október 3-án feloszlatta a magyar országgyűlést, az az után kifejtett politikai tevékenység már törvénytelennek számított; másrészt pedig a Függetlenségi Nyilatkozat kibocsátásában való bármiféle közreműködés a felségsértés vádját vonhatta maga után.¹ Deák képviselőként részt vett az országgyűlés munkájában 1848. december végéig, így természetesen rá is vonatkozott az igazolás kötelezettsége. Ősz elején Vas Gereben társaságában még néhány hétre Felsőnyékre távozott, de 1849. november 7-én Tolnay Károllyal együtt jelentkezett Pécsen mint igazolásra kötelezett. 1850 tavaszán a pécsi hadbírótság elé idézték. Igazoló iratában kifejtette, az októberi feloszlató királyi rendelet után is képviselő maradt, mivel még remélte az ellentétek békés megoldását, s erre való közreműködésre az országgyűlésben való részvétel nyújtotta az egyedüli lehetőséget. Végül május 17-én megszüntették az ellene folyó eljárást, mivel a rebellis debreceni parlament munkájában már nem vett részt.² Állandó aggodalom gyötörte azonban jóbarátai és egykori közeli

¹ Hermann Róbert: Megtorlás az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után. Bp., 1999. 20.

² Ferenczi Zoltán: Deák élete. Bp., 1904. 2. köt. 221. A hadbírószági felmentő határozatot lásd: Kraften százados hadbíró irata, Pest, 1850. május 17. Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, a pesti hadbírótság iratai, 1850-3/322, közli: Deák Ferencz beszédei. Szerk. Kónyi Manó. Bp., 1903. 2. köt. 381. Deák igazoló iratát összegzi a pesti hadbírótság jelentése a III. Armee-Commando rendőri osztályához, Pest, 1850. márc. 15. MOL D 37 9. cs. 6. tétel 5149. sz. Ismerteti: Urbán Aladár. Deák életrajza, in: Az 1848-49. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp., 2002. 193.

munkatársai, mindenekelőtt a fiatalkori jóbarát, Vörösmarty Mihály sorsa miatt. Úgy érezte, nem maradhat meg a passzív aggodás mellett, hanem meg kell tennie mindent, amit csak lehet, a fenyegetettek védelmezése érdekében. Már 1849 októberében igazoló iratot küldött Tóth Lőrinc részére, aki 1848-ban miniszteri hivatalában miniszteri titkárként dolgozott mellette.³ 1852-ben pedig a birodalmi tanácsos Szögyény Lászlónál járt közben a zalai kormánybiztosi tevékenysége miatt hatévi fogságra és javainak elvesztésére ítélt Csertán Sándor érdekében.⁴

Deák az évtized első felében kehidai birtokán élte a vidéki köznemesség életformáját, gazdálkodott, vendégeket fogadott, szivarozott, anekdotázott, ami emberi habitusától és korábbi életvitelétől amúgy sem állt távol. Ebben a tekintetben - legalábbis a módosabb megyei nemesség számára - követhető életviteli mintát jeleníthetett meg. Szociológiai beágyazottsága a Zala megyei nemesi társadalomba minden bizonnyal megkönnyíthette, hogy egyértelmű vezéralakká nőjön a korábban is nagy tekintéllyel rendelkező Deák a nemesi elit körében.

Valójában igen keveset tudunk Deáknak erről az időszakáról, hiszen Deák élete végén megsemmisítette magánleveleit, mondván, ne kompromittáljanak azok senkit,⁵ s a levéltitok megsértését mindennapi gyakorlatként úzó rendőri rendszer miatt ebben a korban egyébként is igyekeztek az írásbeli lejegyzés formáit kerülni, így azután igen kevés forrás áll csak rendelkezésünkre. Deák igen sűrűn betegeskedett, az évtized második felében nyaranta rendszeresen Marienbadba járt fürdőre. Otthon magányos óráiban fafaragással foglalkozott, ezt zalai tartózkodása alatt később is szívesen tette, mondván, a gondolatok szabad szárnyalásának jót tesz a test „gépszerű foglalkozása”.⁶ Azonban mintha a magánéletében is lenne egy rövid epizód, amelyről igen keveset tudunk: a szomszédos Csányban élő, megözvegyült Inkey Szidóniával fennmaradt német nyelvű levélváltásának tanúbizonysága szerint mintha újra felbukkant volna a remény a magánéleti boldogságra: néhány naponként találkoztak, Deák regényeket kölcsönzött tőle 1850. február végétől. Az első levelek „Nagysága”, illetve „*liebe verehre gnädige Frau*” megszólítását hamar felváltotta a „*liebe Sidonie*”. S aztán 1851 januárja után megszakadt a levelezés, Inkey Szidónia pedig 1851. január 23-án házasságot kötött a Deák által szintén jól ismert és kedvelt Báthor Gézával. Csapó Vilmos visszaemlékezése szerint Csányiné vonakodott „*korlátokba szorítani a nagy férfit sorsát*”, s ez is jelentős szerepet játszott később abban, hogy Deák

³ Deák levele Láng Károlynak, Kehida, 1849. október 27. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 1298.

⁴ Deák levele Szögyény Lászlóhoz, Kehida, 1852. november 6. Zala Megyei Levéltár. Egyedi vegyes iratok gyűjteménye 5685. sz. Közli: „A tekintetes megye közönségének alázatos szolgálja...” Dokumentumok Deák Ferenc életéből. Szerk. Kiss Gábor-Molnár András. Zalaegerszeg, 1988. 37.

⁵ Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Bp., é. n. 136-137.

⁶ Faragókedvére vonatkozóan lásd: Csapó Vilmos: Deák Ferencről. Tolnavármegye, 13. évf. 1903. okt. 11. 41. sz. Köszönöm Molnár Andrásnak, hogy erre a cikkre felhívta a figyelmemet.

a Pestre való költözés mellett döntött.⁷ A megnehezült új körülmények között is igyekezett közeli barátaival a kapcsolatot fenntartani. Nagy veszteséget jelentett számára 1850-ben Wesselényi Miklós halála, árváinak sorsa élénken foglalkoztatta.⁸ 1855-ben pedig Vörösmarty is távozott az élők sorából.

A magánéletbe való fordulás persze nem jelentette a vidéki nemesség életvitelében egyébként is fontos szerepet játszó társas összejövetel hiányát. Ellenkezőleg, nagy társasági élet folyt Kehidán, alig múlt el nap vendég nélkül. S egy idő múlva nemcsak a barátok, ismerősök, megyebeliek jöttek, hanem az ország minden részéből érkeztek már látogatók. A nyílt politizálást kerülte Deák, jó szolgálatot tett ekkor is az anekdotázás a nem kívánt kérdezősködések elhárítására. De ha az sem segített, a faragáshoz folyamodott.⁹ Ám a „bizalmasok” előtt néha - ahogy a későbbi belügyminiszter Horvát Boldizsár fogalmaz - „szellőztette a jövő esélyeit”.¹⁰

A nyilvános élettől sem vonult teljesen vissza Deák. Tovább működte például a tiszteletére 1840-ben létrehozott Deák-alapítványt, melyet zalai nemesek hoztak létre abból a célból, hogy évről évre egy-egy szegény nemes és nem nemes gyermek taníttatását segítsék.¹¹ Deák Zala megye szinte valamennyi kezdeményezésében részt vett: 1857-től például közreműködött a Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának felállítására indított akcióban. Zala közönsége ötezer forintot gyűjtött össze, s bár Deák vonakodott, őt kérték fel a pesti szervezőmunka elvégzésére. Végül az első magyarországi köztéri írószoborként 1860. június 11-én avatták fel a Züllich Rudolf által készített emlékművet.¹² 1858-ban Deák a súlyos pénzügyi gondokkal küzdő pesti Magyar Nemzeti Színház segélyezésére szólította fel a Zala megye nemesi pénztárát felügyelő bizottmányt. A gyűjtés eredményeként több mint kétezer forint gyűlt össze.¹³

A megyei adminisztrációban formális tisztséget Deák a megelőző időszakban

⁷ Deák és Inkey Szidónia levelezését lásd: OSZK Kt. Levelestár. Köszönetet mondok Pajkossy Gábornak, aki ennek a levélváltás sorozatnak a lehetséges jelentőségére felhívta a figyelmemet. Inkey Szidónia házasságkötésére nézve lásd: Zalacsányi római kat. plébánia házassági anyakönyve, 1851. január 23. Zala Megyei Levéltár, anyakönyvi másodpéldányok. Köszönöm Árkovics István-nak, a Zala Megyei Levéltár munkatársának ez utóbbi adat rendelkezésemre bocsátását. Vö. Csapó Vilmos id. cikkével

⁸ Kardos Samu: Deák Ferenc levelei Újfalvy Sándorhoz a Wesselényi Miklós árvái dolgában. Régi Okiratok és Levelek Tára, 1906. 4. sz. 89-90., 7-8. sz. 115-116.,

⁹ Több kortárs is beszámol erről, példaként lásd: Lónyay Menyhért naplójegyzete, Buda, 1864. november 29. Lónyay Menyhért: Napló 1864. Töredékek. MTA Kézirattár Ms. 5306/4.

¹⁰ Horvát Boldizsár visszaemlékezését közli Kónyi 2. köt. 406.

¹¹ Deák levele Bogyay Lajos Zala megyei főnökhöz, Kehida, 1850. január 11. Közli: „A tekintetes megye...” 35.

¹² Deák leveleit sógorához a szoborállítás ügyében közölte: Griesbach Ágost: Deák Ferencz kiadatlan levelei. Hazánk, 1894. 363. sz. és Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822-1875. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Váczy János. Bp., 1890. 240-258., 263-268. Vö. Praznovszky Mihály: A beolvasztott kegyelet. Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobra. In: Kegelet és irodalom. Kultusztörténeti tanulmányok. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp., 1997. 123-129.

¹³ Deák levele Zala megye nemesi pénztára bizottmányához, Pusztaszentlászló, 1858. augusztus 1. Zala Megyei Levéltár. Zala megye nemesi pénztárának iratai 1858. szám nélkül. Köszönöm Molnár Andrásnak a levél szövegének rendelkezésemre bocsátását.

sem viselt. Tudjuk, már diákkorában kijelentette, sohasem fog vállalni választástól függő megyei hivatalt, ami függetlenségét veszélyeztetné, s 1848 márciusában is csak a politikai kényszerűség nyomása alatt vállalta el a miniszteri posztot. A megyei nemesi önkormányzati fórumokat, amelyek 1848 tavaszáig Deák elsődleges politikai terepét adták, a neoabszolutizmus kormánya egyébként sem működtette. Ez a színtér - s vele együtt az országgyűlési küzdelmeké is - automatikusan bezárult Deák előtt. Nem tudjuk, hogyan vélekedett az új kormányzati rendszert megyei-járási tisztviselőként szolgáló nemesi hivatalnokokról, de valószínűsíthetően megértően kezelte a megélhetés érdekében hivatalt vállalókat. Egyéniségének egyébként is egyik alapvonása volt, hogy nem kívánta a maga által követett elveket másokkal szemben abszolút mérceként számon kérni. Az biztos, hogy amikor 1851-ben a formailag még érvényben lévő, de valójában bevezetésre sohasem kerülő olmützi alkotmány egyik rendelkezése nyomán felállították a birodalmi tanácsot, - amely az uralkodó személyes tanácsadó testületként a minisztertanács mellett második hatalmi centrumként jött létre -, s annak tagjául felkérték a konzervatív Szőgyény László egykori magyar alkancellárt, Deák a hozzá forduló Szőgyényt biztosította bizalmáról, mondván, ha ő úgy ítéli meg, hogy lehetősége nyílik ezáltal a hon érdekeit előmozdítani, jól teszi, ha elfogadja az uralkodó felkérését. S ez a véleménye a későbbiekben sem változott meg, hiszen Szőgyénnyel igen jó viszonyt ápolt.¹⁴

A birodalmi kormányzat óvatos kísérletet tett arra, hogy a politikai konszolidáció céljára megnyerje Deák együttműködését. 1850 áprilisában Anton Schmerling igazságügy-miniszter az új magánjogi szabályozás kidolgozásának előkészítésére létrehozandó bizottságban közreműködésre kérte fel Deákot, de ő udvarias, ám határozott hangú levélben visszautasította, hogy „a közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak”, nyilvános ügyekben szerepet vállaljon.¹⁵ Levelének szövege - nem tudjuk, milyen úton-módon, valószínűleg a magyar konzervatívok valamelyikének közvetítésével - megjelent az Ostdeutsche Post bécsi lap hasábjain nyomtatásban is, ami hozzájárult ahhoz, hogy a szöveg az 1850-es években titokban terjesztett kéziratok irodalom széles körben ismert darabjává vált. Ennek pedig nagy része volt Deák nevének és a passzív rezisztencia programjának azonosításában.

A politikai elit különböző csoportjai 1850-1851-ben, az alkotmányos ígérekkel teli első években igen intenzív programhirdetésbe fogtak. Az ekkoriban megjelent konzervatív és liberális röpiratok a reformkori hagyományokat folytatták abban a tekintetben, hogy a feltételezett orosz-pánszláv veszéllyel szemben a Habsburg Birodalom fennmaradásának szükségessége mellett érveltek. Azonban elhatárolták magukat az 1848-1849 által szimbolizált perszonálunió, illetve a birodalomból való kiszakadás programjától éppúgy, mint a birodalmi centralizmus törekvéseitől. A perszonálunió helyett a történeti jogra alapozott

¹⁴ Deák levelei Szőgyény Lászlóhoz, Kehida, 1851. május 1. és Pest, 1854. december 14. Közli: Kónyi 2. köt. 383-385. és Váczy 215-216., 222-223.

¹⁵ A levelet közli németül: Váczy 211-212., Kónyi 2. köt. 382.

föderalizmus programját hirdették, de történeti jogon immáron nem a törvényekben rögzített vagy azokból kiolvasható jogigényt, hanem a ténylegesen fennállt hatalmi viszonyokat értették: „...nem lehet semmivel többet tekintetbe venni a tartományok történelmi jogainak nevében, mint amennyi valóban az övék volt...” - írta az 1848-ban szintén miniszter Eötvös József 1850-ben német nyelven megjelent Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich című röpiratában.¹⁶ E programok épp ezért a pragmática sanctiót már nem mint perszonáluniót, hanem mint két állam közötti reáluniót értelmezték, ami az államéletben közös ügyeket hozott létre a külügyek, a hadügyek, a pénzügyek, és a külkereskedelem tekintetében. A magyar emigráció vezetése ugyanakkor következetesen és végérvényesen kilépett az „ausztrohungarizmus” koncepciójából, s a Függetlenségi Nyilatkozat hagyományait folytatva vallotta, a Habsburg Birodalmat csak erőszakkal lehet fenntartani, s a német és az olasz egységmozgalom történelmi energiái elkerülhetetlenül fel fogják bomlasztani azt. Feladatuknak tekintették, hogy mindenekelőtt Franciaország és a Szárd-Piemonti Királyság támogatását megnyerjék ahhoz, hogy a jövőbeli Ausztria elleni háború célkitűzései sorába vegyék fel a független Magyarország létrehozását. Magyarország jövőjét alternatívaként a dunai népek demokratikus elvek alapján felépülő konföderációjában látták.

Ebben a politikai erőterben vált Deák „hallgatása” az 1848-as örökség szimbólumává a magyar politikai közvélemény számára. Deák korábban is jellemző távolmaradása a modern politikai publicisztika teréről most - Deák szándékaitól függetlenül - a tudatos szembenállás programjává emelkedett. Valójában nem állnak rendelkezésünkre pontos híradások Deák politikai nézeteiről az 1850-es években, hiszen az erre vonatkozó feljegyzések mind évtizedekkel később születtek. Ennek ellenére feltételezhetően az 1848-as törvények helyreállításának programját vallotta, ezt megerősítette például Somssich Pál, aki maga az 1847-es közjogi állapotok részbeni visszaállítását tűzte zászlajára. Véleménye szerint Deáknak kétségei voltak ugyan a magyar nemzet erejét illetőleg, féltette azt a nemzetközi viszonyok forgatagától és a nem magyar nemzetiségek gyengítő erejétől, ugyanakkor számított Ausztria és vezető politikusainak gyengeségére és „a sors változékony szeszélyeire”. Kerkápoly Károly szintén úgy nyilatkozott, Deák ekkor is a jogfolytonosság elvét vallotta, azzal, hogy a „törvényhozó tényezők akaratával” jogérvényük elismerése után módosulhatnak az 1848. áprilisi törvények is.

A rendőrség irattárában egyetlen titkosrendőri jelentés maradt fenn Deákról ezekből az évekből, melyben a jelentő Püspöky Grácián zalai birtokos pesti látogatásakor szerzett információit foglalja össze 1851-ben: „...az ókonzervatív

¹⁶ Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Ungarn. Von N. N. Hartleben's Verlag, Pest, 1850. 126.

¹⁷ Somssich visszaemlékezését lásd: Somssich Pál: Nyílt levél Kónyi Manóhoz. Bp., 1886., közli Kónyi 2. köt. 396-397.

¹⁸ Kerkápoly visszaemlékezését közli Kónyi 2. köt. 403-404.

tábor Deákot több oldalról is ostromolja, vezető személyiségei, mint például Somssich Pál állandóan javaslatokat tesznek neki. Hasonló célból volt néhány héttel ezelőtt Deáknál Jósika báró és Ürményi is, amikor ő Püspöky jelenlétében több mint öt óra hosszágig fejtegette nézeteit. A megnevezett notabilitások úgy álltak szótlánul és figyelmesen Deák előtt, mint a diákok mesterük előtt. Mindannyian elismerik elsőségét, logikájának erejét, még ha egyébként ellentétes irányt követnek is. Deák nem jósol jövőt törekvéseiknek. Amikor kijelentése személyeket vagy érdekeket sérthetne, Deák általában pikáns anekdotákba rejti véleményét. Sok ilyen anekdotát terjesztenek róla. Az a befolyás és bizalom, amelyet ő minden pártnál élvez, a jelenlegi viszonyok között az ország legfontosabb emberévé teszik. Bármilyen óvatos és tartózkodó a mélyen szántó politikai fejtegetésekben, gyakran elég egy szó, hogy környezete azt mint hitcikkelyt vegye, s ebből a szempontból jelentős az, hogy Deák oly csekély jövőt jósol az ókonzervatívoknak, bár a kormányrendszernek sem tulajdonít tartósságot. Kehidán is az a nézet uralkodik, hogy minden a véletlen eseményektől függ. Püspöky kijelentése szerint ott az a vélemény, hogy biztosan tudni vélik, Franciaországban egy újabb forradalom készülődik, amely végül minden európai állam ügyeinek egészen más alakzatát fogja előkészíteni. Speciálisan Magyarországra vonatkozóan Deák tisztában van a pillanatnyi hatalommal és az ország vigasztalan helyzetével, kétli azonban, hogy a kormány maga sokkal jobb helyzetben lenne.”¹⁹

Bizonyítékot szolgáltatnak e sorok arra, hogy Deák e kezdeti időszakban is elhatárolta magát a konzervatívok által képviselt, az 1848. áprilisi törvények előtti időszak államjogi viszonyainak helyreállítását célzó törekvésektől. Ám amikor Szögyény László 1859 júliusában Deák bécsi látogatásakor az iránt érdeklődött, ha tanácskozásra hívnák Bécsbe, hajlandó lenne-e megjelenni, s szerinte mi a lehetséges kiegyezési alap, válasza az 1848-as törvények alapján összehívott országgyűlést jelölte meg kiindulópontként, amely majd rendezheti a „*változott körülményekhez képest*” az örökös tartományokkal való viszonyokat. Ugyanakkor felvillantotta azt a lehetőséget is, hogy „*opportunitás szempontjából*” talán lehetne az 1848 előtti törvények alapján is „*rendezést eszközölni*”, ami azt mutatja, nem teljesen egyértelmű az álláspontja, maga is bizonytalankodott még. Ennek ellenére úgy tűnik, 1848 jogérvényének elismerése mint egyetlen lehetséges kiindulópont egyre inkább megerősödött benne. A 48-as jelszó egyúttal alkalmas volt a politikai ellenállás nemzeti egységének az összekovácsolására.²⁰

Ugyanakkor jellemző, hogy nem tartotta elengedhetetlennek, hogy aktívan agitáljon emellett a program mellett. 1859-ben, amikor Deák továbbra is a kivárási politikáját vallotta, mások, például Eötvös József báró lázas programalkotásba fogtak. Eötvös elküldte Deáknak az Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai (Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreich) című röpirata utolsó fejezetének kefelevonatát, Deák egyáltalán nem reagált, mondván, nem érzi feljogosítva magát, hogy a haza válságos helyzetében bármit is tegyen a nézetével ellenkező álláspont megjelenése ellen, márpedig Eötvös e munkájában ismét csak

¹⁹ “ ” jelzésű besúgó jelentés. Hadtörténelmi Levéltár, Abszolútizmuskori iratok, III. K.k. Armee-Kommando, Polizei Section 185. cs. 1470/1851.

²⁰ Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. Kiadja fia. Bp., 1917. 2. köt. 141.

elfogadta abban kiindulópontként az összbirodalmi alkotmányosság eszméjét, feladva azzal a külön magyar alkotmány alapkövetelményét.

Az 1840-es évekhez képest új tényezőt jelenthetett, hogy Deák sem vonakodhatott a korábbiakhoz hasonlóan a vezetői szereptől. Egykori harcostársai vagy emigrációba távoztak, vagy a megtorló gépezet áldozataivá váltak. A reformkori első számú vezetők közül jóformán ő maradt meg egyedül mint potenciális szereplő a magyarországi politika színpadán. Az ő 1848-as szerepe lehetőséget nyújtott a forradalmi örökség felmutatására, miközben távolléte a politika színpadától 1849 januárjától a forradalom közjogi radikalizálódástól való elhatárolódásra is alkalmas volt, hiszen az ő passzivitása, talán fogalmazhatunk úgy is, passzív rezisztenciája már 1849 januárjában megkezdődött. Így egyszerre lehetett a múlt vállalásának és felülvizsgálatának letéteményese. S ha korábban húzódozott és kibújni igyekezett a vezéri szerep alól, s méltán úgy érezhette, hogy az ellenzék soraiban vannak olyan egyéniségek, akiket képességeik mellett egyéni ambícióik sokkal inkább predesztináltak e vezetői szerepre, mint őt, 1849 őszétől kényszerűen tudomásul kellett vennie: maga maradt. Élete végéig igyekezett a lehető legjobban háttérben maradni, de tudta, hogy döntő pillanatokban és döntő pontokon vállalnia kell a programhirdetés felelősségét.

A fokozatosan erősödő Deák-kultusz azonban bizonyos fokig nemcsak spontán tényezők eredményeként gyökeresedett meg a közvéleményben. Az 1840-es évek politikai vezető személyiségei közül a centralista csoport tagjai - Szalai László kivételével - mindannyian az országban maradtak, illetve hamarosan visszatértek. S bár a körülhatárolt politikusi csoport működése nem folytatódott, azt 1848-49 politikai viharai amúgy is fellazították, de a baráti szálak tovább szövődtek, s bizonyos szellemi együttműködés továbbra is fennmaradt. Fontos feladat volt számukra a számvetés és - a lehetséges nyíltsággal - a szellemi értékek felmutatása, hogy megőrizték azokat a jövőre nézve. Ebben fontos szerepet játszott Csengery Antal vállalkozása, az 1851-ben megjelent Magyar szónokok és statusférfiak című kötet, amely kísérletet tett a reformkori politikai nagyságok szerepének értékelésére, jellemrajzuk felvázolására. Ebben a vállalkozásban már körvonalazódott a később is valamennyire együtt dolgozó gárda, Csengery, Tóth Lőrinc, Kemény Zsigmond együttműködése. Deák az 1840-es években határozott idegenkedéssel tekintett a centralista csoport politikai programjára, 1848-ban azonban a törvénykönyv előkészítése kapcsán közelebbi munkakapcsolatba került Szalai Lászlóval; Eötvössel mint minisztertárssal érintkezett rendszeresen, Tóth Lőrinc pedig az igazságügy-minisztériumban titkári minőségben dolgozott mellette. Pestre költözése után majd Kemény Zsigmonddal és Csengeryvel alakul ki szoros munkakapcsolata. Kemény politikai röpiratai (Forradalom után, Még egy szó forradalom után) mellett Wesselényi Miklósról és Széchenyi Istvánról írott jellemrajzával - e Csengery által szerkesztett kötetben - igyekezett egyfajta Széchenyi-kultuszt kialakítani, ellensúlyozandó Kossuth egyértelmű heroizálását a közvéleményben. Széchenyi mellett Deák volt az a másik alak, aki mint a jövőre nézve is lehetséges politikai vezető jelent meg a kötetben. Tóth Lőrinc Deákról készített jellemrajzában a programalkotás következetességét a körülményekkel számoló, „bölcs mérséklettel” párosító gyakorlati politikus

képét rajzolta fel, egyértelműen a legjobb magyar politikusnak minősítve őt. S bár nem állította nyíltan szembe Kossuthal, de jól érzékelhető oppozíciót sejtetett írása.²¹ Még nyíltabban fogalmazott Tóth Lőrinc saját vállalkozásában, az Ujabb kori Ismeretek Tárában 1851-ben: „*Deák Ferencz, a' kedvező sors által fen-tartatva a haza jövődjé számára, kikerült minden személyes veszedelmet, mibe sokan önhibájuk nélkül is bele sodortattak, és senki sem kételkedik, hogy a' legbölcsebb magyar, a' hű hazafi, a' tántorithatlan becsületes ember, minden viszonyok közt sokat fog még használni fájának, hazájának, melylynek fájdalmaiban lelke nagyságához aránylag oszto-zik.*”²² Az az értelmiségi kör, amely a későbbiekben Deák legközelebbi híveinek táborát alkotta, tulajdonképpen részben tudatosan maga választotta Deákot a vezéri szerepre az 1850-es évek elejétől.

Deák időközben - Jozefa testvére örököseivel folytatott birtokmegosztási ügye lezárulta után - eladta birtokát gróf Széchenyi Istvánnénak 55 ezer pengő forintért, s a továbbiakban megélhetését évi 600 arany évjáradékára alapozva Pestre költözött 1854 novemberében.²³ A gazdálkodás korábban is neheze-re esett, nem volt lelkes gazda. Már 1852-ben megkísérelte eladni a kehidai bir-tokot, ám akkor még sikertelenül.²⁴

Mindezek mellett szerepet játszhatott döntésében - politikai motívumként - egyfajta tudatos szerepvállalás, hiszen Pesten, az ország központjában a szemé-lyes példamutatás ereje is jobban hathatott.²⁵

A Pestre költözés azonban nem jelentett szakítást Zala megyével, hiszen nyaranta hosszú időt töltött továbbra is Klára nővééréknél Pusztaszentlászlón, s a szoros barátság sógorával, Oszterhueber Tarányi Józseffel nővére 1859-ben bekövetkezett halála után sem szakadt meg. Nővére végrendelete szerint családi hagyatéka férjének halála után Deák Ferencre szállt, de férje 1864-ben lemondott haszonélvezeti jogáról Deák javára, majd visszavásárolta tőle a birtokot. Csak ezzel szakadt meg Deák minden formális kapcsolata a megyével.²⁶

A Pestre költözéssel azonban távol került ettől a két embertől, akik minden bizonnyal a legközelebb álltak hozzá. Sógorának így ír 1854-ben Klára beteges-kedése kapcsán: „*Az Istenre kérem, vigyázzon magára s óvakodjék a meghülestől; ne felejtse, hogy az ő élete néked s nekem oly igen szükséges. Hiszen én annyira egyedül állok a világon, hogy kivületek épen senkim sincsen, kihez a tiszta rokonérzetnek és leg-bensőbb szeretetnek kötelekei kapcsolnának.*”²⁷ A társasági ember Deák valójában

²¹ Tóth Lőrinc: Deák Ferencz. In: Magyar szónokok és statusférjak (politikai jellemrajzok). Kiadja Csengery Antal. Pest, 1851. 27-46.

²² „T.” szignóval: Deák Ferencz. In: Ujabb kori Ismeretek Tára. Tudományok és politikai 's társas élet Encyclopaediája. 2. köt. Pest, 1850. 336.

²³ A birtok eladásával kapcsolatos iratokat lásd: MOL R 22 1. cs. 2. tétel

²⁴ Ferenczi 1904. 225-228., Molnár András: Deák Ferenc mint „mezei gazda”. Levéltári Szemle, 1992. 1. sz. 38-39.

²⁵ Takács Péter: Deák Ferenc politikai pályája 1849-1865. Bp., 1991. 41-44.; Király Béla: Deák Ferenc. Bp., 1993. 134-135.

²⁶ Deák Klára végrendeletét közli: „A tekintetes megye...” 39.; Molnár 1992. 39.

²⁷ Deák levele Oszterhueber Tarányi Józsefhez, Pest, 1854. november 26. Közli: Újabb levelek Deák Ferencztől. Pesti Napló, 1876. március 25. 71. sz.

igen magányos, bensőséges barátról nem tudunk a későbbiekben, inkább csak közeli munkatársak veszik körül. Pulszky Ferencnek Deák ekképpen ír magáról 1859. márciusában: „*En barátom vénülök. A vénülésnek valóságos, és képzelt betegeskedései környeznek. Jószágomat eladtam vitalisium mellett gróf Széchenyi Istvánnénak. Szerény jövedelmemből egyszerűn élek. Hét holnapig Pesten, a nyarat és ősznek első felét Zalában, s néha egyik, néha másik fürdőben töltöm. Nőtlenül.*”²⁸ Keresztlányának, Döry Fanninak így írt tervezett házassága kapcsán: „*Elhagyottság, édes leányom, keserű állapot, mely a korral nem fogy, de súlyosbodik. Ha nincs, kit az ember szívéből szeretessen, vagy legalább nincs közelében; ha nincs, kinek életét, munkásságát, érzelmeit szentelje, ha nincs életcélja, rideg az élet, megdermed a szív, s a gond, mit megosztani nem lehet, kétszeresen súlyos.*”²⁹ Családtagjait, amennyire tudta, - akár kölcsönökkel is, még ha neki magának is kölcsönt kellett felvennie hozzá, segítette,³⁰ különösen sokat foglalkozott a gyermekekkel, nem féltette tekintélyét a játékokban való részvételtől sem. Testvérének, Kiss Józsefnének unokája, Nedeczky Ida így emlékezett vissza az 1850-es évek első felében Kehidán töltött hónapokról: „*A kis vendégek minden játékot, a lapdázástól a kártyáig, házigazdájuktól tanultak; számtalanszor «blinczkézett» vagy bujósdit játszott velük és a hol csak lehetett, örömet szerzett nekik ... A sírógyermeket azonban ki nem állhatta: sokszor «keztyűt mért» vagy bajszot csinált a lányoknak, könyeik ugyan kicsordultak, de nevettek hozzá. Így edzette őket a fájdalom elviselésére már kora ifjuságukon kezdve.*”³¹ Vagy megtréfálta a gyerekeket, amikor a vincellér segítségével a fűben cukrokat szórt szét és a fára narancsokat aggatott, vagy a feltálatlalt vacsora ínycsiklandozó illatai ellen úgy védekezett, hogy selyem zsebkendőjével bekötötte orrát a gyermekek nagy vígságára.³²

A Pestre költözés számos tekintetben folytatása az évtized első éveiben kialakult szerepvállalásnak, bizonyos tekintetben azonban új elemeket is hozott. Egyrészt a személyes érintkezés gyakorisága megnövekedett, másrészt mindennapi kontaktusba került a pesti értelmiségi körrel, s befolyása egyre inkább túlnyúlt a nemesi eliten. Pesten először az Európa, majd néhány nap után - épp Kemény Zsigmond tanácsára - az Angol Királynő Szállodában szerény három szobás lakosztályt bérelt. Sok látogatót fogadott, ajtaja szinte állandóan nyitva állt, csak akkor zárkózott be, ha dolgozott. Bárki felkereshette, szívesen fogadta szivarfüstös beszélgetések, anekdotázások közepette. Később már csak 9-13 óra

²⁸ Deák levele Pulszky Ferenchez, Pest, 1859. március 16. OSZK Kt. Fond VIII/222. Közli: Váczy 261, idézi: Körmöczy Katalin: Deák Ferenc életútja. In: „...a mi megmarad, fordítsa jó célokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Haider Edit. Bp., 1992. 95. S ugyancsak Pulszkynek írja a következőt: „Ötven éven túl sok éveket már nem ígérhet magának senki, pedig nyomasztónak hiszem azon aggodalmat, hogy neveletlen kisdéd gyermekeket kell hátra hagyni ki dobva úgy szólván a’ világba, bizonytalan sorsnak. Mennyire illenék hat gyermek ölembe, nem tudom, de szeretem hogy nincsen benne.” Deák levele Pulszky Ferenchez, Pest, 1859. február 6. OSZK Kt. Fond VIII/222.

²⁹ Közli: Váczy 288.

³⁰ Kölcsönfelvétele, hogy kölcsönözhesen: Deák levele Vachott Sándornéhoz, Pest, 1868. dec. 25. OSZK Kt. Levelestár

³¹ Deák Ferenc leveleiből. Pesti Napló, 1888. január 28. 28. sz.

³² Csapó Vilmos id. cikke

között tartotta nyitva ajtaját, s ha valaki komolyan beszélni kívánt vele, bezárták az ajtót, hogy nyugodtan beszélhessenek. Kemény Zsigmond így nyilatkozott akkoriban: „Még soha sem beszéltem Deákkal úgy, hogy ha magára találok be ne zárjam az ajtóját, mert csak így vagyok biztos, hogy az ügyet melyért jöttem neki elmondhatom, a' nélkül, hogy egy csoport vendég meg ne akadályoztasson.”³³ Nyílt politikálás ekkoriban Pesten sem folyt, ennek ellenére valóságos társasági-politikai központ lett „szalonja”. Ő maga látogatásokat nem tett és nem is viszonzott, csak a Vörösmarty családot kereste fel, illetve Bezerédj Istvánné vasárnapi ebédein vett részt.³⁴

Külsejét Csapó Vilmos a következőképp írja le: „...megjelenése rokonszenves volt; széles válla, középmagasságu zömök természet erő és nyugalom jellemzők és karjaiban csakugyan olyan erő rejlett, hogy valahányszor kehidai birtokának egy meredek útján kocsijával leereszkedék, kötsziszij helyett ő maga fogta és tartotta a kereket! Arcszíne üde, szemöldöke sűrű, bajusza bozontos volt, betakarva a ritkán mosolygó és még ritkábban nevető ajkat. Áthatóan fénylő szemei a szellem és jószág kinyomata mellett, benső felinduláskor szikrát hánytak, mert ellenmondást sem a nyilvános életben, sem bizalmas körben túrni nem tudott; indokolt önérzettel tartva saját nézetét mindég a leghelyesebbnek. Halkan, társalgáskor is átgondolt mondatokban beszélt, az «a» betűt némileg tompán, a zala és vasmegyei tájszólás szerint, az «r» betűt keményen ejtve ki. Lassan, de nehéz biztos léptekkel járt, ember nem látta sietni, mégis mindenhova időben érkezett, mert a pontosságot a jellem és jónevelés kellékének minősíté. Öltözetén gondos egyszerűség látszott; sötét-szürke pantalló katonás talpszissal, fénylő csizmák, magas mellény, állig érő fekete atlasz nyakkendő, gyolcs szegélylyel, rövid sötét zubbony, a gomboknál keskeny zsinórzattal, óralánc helyett selyem fonat órakulcscsal. Nyári sétáin felöltő függött bal-karján, jobbáiban kampós spanyolnád bot, fején - melyet kevés, de még alig őszült haj fedett - egy széles karimájú puha kalap - és ezt le nem emelé senki fia köszöntésére!”³⁵

Deák közvetlen személyiségének feltétlenül nagy szerepe volt abban, hogy a társadalom különböző rétegeiből származók bizalommal fordultak és fordulhattak hozzá. Hogy például általa közelebről nem ismert számtartó tőle kért tanácsot, hogyan fektesse be a pénzét, vagy ahogy zalai ismerősei könyvrendeléséhez rendszeresen segédkezett. Nem rejtette véka alá időnként igencsak csípős véleményét egy-egy könnyvel kapcsolatban: „Aszalay «Szellemi Omnibus»-át nem tartom méltónak arra, hogy azt számodra megvegyem... Nagy részt régi elpenészedett anekdoták, soknak a' nyaka kitekerve, élcz nélkül 's nem kis részben az illedelmet is annyira sértő, hogy kissé feszesebb társaságban, kivált nők előtt felolvasni sem lehetne. Az egész inkább szellemi szeméthordó szekér, mint szellemi omnibus...”³⁷ A közvetlen

³³ Kemény Zsigmond levele a címzett megnevezése nélkül, dátum nélkül, MOL R 22 1. cs. 6. tétel: A levél címzettjét (Frankenburg Adolf) azonosítja, de a levelet későbbre datálja: Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond a forradalom s a kiegyezés. Bp., 1883. 310-312.

³⁴ Csapó Vilmos id. cikke

³⁵ Uo.

³⁶ Deák levele Szalay István számtartónak, Pest, 1859. március 16. OSZK Kézirattár, Levelestár; Deák levele Fuky Jánoshoz, Pest, 1857. február 15. Uo.; Deák levelei Inkey Jánoshoz, Pest, 1857. február 15. és április 7. MTA Kézirattár, Ms 4234/22-23.

³⁷ Deák levele Oszterhueber Tarányi Józsefhez, Pest, 1859. április 23. Közli: Griesbach Ágost: Deák Ferencz kiadatlan levelei. Hazánk, 1894. 363. sz.

érintkezésben Deák szinte utolérhetetlen volt. *„Megengedhette magának azt a sok kiváló államférfinál ritka luxust - írja egy kortárs -, hogy lemondott megközelíthetlenségéről; nem kellett félnie, hogy a mindennapi érintkezés által mindennapivá válik. Az ország dolgainak elintézése után, mindjárt az az egyszerű polgár lett, aki ... mindenki számára hozzáférhető volt...”*³⁸ Jól mutatja ezt az 1864-ben írt néhány sor Gyulai Pálhoz, aki nem tudta, hozzá írt levelében hogyan is szólítsa meg Deákot: *„A czimen kár volt tépelődni. Engem a „tekintetes” czimnél nagyobb czim soha sem illetett meg, most pedig miután a táblabírák meg szüntek, a „tekintetes” czimet is csak régi remniscenciáknál fogva adják meg. Egyszerűbb lett volna ha Ön engem barátjának szólít, minek leginkább örülnék.”*³⁹

Deák személyes jelenlétének önmagában politikai kisugárzása volt. Pestre költözéséről beszámoltak a hírlapok, így például a Pesti Napló és a bécsi Wanderer is. A Pesti Napló Pestre érkezése után pár nappal, november 14-én kifejtette, igen kíváncsian lenne, ha Deák példáját követve mind több hazafi, aki *„szellemi életünknek birna magasb lendületet kölcsönözni, vagy társaságos életünk élénkülésére, közintézeink emelésére, iparérdekeink fejlődésére birhatna befolyással”*, Pestre költözne.⁴⁰ Mindez persze nem kerülhette el a rendőri hatóságok figyelmét sem. Joseph Protmann pesti rendőrigazgató 1855. január elején tesz jelentést feletteseinek, melyben Deákot az ókonzervatívokhoz sorolja, megnevezi leggyakoribb látogatóit gróf Mikes János, Kemény Zsigmond, Klauzál Gábor és Földváry Lajos személyében, összességében úgy értékeli, hogy Deák megérkezte semmiféle különleges hatást sem gyakorolt a közvéleményre. Felettesei azonban ugyanazon év március elején utasítják, hogy építsen be egy ügynököt Deák látogatói közé. Protmann március végén még hitegeti főnökeit, miszerint reménye van arra, hogy egy megbízható egyénnel figyeltetheti Deákot, május végén azonban hallgatása nyomán jelentést kérnek tőle, s kénytelen beismerni, hogy nem sikerült a megbízást teljesíteni. A kudarc megerősíti azt a kortárs véleményt, mely szerint ebbe a szállodába nehezen sikerült bármiféle besúgónak befészkelnie magát.⁴¹

A Pestre költözés formális pozíciót is hozott magával Deák számára. Közéleti tevékenységének a súlypontja ekkoriban ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia volt, amelynek 1839 óta tiszteleti tagja volt, s az igazgató tanács tagjává választották 1855. április 17-én. Az egyesületekről rendelkező 1852-es rendelet értelmében valamennyi egyesület köteles volt alapszabályát megújításra és jóváhagyásra a hatóságok elé terjeszteni. Hosszan tartó vita alakult ki az Akadémia vezetése és a kormányzat között két kérdésben. A kormányzat kihagyatni rendelte az alapszabályból azt, hogy az Akadémia célja a tudományok magyar nyelven való művelése, s a tisztségviselők megválasztását is közvetlen kormányzati

³⁸ A kiegyezés szülőháza. Deák Ferencz emlékének szentelve. Bp., é.n. 20.

³⁹ Deák levele Gyulai Pálnak, Pusztaszentlászló, 1864. aug. 9. In: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. S.a.r. Somogyi Sándor. Bp., 1961. 517.

⁴⁰ Fővárosi és vidéki ujdonságok. Pesti Napló, 1854. november 14. 261-1404. sz. és Lapszemle, In: Pesti Napló, 1854. november 21. 267-1410. sz.

⁴¹ MOL D 44 22. cs. 3873/1854., a kortárs vélekedésről: A kiegyezés szülőháza 98.

ellenőrzés alá kívánta vonni. Az igazgatótanács 1858. február 29-i ülése bizottságot választott az uralkodó számára írandó beadvány megszövegezésére, melynek Deák is tagja lett. Ő fogalmazta meg a folyamodványt, amelyet a tanács május 31-én jóváhagyott, s négy tagú küldöttség adta át előbb Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári főkormányzónak, majd az ő közbenjárására július elején az uralkodónak. Ferenc József és tanácsadói azonban nem voltak hajlandók változtatni a feltételeken, de biztosították az igazgatótanácsot, hogy nem szándékoznak a magyar nyelv használatát korlátozni. Ezek után az igazgatótanács november 20-án jóváhagyta a módosított alapszabályt, s azt november 29-én - Széchenyi István gróf tiltakozása ellenére - az Akadémia közgyűlése is elfogadta.⁴²

Deák közéleti tevékenysége azonban egyáltalán nem korlátozódott formális funkciójára. Legismertebb „vállalkozása” volt, mely az egész országos közvéleményt mozgósította, a Vörösmarty árvái segítésére szervezett mozgalma. Vörösmarty teljesen vagyontalanul halt meg, Deákot felesége mellé segédgyámnak kérte fel. Deák élete végéig nagy odaadással teljesítette e megbízatást, több mint egy évtizeden át maga intézte a család pénzügyi, jogi ügyeit, 1868-ig kezelte az árvák vagyonát.⁴³ 1855-ben nyilvános segélyakciót kívánt indítani az Akadémia égisze alatt, de azt a politikailag kompromittált Vörösmarty személyére tekintettel nem engedélyezték a hatóságok, ezért magánlevelekben kérte fel barátait, ismerőseit és az ország jeles férfait a hozzájárulásra. Több mint nyolcszáz levelet írt, s végeredményként 103 ezer Ft-ot sikerült évek során a család rendelkezésére bocsátani.⁴⁴ Szívügyének tekintette Vörösmarty műveinek kiadását, közvetített a kiadásra vállalkozó Ráth Mór és a Vörösmarty életrajzát megírni válláló Gyulai Pál között, sőt Gyulai az elkészült kéziratot Deáknak fel is olvasta.⁴⁵ Nemcsak a barát, de a hazafi kötelességének is tekintette mindenkor a hon nagyjai hozzátartozóinak támogatását. Bajza József fiának pénzügyi támogatásában közvetített a család és Sina Simon báró között.⁴⁶

A magyar nyelv és kultúra pártolása ezen időszakban a nemzeti program talán legfontosabb eleme volt. *„A reánk zúdult vihar eltemette minden örömiinket, reményiinket, s mi a hajótörésből a hitvány, örömtelen életen kívül csak egy kincsünket menthettük meg: nemzetiségünket. De ez is a hatalom folytonos megtámadásainak van kitéve, s leszorítva a nyilvános élet teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fenn azt, hova a hatalom szava nem hat, a társas élet magánkörében, s ha itt is elhanyagoljuk,*

⁴² Vázlatok az MTA félszázados történetéből, 1831-1881. Bp., 1881. 17-21.; Angyal Dávid: A Magyar Tudományos Akadémia és az önkényuralom. Budapesti Szemle, 116. köt. (1903) 17-33.; Az MTA másfél évszázada. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. Vörös Antal. Bp., 1975. 87-97.

⁴³ Deák végelszámolása az árvák pénzeiről 1868-ban: Vörösmarty árváinak gyámságára vonatkozó iratok. OSZK Kt. An. lit. 6724. sz.

⁴⁴ A gyűjtés eredményére vonatkozóan lásd Deák levelét Gyulai Pálhoz, Pusztaszentlászló, 1864. augusztus 9. OSZK Kt. Levelestár. Közli: Váczy 316-317. és Gyulai Pál levelezése 517.

⁴⁵ Deák levele Gyulai Pálhoz, Pest, 1865. január 24. OSZK Kt. Levelestár. Közli: Gyulai Pál levelezése 521-522. és Váczy 319-320.; Deák levelei Ráth Mórhoz, 1863. február 3. és március 19. In: Váczy 306-311.; Gyulai Pál levele Ráth Mórhoz, Pest, 1865. május 2. In: Gyulai Pál levelezése 527.

⁴⁶ Deák Ferenc levele Pompéry Jánoshoz, Pest, 1858. ápr. 24. OSZK Kt. Levelestár

elvész az örökre s visszahozhatatlanul." - írta Deák az immáron Báthor Gézáné Inkey Szidóniának 1857-ben, kérve, írjon számára inkább magyarul a közöttük korábban megszokott német nyelvű levelezés helyett.⁴⁷ Tevékenyen közreműködött például Csengery Budapesti Szemléjének a megindításában is, ő nyerte meg Sina Simon bárót a vállalkozás támogatására. Ahogy részt vett szinte minden ekkor induló vállalkozásban.⁴⁸ Nem kis optimizmussal írt erről Széchenyi Istvánnak: *„Élet és mozgás van mindenütt, s úgy látszik, nem alszunk; irodalom, nemzetiség, ipar, gazdaság terén mindenütt történik valami, ha csekély is, de jele az életnek, s életrevalóságnak; pedig ez egyelőre elég, mert nemzet még inkább mondhatja, mint egyes ember: „...ich kann schon warten”.*"⁴⁹

Az őt körülvevő szűkebb értelmiségi körön keresztül valódi informális „nagyhatalommá” vált: Kemény Zsigmond közreműködésével a Pesti Napló szerkesztésére, a Budapesti Szemlén keresztül a kulturális-tudományos ismeretterjesztés legrangosabb fórumára gyakorolt alkalmanként hatást.⁵⁰ S az Akadémia ügyeiben is döntő befolyása érvényesült. Csengery például a következőket írta Gyulai Pálnak 1858 decemberében az Akadémia ülésszaka után: *„Deák Ferencz intéző szellemét mind a jutalmak kiosztásában, mind a választásokban láthatod. Minden úgy ment, a hogy, ő akarta, - kivéve a természettudományi szakban. Brassai bácsi megbukott. Győri egyedül van a mathematicai osztályban s nem lehetett rá venni, hogy Brassait, ki őt oly érzékenyen megsértette, proponálja. Helyette Taubnert proponálta, s ezt Deák megbuktatta.”*⁵¹ Csengeryvel együtt aktívan közreműködtek abban is, hogy Arany Jánost nagykörösi tanárságából Pestre csalogassák, s ott megélhetését biztosítsák, amint Csengery egyik levelében írja, Deák szégyennek tartotta volna, ha nem tudtak volna Arany számára - akiről korábban is úgy nyilatkozat, hogy az ő „ideálja”, „független állást” biztosítani, ahogy korábban aktívan támogatták, hogy Aranyt az Akadémia ugyanazon ülésén előbb levelező, majd azonnal rendes taggá válassza.⁵² Az évtized végére Deák a politikai passzív ellenállást a gazdasági-kulturális szervezkedés aktivitásával párosító elit egyértelműen elismert fejévé vált.

⁴⁷ Deák levele Báthor Gézáné Inkey Szidóniához, Pest, 1857. január 10. Közl. Kónyi 2. köt. 386-387. és Váczy 235-237.

⁴⁸ Csengery visszaemlékezése a Budapesti Szemle alapításának körülményeire: OSZK Kt. Csengery Quart. Hung., közli: Csengery Antal összegyűjtött munkái. 5. köt. Bp., 1884. 446.

⁴⁹ Deák levele Széchenyi Istvánhoz, Pest, 1858. május 12. In: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk. és bev. Károlyi Árpád. Bp., 1921. 1. köt. 468.

⁵⁰ Deáknak a Pesti Naplóra gyakorolt hatásáról lásd: Buzinkay Géza: Nemzeti ellenállás politikai síkon és az „egyeztetés” világnézete: Kemény Zsigmond Pesti Naplója (1855-től). In: A magyar sajtó története II/1. köt. 1848-1867. Szerk. Kosáry Domokos-Németh G. Béla. Bp., 1985. 376-377.; Takács 59.; Schlett István: „Jogfolytonosság és opportunítás” - Deák pozíciójának kialakulása a kiegyezéshez vezető úton. In: „Jöj el Szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünnepi kötet. Szerk. Pesti Sándor-Szabó Máté. Bp., 2003. 41-42.

⁵¹ Csengery Antal levele Gyulai Pálhoz, Pest, 1858. december 16. In: Gyulai Pál levelezése 359.

⁵² Csengery Antal levelei Arany Jánoshoz, Pest, 1860. jan. 12., ápr. 18., július 16. OSZK Kt. Quart. Hung. 2422. Deák véleményéről Aranyról lásd: Tomori Anasztáz levele Aranyhoz, [Pest, 1856. febr. 8.] In: Arany János levelezése (1852-1856) (=A. J. összes művei XVI. köt.) S.a.r. Sáfrán Györgyi. Bp., 1982. 671. Arany akadémiai taggá választásáról lásd Csengery Antal levele Gyulai Pálhoz, Pest, 1858. dec. 16. In: Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. S.a.r. Somogyi Sándor. Bp., 1961. 359.

Programja összefoglalásaként 1858-ban úgy fogalmazott, hogy a nemzetben ébren kell tartani az alkotmányos szabadságért és a nemzetiségért való lelkesedést, készen arra, hogy kedvező bel- és külföldi fordulat esetén újra vissza lehessen szerezni az elvesztett értékeket.⁵³ Deáktól ugyan nem állt távol a pesszimizmusra, rezignációra való hajlam,⁵⁴ de biztos volt a neoabszolutizmus rendszerének tarthatatlanságában. A türelem, - a mások szemében olykor vétkes tétlenségnek látszó - türelem pedig egyéniségének alapvonása volt. „*Nem engedte magát idő előtt a cselekvés terére sodortatni*” - fogalmazott Csengery Antal.⁵⁵ A kivárás azonban nem jelentett passzivitást, sokkal inkább felkészülést a gazdasági-kulturális szerveződés terén a majdani politikai küzdelmekre. 1859. október 27-én, az MTA által rendezett Kazinczy Ferenc emlékűnnepélyen Deák zárta az ünnepélyes ebéd szónokainak sorát: „*Lakoma után imádkozni kell. Az én imádságom rövid, csak három szóból áll: éljen a haza!*”⁵⁶

A neoabszolutizmus rendszerét persze elsősorban nem a passzív rezisztencia törte meg, hanem a külpolitikai válsághelyzet, az államcsőd közeli pénzügyi instabilitás. De a passzív rezisztencia ahhoz hozzájárult, hogy a magyar politikai elit emelt fővel térhessen magához 1849 őszének sokkja után. S mi kellett az elszánt passzív rezisztenciához: szilárd hit a reményteli jövőhöz és türelem, kivárás. Nem véletlen, hogy ezeket az értékeket a közvélemény egyre inkább Deák alakjával azonosította.

⁵³ Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. S.a.r. Falk Ernő. Bp., 1903. 64.

⁵⁴ Pajkossy Gábor: Deák Ferenc (1803-1876). In: Nagy képes Millenniumi Arcképcsarnok. 100 portré a magyar történelemből. Szerk. Rácz Árpád. Bp., 1999. 192.

⁵⁵ Csengery Antal: Deák Ferenc emlékezete. In: Csengery Antal összegyűjtött munkái. 3. köt. Bp., 1884. 99.

⁵⁶ Kónyi 2. köt. 407.

Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarország vármegyei tisztikaraiban (A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig)¹

A vármegyei hivatalnoki kar szabadságharc utáni történetével kapcsolatban a magyar történetírásban a passzív ellenállás tétele volt a meghatározó elmélet. A szakirodalom általánosan elfogadta azt az alapelvet, hogy a szabadságharc után a magyar nemesi elit visszahúzódott/ kiszorult a vármegyei élet irányító pozícióiból és birtokaira húzódva vészelté át a neoabszolutizmus éveit. A XIX. század végi történeti munkák szerint a neoabszolutizmus korának hivatalnoki elitje alapvetően elszakadt a magyar társadalomtól és idegen születésű ciszlajtán hivatalnokokból állt. Bár már Beksics Gusztáv és Berzeviczy Albert munkái is támaszkodtak a kor sematizmusaira, cím- és tisztinevtáira - megemlítve, hogy az általánosan elfogadott képtől eltekintve sokkal több magyar szolgált a hivatalokban, mint arra korábban következtettek - a tétel csak annyiban módosult, hogy a korszak kurzusváltásai a különböző korszakok hivatalnoki garnitúrái között, megszakították kontinuitást és az ekkor tömegesen szolgálatba álló magyarok valamint a reformkori, 1848-49-es és a dualizmuskori elit között nincs, vagy minimális a kapcsolat.² A passzív ellenállás erejét és hatását sokan sokféleképpen értékelték, de tényét és különösen a hivatalvállalás sajátosságait nem kérdőjelezték meg. Az egzakt, statisztikai alapú vizsgálattal azonban adós maradt a történettudomány. Pedig a hivatalvállalás a passzív ellenállásnak az a szelete, amelyet valós számszerű adatokkal is dokumentálni lehet. Hiszen az egyéni ellenállási jelenségek - az öltözködésben, relikviák rejtegetésében, szimpátia és antipátia kinyilvánításában megnyilvánuló ellenállást részletesen elemezte Deák Ágnes³ - természetes velejárói egy eltiport szabadságküzdelmet folytató

¹ Jelen tanulmány a „Magyarország vármegyei tisztikarai a reformkor végétől a kiegyezésig” címet viselő PhD értekezés végső következtetéseit foglalja össze, kiegészítve annak lezárása után feldolgozott újabb források adataival. Az adatgyűjtés a Faludy Ferenc Akadémia és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Osztrák-Magyar Közös Múlt szakalapítványának támogatását is elnyerte, ezt ezúttal is megköszönöm a kurátoroknak. A disszertáció teljes szövege a tervek szerint 2003 folyamán fog megjelenni a Belvedere Meridionale Kiadó gondozásában.

² Beksics Gusztáv: Ferenc József és kora. In: Magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor. X. kötet. Budapest, 1898. 472-474.; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1848-65. Budapest 1922-1932. (A továbbiakban: Berzeviczy) I. 158., 193., III. 367-369.

³ Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851-52-ben. In: AETAS 1995/4.

nép történelmének. Az adózási morál gyengülése nem csupán az ellenállás, hanem a megváltozott polgári viszonyok következményei is lehetet. A tudatosan vállalt ellenállás mérhető és rendszerhez kapcsolható eleme lehet a hivatalviselés visszautasítása, a rendszer szolgálatának megtagadása.

A történelmi folyamatok statisztikai alapú megközelítése a modern történetírás egyik meghatározó szeletét képezi. A modern technika, a számítógépek megjelenése, az adatbázis-kezelés fejlődése lehetőséget teremtett az eddig szinte lehetetlen feladatot jelentő hatalmas mennyiségű adatsorok elemzésére. Nem véletlen tehát, hogy napjainkban jutottunk el oda, hogy a hivatalnoki kar statisztikai alapú feltárását elvégezzük. Benedek Gábor kutatásai alapján tudjuk, hogy a ciszlajtán hivatalnokok aránya a vármegyék szolgabírósági alkalmazottai között országos átlagban 23,1 %-ot tett ki, a maximumot a soproni kerület 38, a minimumot pedig pest-budai kerület 11 %-a szolgáltatta.⁴ Ezen kutatási eredmények alapján azonban még nem jutunk közelebb a kontinuitás lényeges kérdéséhez, hiszen ebből ugyan következik, hogy a fennmaradó rész magyarországi születésű volt, az azonban nem, hogy átfedések lettek volna az alkotmányos időszakok és az abszolutista rendszer hivatali garnitúrája között. Ennek vizsgálatát végeztük el korábbi kutatásaink során, ennek eredményeit közöljük tanulmányunkban, kiegészítve a kiegészítést követő nyugdíjaztatás szintén fontos kérdésnek friss vizsgálatával.

Célunk az ország minél nagyobb területére kiterjedő adatbázis létrehozása és ennek statisztikai alapú vizsgálata volt. Meg kellett határozni az adatbázis elemzésének alapvető szempontjait, ezek a következők lettek: meghatározni, hogy a XIX. század nagy rendszerváltozásai milyen hatással voltak a közigazgatási apparátusra, a kontinuitás, vagy éppen a diszkontinuitás volt jellemző a vizsgált politikai korszakban? Kik, milyen társadalmi gyökerekkel rendelkező emberek vállaltak hivatalt a Bach-korszakban? Mi lett a sorsa a reformkor liberális vármegyei nemességének, mennyire tartott igényt a közreműködésükre az új rendszer? Kik töltötték be az esetleg felszabadult helyeket? Milyen átalakulást eredményeztek a hatvanas évek kurzusváltásai? Bizonyíthatjuk vagy cáfolhatjuk egy olyan szakképzett apparátus létét, amely függetlenül magától a napi eseményektől, szolgálatvállalását hivatásnak és nem politikai állásfoglalásnak minősítette? A hivatalvállalókat azonban az önkényuralmi igazgatásnak is alkalmaznia kellett; a közigazgatás vezetőit vajon milyen elvek irányították, és pontosan milyen arányban alkalmaztak olyan személyeket, akik a forradalmi időkben kompromittáltak magukat? Kimutathatóak-e különbségek a hivatali ranglétra alacsonyabb illetve magasabb fokán állók megítélése között?

A feltett kérdésekre adandó válaszok keresése közben meg kellett határozni azon vármegyéket, melyekre a kutatás kiterjedt. Alapvetően a szorosan vett Magyarország vizsgálatát tűztük ki célul, ezért az erdélyi és a horvátországi vár-

⁴ Benedek Gábor: Cislajtániai tisztviselők a neobaszolizmuskori Magyarországon. In: AETAS, 1995/4. (a továbbiakban: Benedek) 65.

megyék nem jöhettek számításba. A Magyarországon belüli választásnál különböző szempontokat lehetett figyelembe venni: a reformkori, szabadságharc alatti szerepet, regionális elhelyezkedést, a nemzetiségi viszonyokat, vallási megoszlást. Ezek alapján 6 vármegyét választottunk ki. A Dél-dunántúli régióból Baranya és Somogy vármegyét. A két szomszédos törvényhatóság igen eltérő jellemzőkkel rendelkezett: Baranya a konzervatív, Somogy pedig a reformer megyék közé tartozott, így egyéni jellemvonásaik alapján egy régió belül két különböző sajátosságokkal rendelkező vármegyét tudtunk összehasonlítani. Az Észak-magyarországi régióból Borsod valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyére esett a választás. Heves a reformkori pártküzdelmek egyik legjelentősebb színtereként érdemel kiemelt figyelmet. Vele együtt kell elemezni Borsodot, hiszen egyebek mellett a két vármegye nemessége között szoros személyi kapcsolatok húzódtak. A Dél-alföldi régióból Csanád megyét választottuk, az 1854-1860-ig terjedő időszakra együtt elemeztük Békés megyével, hiszen a két megyehatóság ekkor közös irányítás alatt állt. Természetesen nem lehetett kihagyni az elemzésből a vezérvármegyét, Pest-Pilis-Soltot, amely megfigyeléseink szerint minden politikai kurzus időszakában „mintavármegyének” tekinthető. Az elemzett helyhatóságok között egyelőre nem szerepel felvidéki szlovák többségű, nyugat-magyarországi (Ausztriával közvetlenül érintkező), tiszántúli dominánsan református vallású terület. Munkánk következő lépéseként vizsgálatunkat ezen irányokba fejlesztjük tovább.

Ki kellett jelölni az időhatárokat is. Mivel alapvetően a közigazgatási apparátus személyi állományára jellemző tendenciákat tekintettük vizsgálatunk fő feladatának, a kezdő korszakhatárt egyértelműen a reformkor utolsó időszaka jelentette. A vizsgált időszak lezárása már sokkal problematikusabb. Több szempont figyelembevételére után az 1867-68-as időpont mellett döntöttünk. A reformkori tisztviselő állomány vizsgálata számára ez az időintervallum megfelelő, az ötvenes - és főleg a hatvanas években munkába állókra azonban nem. Ezért a nyugdíjaztatási adatok feldolgozásával teremtettünk kapcsolatot a dualizmus korával. A feldolgozott időszak megfelelő lehetőségeket kínál a kontinuitás kérdéseinek meghatározásához hiszen az 1840-es évek végétől a kiegyezésig tartó időszak, a magyar történelem egyik legmozgalmasabb szakaszaként komoly kihívásokkal szembesítette az azt megélőket és ezen belül kiemelten érintette a közigazgatási apparátusban résztvevő tisztviselői réteget.

A tanulmányunkban közölt adatok az adatbázisunk elemzése során készültek. Az adatbázis elkészítésekor először az adott korszakhatárok között szolgálatban állók névsorait kellett meghatározni. Az alkotmányos időszakok esetében a helyi levéltárakban fellelhető közgyűlési jegyzőkönyvek választási listáit, az önkényuralmi időszakokban pedig a Magyar Országos Levéltárban található kimutatásokat, valamint a nyomtatott sematizmusok adatait összesítettük. Az így kapott névsorok már lehetőséget nyújtottak ugyan az egyes életpályák jelentősebb csomópontjainak meghatározására, de még sok homályos pontot tartalmaztak, ezért a meglévő adatainkat tovább kellett bővíteni. Egyrészt a történeti irodalomban szereplő adatok felvételét végeztük el - itt több forrás még feldolgozásra vár - másrészt pedig az Országos Levéltár D 188-as fondjának személyi

kimutatási kartonjait dolgoztuk fel. Ezt a forrást külön is ki kell emelni, hiszen munkánk során ez a 12 csomónyi irat volt a legfontosabb, legtöbb adatot adó kútforrás. A szórt adatok összesítése után, a hat feldolgozott vármegyében körülbelül 10 000 közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalnokot sikerült kimutatni. Sok tekintetben még folytatnunk kell ennek fejlesztését, egyrészt az előbbieken említett szempontok alapján, másrészt pedig a hiányzó adatok pótlásával. A tisztviselők egy jelentős részénél - elsősorban az ötvenes évek igazságszolgáltatási hivatalnokai és a hatvanas években munkájukat megkezdők esetében - egy, vagy csak néhány adat szerepel, itt új forráscsoportokat kellett feltárni, így jutottunk el a nyugdíjaztatás kérdéséhez.⁵

A különböző korszakhatárokon belül több időhorizontban végeztünk statisztikai kimutatásokat és elemzéseket a szolgálatban álló apparátusról. A vizsgált időszakok a következők voltak: a reformkor utolsó tisztújítása, 1848-49 kurzusváltásai - abban az esetben, ha az adott vármegyében voltak ilyenek, - a Bach-féle provizóriumtól az 1851-es és 1853-54-es év - a provizórium kezdő és végpontja -, a definitívum 1856-os és 1859-es éve, az 1860-61-es választások, az 1863-as év - a Schmerling-provizórium középpontján az egész országra kiterjedő adatokkal rendelkezünk - és az 1867-68-as alkotmányos fordulat. Ezen horizontokon szolgálhatunk tehát statisztikai adatokkal. A számítások elvégzésekor fontosnak tartottuk, hogy az apparátus különböző szintjeit egyenként is megvizsgáljuk. Ezért a hivatali állásokat három kategóriába - vezető, középvezető és beosztott - soroltuk, a besorolásnál egyrészt a társadalmi presztízst, másrészt a fizetési kategóriákat vettük figyelembe. Az elemzés során a tisztikar előéletét, további szolgálatát, az egyes kategóriák jellemzőit (születési hely és idő, képzettség, nyelvtudás, hivatali karrier) tekintettük át.

1. Reformkori elit és az 1848-49-es forradalom és szabadságharc

A reformkort lezáró 1848-as átalakulás lehetőséget kínált a vármegyei tisztikarok résztvevőinek az eddigieknél gyorsabb emelkedésre, hiszen általában minden elemzett vármegyére igaz az a megállapítás, hogy a forradalmi átalakulás hatására megélnékvült az apparátus fluktuációja. Az 1848-ban szolgálatban állók, bizonyos szempontból az 1848. évi XVII. tc. tisztújítást tiltó rendelkezésének következtében a reformkori elitből származtak. A Batthyány-kormánynak szüksége volt a közigazgatási, igazságszolgáltatási tapasztalatokkal rendelkező, ezért az áprilisi törvények életbeléptetésénél nélkülözhetetlen, (politikailag ugyan gyakran nem

⁵ Az adatbázis legfontosabb forrásai a következők: A feldolgozásban szereplő megyei levéltárak reformkori, 1848-49-es, 1860-61-es és 1867-68-as közgyűlési jegyzőkönyvei; MOL D 54., D 55., D 81., D 82., D 185., D 188., D 189., D 199. D 225.-es fondok adatai; Emich Gusztáv Nagy Képes Naptára. Pest, 1861.; Hof- und Staats-Handbuch Des Kaisersthumes Österreich IV. Teil. Königreich Ungarn. für das Jahr 1856-1860. Wien, 1856-1860.; Magyarország tisztí kara 1862-ben. Pest, 1862.; Magyarország tisztí névtára 1863. Pest, 1863.; Müller Gyula Nagy Naptára 1854-re. Pest, 1853.

teljesen megbízhatónak számító) hivatalnokokra.⁶ A gyakorlati követelmények hatására tehát a kontinuitás fenntartása mellett döntöttek. A tisztújítások helyett azonban gyakran volt szükség a megürült állások betöltésére.

Az 1848-49-es hivatalnokok ⁷												
	Reformkori múlt (%)				Szolgálat a Bach-korszakban (%)				Véglegesen távozott (%)			
	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	82	90	87,5	68	25	20	37,5	18	43,3	25	33	50
Heves és Külső-Szolnok	52	91	55	9	40,5	27,3	50	36,3	42,8	36,4	40	54,5
Borsod	79	72	83	80,7	35,7	16,6	45,8	38,5	44	50	37,5	38,5
Baranya	78,4	92,8	66,6	72,7	46	42,8	50	45,4	12	14,3	16,6	45,4
Somogy	75	92,8	77,7	70	30,7	28,6	33,3	30	11,5	7	16,6	10
Csanád	78,6	83,3	85	60	43	41,6	35	60	26,3	8,3	50	40

A táblázat adatai jól mutatják, hogy szinte minden elemzett vármegye meghatározó reformkori gyökerekkel rendelkezett. Ez alól csupán a Heves megyei tisztikar és azon belül is a beosztotti kategória jelentett kivételt. Pesten, Hevesben és Borsodban magas a szabadságharc után véglegesen állást elhagyók aránya, de érdemes külön is felhívni a figyelmet a Bach-korszak felé kimutatható jelentős kontinuitással.

Az 1848-49 folyamán császári megszállás alá került vármegyék tisztikara az 1848-as nemzedék utóda volt, de nem teljesen azonos azzal, hiszen a politikailag leginkább kompromittálódottaknak menekülniük kellett és több személy bizonyíthatóan visszahúzódott a hivatalvállalástól. A felszabadulás után (Pest-Pilis-Solt és Somogy vármegye esetében) a központi magyar kormányzat elvárásainak megfelelően, a kormánybiztosok radikális átalakulást hajtottak végre. Ez ellen Pest-Pilis-Solt vármegye bizottmánya tiltakozott, de végül is végrehajtotta Kossuth Lajos kormányzó elnöknek a megyei autonómiába erőszakosan beavatkozó utasítását.⁸ Ebben az esetben tehát a kontinuitás határozott megszakadását

⁶ Stipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények. Budapest, 1995. 64.

⁷ A császári megszállás alá került vármegyék esetében a megszállás előtti adatok szerepelnek!

⁸ Kossuth nyílt rendelete Batta Sámuel pestmegyei főszolgabírónak, Pest megye törvényhatósági életének újjászervezésére és az árulók elleni eljárásra. Gödöllő, 1849. április 9. In.: Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Második rész 1849. január 1.-1849. április 14. Sajtó alá rendezte: Barta István. Budapest, 1953. 850-854.

kell regisztrálnunk. Ez azonban nem lehetett döntő, hiszen a katonai helyzet alakulása nem engedte stabilizálódni az átszervezett megyei tisztikarokat. A kormánybiztosok által hivatalhoz juttatott személyek az abszolutizmus időszakában politikailag megbízhatatlannak, „kompromittálódottnak” számítottak és gyakran hadbíróági ítélettel kellett szembenéznük. Az időlegesen megszállás alá került Heves és Külső-Szolnok vármegye esetében is nagyfokú változásokat tapasztaltunk, melyek jól követték az 1848-49-es időszak csomópontjait, ezért a hivatali állásokról való lemondás mögött elsősorban politikai indítékokat valószínűsíthetünk. Hasonló tendenciák figyelhetők meg Csanád és Borsod esetében is. Politikai motivációval indokolható lemondások mellett több olyan hivatalnok helyett kellett újat választani, akik népképviselők lettek vagy a hadseregben váltak hosszabb, rövidebb ideig tartó szolgálatot.

A császári megszállás alá került vármegyék												
A császári megszállás alatt												
	Reformkori és 1848-as szereplés (%)				Bach-korszak alatti szereplés (%)				Véglegesen távozott (%)			
	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	84,5	100	19	10,3	33,8	25	34,6	38	22,5	31,2	15,4	24
Baranya	77,5	80	84,6	66,6	42,5	46,6	38,4	41,6	37,5	33,3	38,4	41,6
Somogy	78,6	86	72,5	73	44,3	46,6	70	66,6	34,3	26,6	42,5	20
A császári csapatok távozása után helyreállított tisztikar												
Pest-Pilis-Solt	52,6	64,7	58,7	37,5	16,8	11,7	17,4	18,7	57	53	50	68,7
Somogy	37,8	42,8	39,6	30,5	7,7	14,3	9,4	0	67,7	57	64	82,6

Pest és Somogy vármegye tisztikarai esetében megfigyelhető, hogy a császári csapatok távozása után helyreállított tisztikar valóban sokkal kevésbé volt tekinthető a megyei nemesség politikai reprezentánsának, mint a megszállás alatti. Az eredeti reformkori tisztikar kiszolgálta a megszálló császári csapatokat, ezért távoznia kellett. Ez igazából azért érdekes, mert mind a két vármegye ellenzéki szellemiségű volt a reformkorban, tehát a továbbszolgálása nem igazán tekinthető politikailag motivált lépésnek.

2. A Bach-korszak tisztikarai

A szabadságharc leverése után a helyi alkotmányos tisztviselők egy ideig őrizték vezető szerepüket, tehát a magyar megyék nem kerültek idegen irányítás alá.

Különösen magas a volt alkotmányos tisztviselők részvétele közvetlenül a szabadságharc leverése után. Jellemző adalék, hogy a közigazgatás tényleges irányítói nem egy esetben erőteljesen tiltakoztak a haditörvényszékeken folyó purifikáció ellen, mivel az meglátásuk szerint az működésképtelenné tette a megyehatóságokat.⁹ A gyakorlati élet szükségszerűsége tehát ismét a kontinuitás fenntartását segítette elő. Emellett a beosztott kategóriákban már nagyszámban jelentek meg a fiatal diplomás hivatalnokok, az új generáció, melyre az a feladat várt, hogy néhány éven belül, a szükséges szakmai tapasztalatok megszerzése után átvegye a közigazgatás irányítását. Az adattárban több példát lehet találni a gyors karrierre, hiszen a legtehetségesebbek számára a rendszer biztosította a soron kívüli emelkedés lehetőségét. A generációváltás tehát általában alulról indult. Azonban a vezető beosztásban lévő hivatalnokok átlagéletkora is viszonylag alacsony volt, ebből arra lehet következtetni, hogy a továbbshozálók között a harmincas, negyvenes éveikben járó, ambiciózus tisztviselők felülreprezentáltak voltak a reformkor idősebb generációjához képest. Tehát a reformkori, 1848-49-es eliten belül is volt egy olyan korosztály, amely számára az önkényuralom kialakítása az emelkedés meggyorsulását eredményezte.

(*Az ide vonatkozó, **A Bach-korszak első időszakának tisztikarai, 1851 c. táblázat**ot ld. az 54. oldalon. A szerk.)

Az 1851-es tisztikarok alkotmányos szolgálat szempontjából látszólag két csoportra oszlanak; Pest-Pilis, Pest-Solt és Heves megye jelentősen elmarad a másik négy megye adataitól, azonban ha a vezető és középvezetői állásokat nézzük, akkor látható az alkotmányos tisztviselők általános dominanciája, gyakorlatilag egyetlen érték sem csökken 50 % alá. A tisztikarok egyelőre még alapvetően helyi származásúak, de már Borsod adataiban jelentős idegen származású magyar mutatható ki. A Bach-korszak utáni alkotmányos szolgálat szempontjából Heves és Pest adatai jelentik a minimumot, Borsod, Somogy és Baranya pedig a maximális szélső értéket. A rendszer bukása utáni távozás adatai magasak, azonban meg kell jegyeznünk, hogy 1860 után nem rendelkezünk olyan általános, az egész országra kiterjedő kimutatással, amelynek alapján figyelemmel lehetne kísérni az utolsó két elemzett kategóriába tartozó adatok valós alakulását.

A definitív átszervezés jelentősen átförmálta a megyei tisztikarokat. Három fő tendenciára kell felhívni a figyelmet: a provizórium tisztségviselőinek jelentős része nem szolgált tovább, elitcsere történt, és megjelentek az idegen anyanyelvű hivatalnokok. Az elitcsere legszemléletesebben a „Bach-huszár” fogalom írja le; mind a kortársak, mind pedig a szakirodalom beszámolt arról a tényről, hogy az 50-es évek második felében egy új hivatalnok típus jelent meg, ezt nevezték összefoglaló néven „Bach-huszárnak”. Emellett azonban azt is megállapították, hogy az új hivatalnokok döntő részt idegen ajkúak voltak, található ugyan magyar közöttük, de a magyar elem alapvetően háttérbe szorult.

⁹ Szabad György: Az önkényuralom kora. In: Magyarország története X kötetben. Főszerkesztő Kovács Endre. VI./ 1. kötet. Budapest, 1979. 454.; Berzeviczy I. 178.

A Bach-korszak első időszakának tisztikarai, 1851

	Alkotmányos múlt (%)				Helyi származás (%)				A Bach-korszak utáni alkotmányos szolgálat (%)				A rendszer bukása után véglegesen távozott (%)			
	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	40,8	57,7	81,2	17,4	76,6	77	86	60	14,9	19	15	13	68	65	75	65
Heves és Külső-Szolnok	39	80	60	35	74,3	87,5	77,7	66,6	6,7	0	20	6,4	77,5	87,5	70	77
Borsod	60	50	75	50	55	60	50	54	42,5	30	62,5	35	46,8	50	37,5	50
Baranya	65,5	70	59	100	100	100	100	100	43,8	30	59	50	31	40	23,5	50
Somogy	68	78	66,6	0	71	77	75	0	24	11,1	35,7	0	60	55	57	10
Csanád	64,3	77,7	55,5	40	66,6	55,5	71,4	80	50	37,5	60	50	35,7	25	40	40

A Bach-korszak definitív időszakának tisztikarai, 1856																
	Alkotmányos múlt (%)				Helyi származás (%)				A Bach-korszak utáni alkotmányos szolgálat (%)				A rendszer bukása után véglegesen távozott (%)			
	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	23,5	58	28	12	46,8	50	53	42,8	15	15,7	24	13,8	58	73,7	64	60
Heves és Külső-Szolnok	32	40	24	20	39	57	15,4	50	5,6	0	7,7	6,6	73,6	70	77	73,3
Borsod	35	50	37,5		33	20	33	35,7	29,7	12,5	25	38	48,6	62,5	50	42,8
Baranya	37,8	50	52,6	27	46,5	40	33,3	56,6	30,3	30	42,1	32,4	33	50	42,1	32,4
Somogy	44,6	80	39	39	28,3	22	15,4	35,5	18,2	10	22,2	18,4	59	50	55,5	63,1

Az 1860-61-es év tisztviselői																
	Csak alkotmányos múlt (%)				Szolgálat a Bach-korszakban (%)				ASchmerling-provizóriumban való továbbszolgálat (%)				1861 után véglegesen távozott (%)			
	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	35,5	52,2	38,1	17,2	15,9	21,7	14,5	13,8	15	13	14,5	20	47	34,8	52,7	44
Heves és Külső-Szolnok	88,3	85,7	84,6	90,1	11,6	14,3	15,4	9	2	0	7,7	0	71,6	50	77	78,8
Borsod	14,3	34,7	24	18,4	27	26	30	23	14,4	17,4	14	13	44,1	43,5	34	57,9
Baranya	19,5	50	19	0	38	25	45	36,6	41,3	15	38,1	30	37	50	33,3	33,3
Somogy	40,8	79,1	46,4	16,6	4	4	3,6	4	10,5	12,5	7,1	12,5	55,3	33,3	57,1	75
Csanád	21	40	6,6	12,5	50	40	50	66,6	31,6	26,6	21,4	62,5	31,6	20	57,1	12,5

Az 1863-as év tisztviselői																
	1860-61-es múlt (%)				A Bach-korszakban szolgált (%)				Új ember (%)				A rendszer bukása után nincs adat róla (%)			
	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Veze-tő	Közép-vezető	Beosz-tott	Ősz-szes	Veze-tő	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	23,9	34,8	27	15,5	40	52,2	42	32,7	47,1	34,8	41,9	58,6	87	78,2	83,1	93,2
Heves és Külső-Szolnok	5,7	25	11,1	0	43	75	60	29	50	12,5	34	66	99	87,5	91,6	98,3
Borsod	16,6	47	11	8	31	52,9	32,4	19,4	59	35,3	59,4	69,4	72,2	76,6	62,2	85,5
Baranya	30,4	41,2	39	13,2	34,4	58,8	24,4	34,2	36,4	0	36,6	52,6	63,6	64,7	51,2	63,1
Somogy	13,3	20	15,6	9,3	38,8	66	43,7	25,6	51,1	20	40,6	69,7	45	60	59,4	48,8
Csanád	52	66,6	66,6	36	57,7	83	66,6	40	27	8	13,3	44	53,8	54,5	46,8	57,7

A „Bach-huszárok” képe a legfrissebb kutatások tükrében megváltozott, itt elsősorban Deák Ágnes és Benedek Gábor munkáira kell utalnunk.¹⁰ Saját kutatásaink is alátámasztották azt megállapítást, hogy a „külföldi” hivatalnokok szerepe ugyan növekedett, de a magyarok továbbra is meghatározó elemét adták az önkényuralmi tisztikarnak. Az elvégzett elemzések tükrében a „Bach-huszár” fogalom mögött elsősorban magyar származású személyeket kell értenünk, ők azonban - más vármegyéből áthelyezettekként - szolgálati helyeiken idegennek minősültek. Az elemzett vármegyékben megjelennek ezek a „belföldi” idegenek és adataikból kitűnik, hogy ez a 6 vármegye nemcsak befogadó, hanem egyben kibocsátó is volt. A hajdani alkotmányos szerepvállalás a kinevezési gyakorlatban csak másodrangú szempontnak számított, hiszen ekkor 1848-as hivatalnokok is állásokhoz jutottak, a vezető pozíciókban pedig meghatározó maradt az 1849 előtti szolgálati múlttal rendelkezők szerepe.¹¹ A provizórikus időszak tisztviselőinek egy jelentős része azonban elvesztette állását, ennek okai közül a pályáztatás során támasztott magas szakmai követelményeket (felsőfokú jogi vagy közigazgatási végzettség, német nyelv ismerete) és a hagyományos élettértől távoli munkahely miatti elköltözés szükségességét kell kiemelnünk. Ez a két követelmény eleve lehetetlenné tette az alacsonyabb képzettségű, német nyelvtudással nem rendelkezők és az idősebb, kevésbé mobilizálható személyek alkalmazását. Ezen folyamatok ellenére az elemzésekből kitűnik, hogy a definitív tisztikarok meghatározó csoportját a provizóriumbeliek alkották. Az 1854-es év után tehát a kontinuitás országos szinten figyelhető meg, míg az egyes vármegyék esetében radikális elitcsere zajlott le. A két tendencia azonban csak együttesen juttat közelebb minket a valós folyamatokhoz, hiszen külön-külön egyik segítségével sem lehet leírni a Bach-korszak második felének eseményeit.

(*Az ide vonatkozó, **A Bach-korszak definitív időszakának tisztikarai, 1856 c.** táblázatot ld. az 55. oldalon. A szerk.)

Heves megye kivételével minden megyehatóság vezető kategóriájának meghatározó eleme az alkotmányos hivatali múlttal rendelkező tisztikar maradt, a középvezetők és a beosztottak között azonban egyre magasabb számban jelennek meg a fiatal, hivatali múlt nélküli, a ranglétrán egyre fentebb kapaszkodó új elit tagjai. Emellett - a definitív átszervezés hatására - a helyi származású tisztviselők radikális csökkenését mutathatjuk ki. Hasonlatosan az 1853-as idősíkhöz, itt is jelezni kell, hogy az alkotmányos szerepléshez és a továbbszolgálat pontos adatainak ismertetéséhez nem rendelkezünk megfelelő országos forrással, mivel tudomásunk szerint a Bach-korszak lezárulása után ilyen, a MOL D 188-as fondjához hasonló listát nem vezettek.

¹⁰ Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás.” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849-1860. Budapest, 2000. (A továbbiakban: Deák) 164-172; Benedek Gábor: Dzsentrí és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolutizmus- és a dualizmus kori tisztviselőkről. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1997.

¹¹ Deák 158-163.

A Bach-korszak általános jellemzése után ki kell azonban emelni két vármegyét (három megyehatóságot), melyre az előzőekben ismertetett jellemvonások nem teljesen illettek rá. A Pest-Pilis-Solt vármegyéből megalakított Pest-Pilis és Pest-Solt valamint Borsod megye esetében már a provizórium időszakában döntő átalakulásokat regisztrálhattunk. Ennek okait elsősorban a hajdani „vezérvármegye” esetében tudjuk meghatározni, itt ugyanis az önkényuralmi igazgatás komoly lépéseket tett, hogy a vármegye hagyományosan ellenzéki hivatalnokait új emberekkel váltsa fel. Az elitcsere a legmagasabb szinteken is elérte, így tehát, mint azt megállapítottuk a „vezérvármegye” az önkényuralom „minta-megyehatóságává” vált. Borsod esetében azonban ilyen magyarázattal nem szolgálhatunk, az ötvenes évek elején megfigyelhető nagyarányú kilengések magyarázatához egyrészt még több vármegye adatait kell összevetnünk egymással, másrészt a központi kormánysszervek iratanyagát kell ebből a szempontból vizsgálat alá vennünk.

A tisztikar elemzése során nem foglalkoztunk a nemesség részvételének kérdésével; ezt azért tettük, mert ebből a szempontból az adatbázisunk fejlesztésre szorul, a feltárt több ezer személyt össze kell vetni a nemesi kimutatásokkal, s ezt az igen hosszadalmas munkát egyelőre nem tudtuk elvégezni. Pontos eredményekkel tehát csupán a kutatás későbbi szakaszában tudunk szolgálni. Az ötvenes évek második felében megjelent sematizmusok azonban esetenként utalnak a hivatalnokok nemességére, bár ez az egyedüli forrás nem lehet elegendő az ez irányú vizsgálathoz, adatait azonban tájékoztató jellegük miatt fel lehet használni. Az adatokból annyi jól kivehető, hogy a tisztikarok negyede, egyes esetekben harmada a volt nemességből tevődött össze, ezen túlmenően a nemesi származásúak a magasabb presztízsű állásokban felülreprezentáltak voltak. Azt azonban egyelőre nem tudjuk pontosan megválaszolni, hogy a fennmaradó rész valójában milyen társadalmi kategóriákból származott.

A személyi kartonok alapján elvégzett részletes elemzések során bizonyítottuk, hogy az 50-es évek apparátusában helyet kapó emberek magasán kvalifikáltak voltak, legalább németül beszéltek. (A hivatalnokok széleskörű nyelvismerete gyakran zavarba ejtő a XXI. század embere, kutatója számára.) Az önkényuralmi igazgatás nagy hangsúlyt fektetett a szakszerűen működő „hivatalnokgépezet” megteremtésére, hiszen a centralizált birodalmat a hadsereg mellett ennek a szervezetnek kellett volna összetartania. A rendszer bukása természetesen nem az apparátus működési nehézségei miatt következett be. Meg kell jegyeznünk, hogy munkánk során azt tapasztaltuk, hogy az ötvenes évek szakigazgatási szervei az elemzett korszak legpontosabban működő, munkáját precízen regisztráló, ezért legjobb kutatási feltételekkel rendelkező hatóságai voltak. (A kutató számára a legjelentősebb problémát a hatalmas, gyakran teljesen feldolgozatlan forrásanyag súlypontosása jelenti.)

3. Az 1860-61-es átalakítási kísérlet hatása a vármegyei tisztikarokra

Az 1860-61-es átalakulás általában szakítást jelentett az önkényuralommal, ennek pedig megvoltak a személyi következményei. A választók Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok valamint Somogy vármegyében radikális, Baranya és Csanád vármegyében toleráns, Borsodban pedig átmeneti személyi politikát folytattak. Általános jellemző tendencia volt, hogy az idegen származású „Bach-huszároknak” távozniuk kellett az újjáalakult vármegyékből, de a helybeliek gyakran álláshoz juthattak. A más vármegyékből származó magyarok nagyobb arányban kerültek rendelkezési állományba, tehát ténylegesen nem viseltek hivatalt. Ennek az is oka lehetett, hogy miután fiatal korukban elköltöztek szülőhelyükről, olyan politikai közegbe kellett volna visszatérniük, ahonnan évekkel ezelőtt kiszakadtak, ahol esetleg nem rendelkeztek a megválasztáshoz szükséges kapcsolatokkal és az önkényuralom alatti szereplésükről semmilyen bővebb információval sem rendelkezett eredeti lakóhelyük választásra jogosult elitje. Ők kerültek tehát a legnehezebb helyzetbe, hiszen mind a régi, mind az új lakóhelyükön az önkényuralom kiszolgálóit láthatták bennük. Kimutatható, hogy a provizórikus tisztviselők gyakrabban kerültek be az új tisztikarba, mint a definitívek; ez egyrészt annak a következménye, hogy a definitívek között kevesebb volt az idősebb, megfelelő személyes kapcsolatrendszerrel bíró megyei politikus, másrészt pedig a kollektív emlékezet számára a közelebbi szerepvállalás nagyobb súllyal eshetett latba. Jellemző volt ugyan az 1848-49-es tisztviselők visszatérése, de általában csupán a Bach-korszak első szakaszában megfigyelhető részvételi arányban szerepeltek. A különböző időszakokban szerepet vállaló tisztviselők között azonban gyakoriak voltak a személycserék, az azonos százaléértékek más-más személyeket takartak. Az 1860-61-es évben tehát jelentős törés következett be az egyéni karrierekben, ez azonban nem jelentette, hogy minden esetben megszakadtak volna a kontinuitást biztosító kapcsolatok az alkotmányos és az önkényuralmi apparátus között.

(* Az ide vonatkozó, **Az 1860-61-es év tisztviselői** c. táblázatot ld. az 56. oldalon. A szerk.)

Különösen érdekes, hogy csupán egy olyan megyét találunk az elemzettek között, ahol a nem kompromittálódott alkotmányos tisztviselők abszolút meghatározott szerephez jutottak, sőt három vármegyében a Bach-korszakban szolgáltak száma meg is haladja őket. Azokban a megyékben, ahol alacsony az önkényuralmi tisztviselők aránya és ezzel párhuzamosan magas az új emberek száma, kiemelkedően nagy lesz a pályaelhagyók száma. Ennek oka talán az lehet, hogy 1860-61-ben nem elsősorban a rátermettség, a szakmai végzettség alapján válogattak az állásokra, hanem a politikai beállítottság, közéleti szerepvállalás szerint, az ilyen emberek nagyobb arányban hagytak fel a hivatalvállalással. Az 1848-as nemzedék lassú eltűnése pedig az idő előrehaladta miatt plauzibilisnek tekinthető. A vizsgált tisztikarok Baranya és Csanád kivételével minimális kontinuitást mutatnak a provizórium irányába.

4. A Schmerling-provizórium tisztikarai

A Schmerling-provizórium időszakára három általános megállapítást tehetünk: az 1860-61-es tisztviselők visszaszorulása, a Bach-éra elsősorban helyi származású hivatalnokainak visszatérése, és az új emberek jelentőségének megnövekedése mutatható ki. Az alkotmányos tisztviselők háttérbe szorítása tehát általánosan jellemző, de eltérések mutathatók ki az elemzett vármegyék között; ennek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a provizórium tisztikara vármegyénként eltérő mértékben ugyan, de kimutatható, és egyes esetekben jelentős kontinuitást tudott felmutatni az 1860-61-es év felé. Annak a kérdésnek a végleges tisztázásához, hogy vajon melyik tendencia tekinthető általánosnak további vármegye kutatásokra van szükség. Sajnos a provizórium központi apparátusai korántsem végeztek olyan precíz munkát, mint az az ötvenes években megfigyelhető volt. Általában a Bach-korszakban megkezdett személyi kartonokat vezették tovább, a változásokat azonban nem minden esetben rögzítették. Az újonnan megjelenő hivatalnokokról ismereteink szerint nem készült általános kimutatás, ez megnehezíti a képzettségi és születési adatok elemzését. De akikről sikerült fellelni hivatali életrajzt, azok szinte kivétel nélkül képzett szakértelmiségiek voltak.

(* Az ide vonatkozó, **Az 1863-as év tisztviselői** c. táblázatot ld. az 57. oldalon. A szerk.)

Az 1863-as tisztikarok adatai alapján több lényeges tényre fel lehet hívni a figyelmet: a vármegyék vezető pozícióiban két domináns csoportot találunk, az 1860-61-es és a Bach-időszaki hivatalnokokat (köztük gyakori az átfedés a folyamatos szolgálat miatt). Az új emberek szerepe jelentős, gyakran ők alkotják a számbelileg domináns csoportot, azonban az alacsonyabb beosztásokban fülreprezentáltak önmagukhoz képest, ebből és a feltárt hivatali kartonokból következtethetünk a csoport fiatal életkorára pályakezdetére. A továbbszolgálat szempontjából a nyugdíjkimutatásokon kívül más használható forrással nem rendelkezünk, az itt található adatok csak azt mutatják, be, hogy hány százalék található meg 1867-68-ban a feldolgozott 6 vármegyében, így csupán egy minimális tájékoztatói értéknek tekinthetők.

5. Az alkotmány helyreállítása és a tisztikarok

Az 1867-es választásoknak komoly egzisztenciális következményei lettek a provizórium hivatalnokai számára. Az 1863-as tisztikar többsége ekkor elvesztette állását. Az állásvesztők aránya Heves és Külső-Szolnok vármegyében volt a legmagasabb (98,3 %), Somogyban pedig a legalacsonyabb (44,8 %). Ez azonban ekkor sem jelentette a kontinuitás teljes megszakadását. A feldolgozott források alapján nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy 1867 után mi történt a provizórium tisztviselőinek többségével. A szakirodalom alapján azt valószínűsíthettük, hogy 1867-ben az 1860-61-es tisztikar passzív ellenállásból

visszatérő tagjai jelentek meg tömegesen az újjászervezett alkotmányos megyékben. E feltételezést is jelentősen módosították kutatásaink, az elemzett vármegyékben ugyan jelentős az 1860-61-esek szerepe, de korántsem kizárólagos, hiszen egyetlen vármegyében sem emelkedett arányuk 50 % fölé, sőt Baranya, Csanád és Somogy esetében részvételük elmaradt a provizóriumbeliektől.

Az 1867-es év tisztviselői												
	1860-61-es múlt (%)				A Schmerling-provizórium-ban szolgált (%)				Új ember (%)			
	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott	Ösz-szes	Ve-zető	Közép-vezető	Beosz-tott
Pest-Pilis-Solt	40	73,7	41,4	22	11	10,5	14	2	48,6	10,5	44,1	75,5
Heves és Külső-Szolnok	43	53	40	50	3,3	0	3,1	50	35	23,5	40	50
Borsod	42,7	66,6	40	32,2	19	11	17,5	25,8	38,2	33,3	32,5	48,4
Baranya	36	54,8	40	8,8	39	23,5	52,5	31,1	36,3	23,5	20	55,5
Somogy	27,7	64,7	34,1	11,2	38,4	11,8	44	42,6	31,3	23,5	26,8	37
Csanád	49	81,8	58,8	26	53	54,4	47	56,5	21,5	0	17,6	39,1

Lezárásként tehát megállapíthatjuk, hogy az elemzett korszakban nagyarányú átalakulások zajlottak le. Az ötvenes években úgy látszik, ez a folyamat szabályozott, előre megtervezett keretek között haladt és fennmaradt a kontinuitás az alkotmányos időszakok tisztikaraival (kivételt képez ez alól Pest-Pilis-Solt, valamint Borsod 1851-es tisztikara). Az 1860-61-es kurzusváltás törést jelentett ugyan az önkényuralmi hivatalviselők számára, de ez korántsem volt általános érvényű tendencia. A „Bach-huszárok” számára az időleges egzisztenciális válságot az önkényuralom újabb korszaka oldotta meg. A Schmerling-provizórium apparátusát elsősorban új hivatalnokok töltötték be, de a vezető pozíciókban helyet kaptak a helyi származású, vagy az adott vármegyében letelepedett, ötvenes években szolgált magyarok. Mellettük kisebb nagyobb szerepet kaptak az 1860-61-es hivatalnokok is. Idegen ajkú ember azonban elvértve akad köztük. Benedek Gábor kutatásai alátámasztják azt a tapasztalatunkat, hogy elsősorban a magyar nyelvet bírók maradhattak továbbra is az ország hivatalaiban.¹² 1867 újabb jelentős határkö volt a szakapparátus számára, általános érvényű megállapítást itt sem lehet tenni, hiszen nagy eltérés figyelhető meg az egyes vármegyék kinevezési gyakorlataiban.

¹² Benedek 66-67.

5.A Nyugdíjaztatás

A közigazgatási tisztviselők kiegészítés utáni sorsának meghatározásához az egyik lehetséges forrásbázist a nyugdíjaztatással kapcsolatos dokumentumok adják. A nyugdíjügyek feldolgozását nagymértékben megkönnyíti az 1890-ben kiadott *„Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, akik az 1850-től 1889-ig terjedő negyven évi időszak alatt nyugdíjaztattak és 1889. évi december hó 31. napján nyugdíjilletményüket tényleg még élvezték.”* című munka.¹³ Wekerle Sándor pénzügyminiszter bevezetője szerint, az 1891-es költségvetés tárgyalására készítette el a kimutatást. Az 1870. évi XVIII. és az 1880. évi LXVI. törvénycikk az állami számvevőszék hatáskörébe utalta a nyugdíjasok nyilvántartását és a nyugdíjak fizetésének ellenőrzését, ezért a pénzügyminisztérium elrendelte az adatok kivonatolását és egységesítését.¹⁴

Az elkészített és minisztériumonként osztályozott lista tartalmazza, hogy a hivatalnokok milyen szolgálat után mentek nyugdíjba, felsorolja a tényleges szolgálat alatt élvezett fizetésüket, valamint a beszámított szolgálati éveket, melynél a következő két tényezőt vették figyelembe: kimutatták a törvény szellemében be nem számítandó, de kegyeleti okból mégis beszámított éveket, valamint a szolgálati idő elégtelen volta miatti különbségeket illetve a kegydíjakat. A kimutatásban szerepelnek azok is, akiknek nyugdíját a folyó évben szüntették meg, de nem szerepelnek, kik a nyugdíjilletményüket egy éven át nem vették fel illetve akik meghaltak. Nem tartalmazza az alsóbbrendű állami alkalmazottakat, a napszámosokat, az őrsei állományhoz tartozókat és a különböző államigazgatási szerveknél felvigyázói és munkás minőségben szolgált egyéneket, akiknek nyugdíját az 1885. évi XI. törvénycikk 26 és 27. paragrafusa értelmében meghatározott mérték szerint szabták ki és amit a számvevőszék nem egyénenként, hanem egy összegben vezetett.

Kutatásunk szempontjából különösen fontos, hogy a bevezető tartalmazza a következő mondatot: *„Az 1849. évtől 1867-ig fennállott központi kormányzatban alkalmazott tisztviselők és szolgálk, kinek az alkotmányos állam felállítása előtt már utalványozott nyugdíjai a magyar korona országait jogilag nem terhelik, s mely nyugdíjak fedezésére a magyar kincstár az 1870. évi IX. törvénycikkben meghatározott 23 százalékos részben, csakis mint politikai és méltányossági tekintetből járul, jelen kimutatásba nem vették fel.”*¹⁵ A későbbi nyugdíjak, kegydíjak megállapításánál tehát beszámítottak.

¹³ Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, akik az 1850-től 1889-ig terjedő negyven évi időszak alatt nyugdíjaztattak és 1889. évi december hó 31. napján nyugdíjilletményüket tényleg még élvezték. Budapest, 1890. (A továbbiakban: Kimutatás)

¹⁴ 1870. évi XVIII. törvénycikk Az állami számvevőszékről. In.: Magyar Törvénytár 1869-1871. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 141-144., 1880. évi LXVI. törvénycikk Az állami számvevőszék belső szervezetről, ügykezeléséről és az állami adósságok ellenőrzésére vonatkozó hatásköréről. In.: Magyar Törvénytár 1879-1880. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 384-389.

¹⁵ Kimutatás I.; 1868. évi XLVII. törvénycikk a közös nyugdíjakról. In.: Magyar Törvénytár 1869-1871. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 500.; 1870. évi IX. törvénycikk az 1849-ik évtől az 1867-ik évig tényleg fennállott központi kormány közgeinek nyugdíjáról. In.: Magyar Törvénytár 1869-1871. évi törvénycikkek. Budapest, 1896. 121-122.

mították az alkotmány helyreállítása előtt letöltött hivatali szolgálati időt is. Mivel a kimutatás kiegészült az árvákra és az özvegyekre vonatkozó összesítéssel, az 1890-ban megjelent munka alkalmas a kiegyezés körüli időszak vizsgálataira is, hiszen a nyugdíjas halála után özvegye, vagy árvája élvezte a férj/apa állami szolgálata után járó jövedelmet, tehát szerepel a kimutatásban. Az örökösök kimutatása azonban jóval kevesebb információt tartalmaz, hiányzik belőle az elhunyt neve és a szolgálat adatai, csupán az utolsó hivatali beosztást és a nyugdíjat tüntetik fel.

Ezen munka alapján megvizsgálhatjuk, hogy a kiegyezést követően milyen számban nyugdíjaztak hivatalnokokat, és a nyugdíjaztatottak milyen szolgálati múlttal rendelkeztek. Emellett a kimutatás részleges feldolgozása során kísérletet tettünk arra, hogy a vármegyei tisztikarokban szereplő hivatalnokok nyugdíjaztatási idejét meghatározzuk. Ennek során az adatbázisunkban szereplő neveket összevetettük a kimutatás névjegyzékével. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy habár az esetek többségében a személyeket azonosítani lehet, de többször előfordult az, hogy csupán pusztán névazonosságot találtunk, ekkor az adott személyt természetesen nem vettük figyelembe. Sajnos az özvegyeknél és az árváknál a hivatalnok nevét nem tüntették fel, így ezt az adatbázist a második vizsgálatban nem használhattuk fel.

A minisztériumi összesítők alapján feldolgoztuk az 1868-ig terjedő időszak 836 főre kiterjedő teljes adatállományát. A következő táblázat adataiból világosan látszik, hogy munkánk szempontjából igazából a hatvanas évektől tudunk érdemleges megállapításokat tenni. Ennek oka egyrészt abban jelölhető meg, hogy 1863-ig szinte egyeduralkodó az özvegyek és árvák csoportja, másrészt az ötvenes évekre vonatkozóan olyan kevés adattal rendelkezünk, hogy a valós számokat a mortalitás természetes okai miatt nem tudjuk dokumentálni. A hatvanas évek adatai azonban elfogadhatónak minősíthetők, bár a teljes nyugdíjas állomány szereplésének feltételezése természetesen teljesen megalapozatlan. Az özvegyek és árvák esetében is meg tudjuk állapítani a hivatalnok eredeti foglalkozását, és így a foglalkoztatási kategóriába is be tudjuk sorolni.

Év	Nyugdíjasok, özvegyek, árvák száma	Vezető beosztású	Közép- vezető	Beosztott	Nem közigazgatási alkalmazott	Ebből árva vagy özvegy %	
1833	1			1		1	100
1842	2			1	1	2	100
1843	3		1		2	3	100
1844	3			2	1	3	100
1845	1	1				1	100
1846	1				1	1	100
1847	3		1		2	3	100
1850	6	1	2	2	1	5	83,3
1851	5	2		1	2	3	60
1852	8		2	3	3	7	87,5
1853	4	1			3	4	100
1854	4	1			3	3	75
1855	10	2	3	1	4	8	80
1856	21	4	5	4	8	19	90,5
1857	24		9	4	11	23	95,8
1858	33	1	15	8	9	32	97
1859	29	4	9	4	12	25	86
1860	20	2	8	2	8	18	90
1861	38	3	12	13	10	34	89,5
1862	43	4	13	15	11	36	83,7
1863	47	3	22	17	5	38	80,8
1864	90	14	29	26	21	59	65,5
1865	66	11	25	18	12	51	77,2
1866	104	10	29	41	24	65	62,5
1867	205	41	73	71	20	78	38
1868	65	12	28	19	6	0	
Összesen	836	117	286	253	180	522	

A táblázat adataiból világosan kitűnik, hogy az 1867-es évben jelentősen megemelkedett a nyugdíjba vonultak száma, igazából ezzel dokumentálható, hogy a kiegyezés megkötése a hivatalnoki kar egy jelentős része számára a hivatali pálya befejezését jelentette. Sajnos a nyugdíjba vonultak 38 %-át teszik ki az olyan hivatalnokok, akiknek csak örökösei élvezik az egykori hivatalviselés gyümölcsét és róluk nem állapítható meg, hogy milyen előélettel rendelkeztek.

Az 1867-es év kiemelt fontossága miatt természetesen részletes elemzést érdemel, a listák alapján a beosztási rangnak megfelelően elkülönítve vizsgáltuk meg a hivatalnokokat; elsősorban arra kerestük a választ, hogy hány évi szolgálat után kerültek nyugdíjba, bizonyítható-e az önkényuralmi tisztikarok nagyarányú nyugdíjaztatása.

	Vezető		Középvezető		Beosztott	
Reformkor	12	29,3%	3	4,1%	7	9,8%
1848-1849			1	1,4%		
1849-1853	18	44%	28	38,4%	20	28,1%
1854-1860	2	5%	7	9,6%	21	29,6%
1860-1861						
1861-1867						
Ismeretlen ¹⁶	9	22%	34	46,6%	23	32,4%
Összesen	41	100%	73	100%	71	100%

¹⁶ Ismeretlenként az özvegyek és árvák szerepelnek, hiszen az ő esetükben nem mutatták ki a hozzátartozó pontos adatait.

A táblázat adataiból megállapítható, hogy az 1850-es évek hivatalnokai dominálnak az 1867-ben nyugdíjba küldöttek között. Feltűnő azonban, hogy egyetlen schmerlingi hivatalnok sem szerepel a kimutatásban. Felmerül a kérdés, hogy vajon mi lehet ennek az oka? Az újjászervezett magyar államhatalom átvette őket? Valószínűleg erről lehetett szó, hiszen szolgálatuk alapján az 1860-as években hivatalba léptettek is jogosultak lehetek volna valamiféle jutásra, legalább kegydíjra. Az elképzelhetetlen, hogy egyetlen ilyen ember sem került volna elő 1867-re. Az a megoldás pedig, hogy mind a hivatalnokok, mind pedig az örökösök eltűntek 1890-re, szintén nehezen fogadható el.

A nyugdíjaztatás arányának megállapításához meg kell becsülnünk a vármegyék közigazgatási tisztikarainak összlétszámát. Ez az 1863-as kimutatás szerint, Erdély és Horvátország nélkül 4865 fő volt (nem számítva a 2052 főt kitevő szolgaszemélyzetet).¹⁷ Az 1867-ben nyugdíjba vonultak közül le kell vonnunk a központi kormányzervektől valamint a nem megyei hivataloktól távozott 39 főt. Megállapítható, hogy a kimutatásban szereplő nyugdíjaztatottak 3,4 %-át tették ki az 1863-as hivatalnoki állománynak.

A nyugdíjaztatással kapcsolatosan érdekes megemlíteni a Helytartótanács alkalmazottainak sorsát, bár ők természetesen nem tartoztak a részletesen elemzett kategóriánkba. Wenckheim Béla belügyminiszter 1867. április 27-i irata szól arról, hogy február 20-án a miniszterelnök felkérte, mutassa ki, mi fog történni az erdélyi és magyar központi kormányzervek munkatársaisal, hiszen az uralkodó a február 17-i legfelsőbb kéziratában a miniszterelnök feladatának minősítette a jelentés megtételét. Az április 25-én tartott minisztertanácsban azonban csak előzetes intézkedések történtek arra, hogy meghatározzák, közülük kiket fognak tovább alkalmazni; a végleges intézkedés ekkorra még nem készült el.¹⁸ Ugyanezen a napon Andrássy Gyula utasította Wenckheim Bélát, kérjen fel minden minisztert, hogy a nem alkalmazottak névsorát a minősítési táblákkal együtt küldjék be a miniszterelnökhöz, ahonnan a pénzügyminiszternek átküldik, akinek a feladata, hogy az egyes kategóriák nyugdíjrendszere iránt javaslatot tegyen.¹⁹ A hosszas előkészületek után a volt magyar királyi Helytartótanács alkalmazottait felosztották a minisztériumok között, aminek során figyelembe vették előző beosztásukat és szakértelmüket. A Belügyminisztériumba 93, „Közlekedésügyi minisztériumba” 10, a „Közigazgatási minisztériumba” 17, a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumba 57, az Igazságügy minisztériumba 7 és a Honvédelmi minisztériumba 16 fő került beosztásra. Ennek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a kiegyezés után a magyar kormány megszervezésekor jelentős mértékben támaszkodtak az önkényuralmi időszak szakapparátusára, bennük elsősorban nem a schmerlingi rendszer kiszolgálóit, hanem a nélkülözhetetlen hivatalnokokat látták.

¹⁷ Magyarország tiszti névtára 1863. Pest, 1863.

¹⁸ MOL K 148 6. Csomó III. A tétel 2-4. fólió Magyar kir. belügyminiszteri elnökség 1353/ 1867 Száma: 445 kelte 23

¹⁹ MOL K 148 6. Csomó III. A tétel 1640. 6-7. fólió

Ennek alapján is valószínűsíthetjük a közigazgatási szakembergárdával kapcsolatos felvetésünket; ennek igazolásához, vagy cáfolásához azonban még hosszas alapkutatásokat kell végezni.

Tanulmányunk lezárásaként tehát megállapíthatjuk, hogy az 1850-es évek végéig jelentős kontinuitást sikerült kimutatnunk az egymást követő politikai korszakok között, cáfolni tudtuk az a feltevést, hogy az önkényuralom hivatali gárdája elkülönült volna a 48-as nemzedéktől. Az 1860-61-es választások elitváltást, a kontinuitás megszakadását eredményezték, azonban a Schmerling-provizórium tisztikara újra kettős identitást tudott felmutatni az alkotmányos és az önkényuralmi periódusok felé. A kiegyezést követően nem történt akkora elitváltás, mint 1867-ben, azonban a provizórium tisztviselőinek a sorsát adatainkból nem tudtuk egyértelműen meghatározni. Egyébként minden időszakra jellemző, hogy a továbbszolgálás szempontjából nyitottak az adatok, ugyanis 1861 után nem rendelkezünk alapos és általános kimutatásokkal, így adataink csupán tájékoztató jellegűek. Ezt a hiányt próbáltuk pótolni két forrással, a nyugdíjazások és a minisztériumszervezés dokumentumaival. Mindkét elemzés eredménye azt a feltételezést erősítette meg, hogy azok a hivatalnokok, akikről nem rendelkezünk további információkkal, valahol megtalálták egyéni karrierjük újabb állomását és az önkényuralmi szolgálatuk miatt nem veszítették el véglegesen a bizalmat. Tehát inkább a kontinuitás, mint a diszkontinuitás jellemző a XIX. század közepének magyar hivatali adminisztrációjára, ebből a szempontból tehát felül kell bírálni a passzív ellenállás elméletét.

Zalaegerszeg látképe a 19.sz. közepén
fametszet
Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok

Foki Ibolya

A városi igazgatás rendezésének problémái Zala megyében 1849 – 1850-ben

Az alább olvasható tanulmány egy szélesebb körű kutatás első részeredményeit tartalmazza. Ezek a kutatások a zalai városok abszolutizmus kori igazgatási szervezetére, a városi tisztviselőkre vonatkoznak. A rendelkezésre álló bőséges forrásanyag tanulmányozásakor azonban arra a felismerésre jutottam, hogy a kérdéskör önmagában nem vizsgálható. A téma feldolgozása előtt ugyanis okvetlenül tisztázni kell, hogy melyek voltak azok az általános problémák, amelyek az új közigazgatási rendszerre való áttéréskor a községi igazgatás kapcsán felvetődtek.

A szabadságharc leverése után a városok közigazgatásában végrehajtott átszervezések híven tükrözik az adott korszak politikai viszonyait. Hiszen az, hogy az önkormányzati jogok gyakorlására egyáltalán lehetőség nyílik-e és milyen keretek között, mindenekelőtt az ország birodalmon belüli státuszának mikéntjétől függött. Ezért a téma kutatásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a rendelkezéseket, utasításokat, amelyek a birodalom többi tartományához való közjogi helyzetünket szabályozták és a társországaikról leválasztott Magyarország belső igazgatását ennek megfelelően kialakították. Ez utóbbit illetően témánk szempontjából természetesen elsősorban a községi igazgatást érintő rendelkezések mérvadóak.¹

A községi közigazgatás átfogó és végleges rendezése Magyarországon az abszolutizmus idején nem valósult meg. A községek jogállására, hatáskörére vonatkozóan lényegében állandóan érvényesültek bizonyos, a birodalmi célkitűzésekkel összhangban lévő irányelvek és elképzelések, amelyek a különböző felsőbb rendeletekben, utasításokban nyomon követhetők. Főként a megyei hatóságok szerepének, feladatkörének meghatározásakor került sor a községek irányítását, jogaik körülhatárolását tárgyaló szabályozásra, amely mindvégig a megye számára biztosította a községek feletti teljhatalmat. Ezzel kapcsolatban összefoglalóan csak annyit jegyzünk meg, hogy a cs. kir. hatóságok az elkészülő községi törvény reményében mindvégig hangsúlyozták a községi igazgatásra vonatkozó rendelkezések ideiglenes jellegét. (A törvény 1859-ben meg is született, végrehajtása azonban soha nem történt meg.)

¹ A község fogalmát a korabeli és későbbi magyar joggyakorlat is politikai igazgatási egységként használta. A vármegye fennhatósága alatt lévő, meghatározott területen lakó és ott ingatlanul rendelkező polgárok testületét értette alatta, akik különböző fokú önkormányzattal rendelkeztek. Ebben az értelemben a vármegyei joghatóság alá tartozó városok is „község”-nek tekintendők. Így a „községi közigazgatás” kifejezés is egyaránt vonatkozik a vármegye felügyelete alatt álló városok és falvak igazgatására.

De most térjünk vissza az előzményekhez, ahhoz az időszakhoz, amikor a magyar szabadságharc sorsa még nem dőlt el. A Ferenc József által 1849. március 4-én kibocsátott birodalmi alkotmány Magyarországot az egy és oszthatatlan ausztriai császárság részévé nyilvánította, de egyes előjogokat még fenntartott számára. Az alkotmány a községi közigazgatást illetően bizonyos fokú autonómiát kilátásba helyezett. A községek alapjogai közé sorolta többek között a képviselők megválasztását, a községek saját ügyeinek önálló intézését. Az 1849. április 14-i Függetlenségi Nyilatkozat után, az ún. jogeljátszás elméletére alapozva a bécsi kormánykörökben megerősödött az a meggyőződés, hogy a Magyarország feletti uralmat csak az oktrojált alkotmányban biztosított előjogok félretételével, az országnak az összbirodalom egységes államszervezetébe való teljes beillesztésével lehet biztosítani. A katonai megszállás után, bár az alkotmány elvileg még érvényben volt, az ország belső igazgatásával kapcsolatosan kiadott rendelkezések ezt a szándékot tükrözik.²

Az 1849 júniusa óta ideiglenes jelleggel kiépülő magyarországi államapparátus szerkezetét először az 1849. okt. 24-én közzétett „ideiglenes közigazgatási rendezet” szabályozta. Ennek értelmében az országot a katonai és polgári kormányzat egyesítésével öt katonai kerületre osztották. Egy-egy katonai kerület két-három polgári kerületet foglalt magába, a polgári kerületek pedig általában 3-4 korábbi magyar megye területét ölelték fel. A katonai kerületek élén a kerületi parancsnok és egy-egy miniszteri biztos, a polgári kerületek élén a kerületi főispán címet használó kerületi főbiztos, a polgári kerületeket alkotó megyék élén pedig a „megyei főnök” címmel felruházott kormánybiztos állt. Az „ideiglenes közigazgatási rendezet”-hez csatolt utasítás értelmében a kerületi főispán hatáskörébe tartozott többek között a mezővárosok előjáróságának kinevezése és ezen városok *„hivatalnokainak személyzeti állapotját kellőleg szabályozni, onnan minden nélkülözhető működőt eltávolítani, a megtartandó hivatalnokok járandóságait működéseikkel illő arányba hozni.”* Az utasítás kimondta, hogy a községek igazgatását egyelőre az eddigi törvényes rendeletek alapján kell ellátni. Benne állt azonban az is, hogy *„a felkelésben kompromittált, vagy érzelmiük miatt meg nem bízhatóknak tapasztalt egyének, nemcsak a megyei, kerületi és városi felsőbb hivatalokból, hanem alsóbb szolgálatokból is, mint jegyzők, helységbírák, esküdtek, oskolatanítók... minden tekintet nélkül azonnal elmozdítandók, s helyeik jó érzelmiű, becsületes, a császári kormányhoz ragaszkodó oly személyek által, kik hivataloskodásukhoz megkívántatott nyelvbeli jártasságukon kívül a lakosság bizodalmaát is bírják, betöltendőek.”*

² Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Budapest, 1965. 17-20., 23., 28., 30. p.; Spira György: Polgári forradalom (1848-1849). In: Kovács Endre - Katus László (szerk.): Magyarország története 1848-1890. Budapest, 1979. 1. köt. 281-282., 355. p.

³ Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete. In: Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szövegeknek, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországon kiadott hirdetményeknek. Buda, 1849. 181-185. p.; Utasítás Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezetének életbeléptetésére. Uo. 185-205. p.

Zala megyébe 1849 július közepén vonultak be végleg a császári seregek. Nyár végére a megye teljes katonai megszállás alá került.⁴ Ezt követően itt is megindulhatott az új önkényuralmi rendszer kiépítése. Zala megye a soproni katonai kerületen belül kezdetben a pécsi, majd 1849 novemberétől a székesfehérvári polgári kerülethez tartozott.⁵ Az „ideiglenes közigazgatási rendezet”-ben foglaltak végrehajtását Bogyay Lajos kormánybiztosi kinevezése után, 1849 november közepén kezdték meg. A Muraköz 1849-ben bekövetkezett elcsatolása miatt területileg kisebbé vált megyében megváltoztatták a járási beosztást és hamarosan sor került a községi előjáróságok, városi tisztikarok megújítására is.

Ennek során Bogyay Lajosnak kellett érvényt szereznie azoknak az irányelveknek, amelyeket a cs. kir. kormányzat a hazai közigazgatásban szeretett volna meghonosítani. Ennek lényegét a közigazgatás racionalizálása, a lehető legkevesebb hivatalnokkal a lehető leghatékonyabb munkavégzés jelentette. A közigazgatás igazságszolgáltatástól való elválasztásának, a hatósági intézkedő fokozatok elkülönítésének, a hatáskörök éles elhatárolásának, a szakigazgatás kiépítésének, a szabályozott ügyvitelnek a keretei között pontos, lelkiismeretes munkát és nem utolsósorban szaktudást vártak el a hivatalnokoktól. Ebben a rendszerben nem volt helye fölösleges állásnak és fölösleges tisztviselőnek. Tiszta, áttekinthető viszonyokat kívántak, mindezt szigorú alá- és fölérendeltséggel ötvözve, ahol a fölöttes hivatalnok tekintélye előtti meghajlás, a feltétlen engedelmség alapvető követelménynek számított. Ezáltal persze a legalacsonyabb szintű közigazgatási szerveket egyszerű végrehajtó apparátussá degradálták, és az önálló kezdeményezést rendkívül szűk korlátok közé szorították. Mindezzel a bécsi kormányzat a rendezett állam képzetét szerették volna kelteni a meghódított ország polgáraiban, és azt remélték, hogy a polgári jogviszonyok létrehozásával, a szabályozott, gördülékeny ügyintézővel könnyebben elhárítják a tőkés fejlődés útjában álló akadályokat, az anyagi felemelkedés lehetőségeinek megteremtésével pedig majd a lakosság szélesebb rétegeinek bizalmát is meg tudják nyerni.⁶

Ezeket az elveket azonban - különösen a községi, városi közigazgatás szintjén - csak részben sikerült átültetni a gyakorlatba. Mindjárt a kezdet kezdetén ugyanis jó néhány olyan kérdés vetődött fel, amelyre egyelőre senki nem adott választ. A közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztásával pl. jelentősen csökkent a városok bíraskodási jogköre. Ezért szükség lett volna annak tisztázására, hogy megmaradt feladatkörüket a városok hány és milyen beosztású tisztviselővel tudják rendesen ellátni. S ugyancsak a közigazgatás és igazságszolgáltatás elkülönítéséből eredően jelentkezett egy általánosan felmerülő

⁴ Novák Mihály: Zala vármegye az 1848-49. évi szabadságharcban. Zalaegerszeg, 1906. 195-196., 210. p.; Molnár András: Zalaegerszeg 1848-1849-ben. Zalaegerszeg, 1998. /Zalaegerszegi Füzetek 5./ 101-102. p.

⁵ Halász Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849-1854. Levéltári Közlemények, 1986. 1. sz. 99-100. p.

⁶ Sashegyi Oszkár 20., 29., 36. p.

probléma. A bírói hatalom és a közigazgatási működés összefonódása mind-
 eddig magától értetődőnek látszott a hazai lakosság számára. A közigazgatási
 szervek rendeleteik érvényre juttatásához bíraskodási jogkörüket is felhasznál-
 hatták. Most azonban attól lehetett tartani, hogy ha nyilvánvalóvá válik, hogy a
 hivatalnokok a rendeleteiknek való ellenszegülést vagy a törvényellenes maga-
 tartást nem tudják saját hatáskörükben megtorolni, hanem emiatt egy tőlük
 független bírósághoz kell fordulniuk, akkor a megszálló hatalom politikájának
 letéteményeseiként még annyi tekintélyük sem lesz a nép előtt, mint eddig.⁷
 Pedig a bizalomépítésnek, mint a rendszer fontos lélektani stabilizáló erejének,
 fontos szerepet szántak. Ezért a városi tisztviselők esetében is nemcsak azok
 számát és beosztását kellett volna mielőbb kijelölni, hanem jövődöbeli hatáskö-
 rüket is mihamarabb körül kellett volna határolni, lehetőséget nyújtva arra, hogy
 rendeleteik figyelmen kívül hagyásáért elégtételt vehessenek. Ehhez képest a
 kezdeti időszakban még a városok élére állított testületek elnevezését illetően
 is bizonytalanságok adódtak. Lehet-e pl. az előjáróságot az új rendszerben is
 előjáróságnak hívni? - és hasonló. Kérdésként vetődött fel az is, hogy a tisztvi-
 selők honnan kapják ezután a fizetésüket: a várostól, az államtól, vagy feladatkö-
 rüktől függően mindkettőtől?⁸

A sok nyitott kérdés mellett egyedül az látszott bizonyosnak, hogy Zala
 megye feudális kori mezővárosai közül a rendezett tanáccsal, vagyis első folya-
 modású bírósággal rendelkező településeket (Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Keszthely,
 Sümeg, Tapolca) tekintik városi jogállásúnak. S az is biztos volt, hogy a
 zalai városokat ezután irányító testületeket nem választják, hanem kinevezik. Erre
 mindenütt egy ún. „előlegesen tartott tanácskozmány” után, 1849 végén - 1850
 elején került sor. Arról, hogy ezen a tanácskozáson kik vettek részt, sajnos nem
 beszélnek forrásaink. Csak annyit tudunk, hogy a tisztviselőket az ott javasoltak
 tekintetbevételével az ún. „józanabb s kormányhűbb” polgárok közül nevezte
 ki a kormánybiztos, s létszámukat a korábban említett elveknek megfelelően a
 lehető legalacsonyabban szabta meg. (Zalaegerszegen pl. a korábbi 12 helyett
 6 tanácsos lépett hivatalba.) A kinevezés legkorábban, vagyis 1849. dec. 23-án
 Sümegen, utána 1849. dec. 26-án Tapolcán, 1849. december 31-én Zalaegersze-
 gen, 1850. január 24-én pedig Nagykanizsán történt meg. Keszthelyen csak
 később alakult meg a tisztikar. Az 1848-as törvények szerinti képviselő-testület
 működéséről, vagy a korábbi, városi közgyűlések tartásáról természetesen szó
 sem lehetett. A birodalmi alkotmányt mindenhol kihirdették, az újonnan kineve-
 zettek névsorát pedig fel kellett küldeni jóváhagyásra a kerületi főispánhoz.

Az önkormányzati jogok gyakorlása terén az új rendszer a városokon belül
 létező zsidó közösségeket is szűk térre szorította. Bár a nemzetiségek nyelvhasz-
 nálatát tiszteletben tartották, az egész birodalmon belüli egységes közigazgatás
 megteremtésének a szándéka, a birodalmi eggyé olvasztás eszméje nem tűrt meg
 semmi olyan autonóm gondolatot, öngazgatási törekvést, amely a rendszer hie-

⁷ Vö. Sashegyi Oszkár 55. p.

⁸ Zala Megyei Levéltár IV. 151. A Zalai Cs. Kir. Megyehatóság iratai. 1849/1850. XX. A 599. sz.

rarchikus államigazgatási szerkezetébe nem volt szervesen beilleszthető, azon belül valamiféle különállást szimbolizált. Ebből kifolyólag Zalaegerszegen és Nagykanizsán is megszüntették az önálló zsidó önkormányzatot, és azt egy szigorúan csak a vallási és azzal kapcsolatos gazdasági ügyek tárgyalására felhatalmazott választmánnyal helyettesítették.⁹ Bogyay Lajos 1850. március 17-én összegezte először a zalai városok igazgatásának átszervezése során szerzett tapasztalatait. Döry Gábor kerületi főispánhoz intézett jelentésében elmondja, hogy a nevezett mezővárosok a célszerűtlen gazdálkodás és jövedelmeik hűtlen kezelése miatt teljesen el vannak adósodva. Különösen Nagykanizsán találta súlyosnak a helyzetet. Tisztviselőiknek ezért ezek a városok – írja tovább a kormánybiztos – oly csekély fizetést adnak, hogy azoktól egyrészt hivatalos feladataik rendes teljesítését elvárni nem lehet, másrészt ilyen körülmények között mindenképpen fennáll a megvesztegetés lehetősége. Mivel pedig *„az újabb rendszer a hivatalnokok legalsóbb fokán is oly egyéneket igényel, kik kötelességeiket lelkiismeretesen, pontosan, s minden részrehajlás nélkül teljesítik, azért bátor vagyok M[éltósá]goknak alázatosan javallatba tenni, hogy a m[ező]városi tisztviselők... oly fizetést nyerjenek, melyből megélhetvén, idejüket és tehetségüket hivatásuknak szentelhesék.”* Ennek érdekében Bogyay Lajos indítványozta, hogy a városi tisztviselők fizetésüket ezután az államtól kapják és csak a szolgaszemélyzetet fizessék a városok. Végezetül kérte a városi tisztviselők létszámát, fizetését, beosztását, hatáskörét stb. rögzítő hivatali utasítás kiadását.

A kerületi főispán azonban nem hagyta jóvá a kormánybiztos által foganatosított kinevezéseket. Ennek fő oka az volt, hogy a városi tisztviselőket ezentúl is az illető városoknak kellett eltartani, nem kaphattak az államtól fizetést. Miután Döry Gábor erről Bogyay Lajost felvilágosította, kimutatást kért a zalai városok bevételeiről és kiadásairól annak érdekében, hogy a tisztviselői állományt a városok tényleges teljesítőképességéhez mérten lehessen megállapítani. A kimutatások beküldésekor Bogyay Lajos ismételten kérte a tisztviselők szolgálati viszonyait, fizetését stb. szabályozó utasítást.

A városok költségvetésének áttanulmányozása után végül is a kerületi főispán határozta meg, hogy melyik városban milyen tisztviselőket és mekkora fizetéssel lehet alkalmazni. Döntését elsősorban a városok anyagi helyzete motiválta, de indoklásképpen azt is felhozta, hogy a városok bíraskodási jogkörének korlátozásával a teendők is megkevesbedtek, ezért a tisztviselők számát is csökkenteni kell. (Ez mindenekelőtt a fizetett tanácsosok létszámának jelentős korlátozásában nyilvánult meg.)

A városok tisztikarának átalakítására vonatkozó rendeletét 1850. április 22-én közölte Zala megye kormánybiztosával. Ezt követően a megyefőnök az ún. „bizalmi férfiak” ajánlata alapján jelölte ki az egyes városok tisztviselőit. Ugyanúgy, mint a korábbi „előleges tanácskozmány”-nál, itt sem ismeretes, hogy kik alkották ezen „bizalmi férfiak” körét. A megtörtént kijelölések folytán Zalaeger-

⁹ Uo.

szegen a következő fizetett állásokat rendszeresítették: 1 városbíró, 1 jegyző, 2 tanácsos, 1 kamarás, 1 útmester és 1 szállásmester. Keszthelyen, Sümegen és Tapolcán ugyanezen tisztségviselők mellett még külön adószedő és erdőfelügyelő is működött. Nagykanizsán a bíró és a jegyző mellett ugyanúgy 2 fizetett tanácsost találunk, mint a többi városban. Ők is tartottak kamarást, adószedőt és szállásmestert, rajtuk kívül még egy aljegyző és egy számvevő segítette a hivatalos ügyintézését. A tisztviselők fizetésüket készpénzben kapták, a jegyzőnek és a szállásmesternek mindenhol járt még meghatározott mennyiségű tűzifa. Minden városban létezett még egy gyámatya is, az ő fáradozásait azonban nem a városi pénztárból, hanem az árvavagyonok kamatainak egy részével honorálták. Nagykanizsán a lakosság magasabb létszámából adódóan több teendő hárult a tisztségviselőkre, ezért a kerületi főispán a többi városhoz képest itt a fizetéseket is magasabban állapította meg.

A korábbi tanács funkcióját tehát a fenti tisztségviselők látták el. Tevékenységüket egy 12-20 tagból álló testület, az ún. tiszteletbeli tanácsosok felügyelték, akik munkájukat díjtalanul végezték. Az ő kinevezésükre szintén a már említett „bizalmi férfiak” „higgadt kihallgatása” után került sor. Szerepkörük lényegében a város közönségének képviselője lett volna, ezért a felsőbb útmutatásban foglaltak szerint erre a pozícióra olyanokat kellett kiválasztani, akik egyrészt értelmi képességeiknél fogva megfelelték, másrészt a lakosság bizalmát is bírták.¹⁰ Ez a fajta, felülről kinevezett „képviselő” és tanács egy csapásra semmissé tette azokat az eredményeket, amelyeket az önkormányzati szervek választása terén az 1840-es évek reformtörekvései folytán egyes zalai városokban (pl. Zalaegerszegen és Tapolcán) sikerült elérni.¹¹

A városok tisztikarának fent előadott megalakítása és véglegesítése az összes zalai városban 1850 júniusában történt meg. (Keszthelyen június 10-én, Tapolcán június 12-én, Sümegen június 14-én, Egerszegen június 17-én, Kanihsán június első napjaiban, a pontos dátumot nem ismerjük.)¹² Addig az 1849 decemberében és 1850 januárjában Bogyay Lajos megyefőnök által kinevezett, de a kerületi főispán által jóvá nem hagyott hivatali személyzet látta el a feladatokat. A precíz hivatali munkától, a zökkenőmentes ügyintézésről várt stabilizálást azonban az új tisztikarok kinevezése után a zalai városokban is megkérdőjelezte néhány bizonytalansági tényező. Egyrészt a tisztviselők feladatait, hatáskörét körülhatároló, a megyefőnök által a kerületi főispántól már többször kért hivatali utasítás egyelőre nem érkezett meg. Jobb híján a megyefőnök ideiglenes jelleggel összeállított egyet, hangsúlyozva, hogy ez csak addig lesz érvényes, amíg az erre vonatkozó felsőbb rendelkezés meg nem születik. Másrészt a városok rendelkezésre álló jövedelmei nem biztosították annak a kitűzött célnak az elérését, hogy a tisztviselők munkájuk arányában lesznek honorálva és nem lesznek

¹⁰ Uo., illetve: Zala Megyei Levéltár V. 1604. Zalaegerszeg város régi levéltára. 759. sz. Tanácsülési jegyzőkönyv 1850. június 20. 361. sz.

¹¹ Vö. Molnár András 14-22. p.

¹² Zala Megyei Levéltár IV. 151. A Zalai Cs. Kir. Megyehatóság iratai. 1849/1850. XX. A 599. sz.

rákényszerülve egyéb mellékfoglalkozások űzésére, csak a hivatásuknak élhetnek. A hivatali ügyintézés ugrásszerű megnövekedése miatt ebből később sok probléma keletkezett, s természetesen a vesztegetést sem lehetett kiküszöbölni. S végül az új tisztviselők kinevezésekor a forradalomban kompromittálódtak kiszűrése után is csak a korábbi apparátus tagjaiból lehetett válogatni, ezek mentalitása pedig meglehetősen eltért a birodalom osztrák tartományaiban már kinevelt, a bürokratikus államgépezet részévé vált „mintahivatalnok” ideáljától.

Deák Ferenc emlékezete

Kehida, 2003.október 28-29.

Deák Ferenc mellképe
színezett litográfia
Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok

Kiss Gábor

Deák Ferenc tisztelete Zala megyében

Bevezetés

A 19. század egyik legelismertebb politikusa, akit mintegy „közmegegyezéssel” tisztelet vett körül, kétségkívül Deák Ferenc volt. Nem övezte olyan, szinte kultikus erejű rajongás, mint Kossuth Lajost, nem vált népdalok hőségé, regények, drámák főszereplőjévé - mégis, alakját már életében egy olyan általános elismerés, közbizalom fonta körül, amely ritkán adatik meg magyar embernek, még kevésbé magyar politikusnak. Deáknak megadatott - s méghozzá nem is a személyéhez hagyományosan hozzákapcsolt kiegyezési tárgyalások sikere nyomán, hanem már sokkal előbb, a reformkorban. Nagyon jellemző, a kor hangulatát pontosan kifejező gondolatot fogalmazott meg Bajza József 1845-ben írt versében, mikor arra biztatta Deákot, hogy *„használd a jók benned vetett bizalmát”*¹; a kortársak benne érezték talán leginkább azt az intellektuális és morális erőt, amelynek segítségével a nagy cél, Magyarország megreformálása, a modern európai nemzetek sorába való felemelkedése megvalósíthatónak tűnt. Nem volt természetesen egyedül ebben a küzdelemben, hiszen a 19. század első felében egy - egész történelmünket tekintetbe véve is - páratlanul felkészült és ambíciózus politikusgárda nevelődött ki, és vette kezébe az ország sorsának irányítását. Nem vitatható Széchenyi István óriási szerepe az ország modernizálásában, a közlekedés, a gazdaság fejlesztésében, a kapitalista termelési viszonyok elterjesztésében - ugyancsak elvitathatatlan Kossuth Lajos érdeme a reformerők összefogásában, az 1848-ban kínálkozó történelmi pillanat kihasználásában, a modern értelemben vett Magyarország és a magyar nemzet megteremtésében. Tevékenységük során azonban nemcsak tisztelet vette őket körül, hanem nagyon éles viták kereszttüzeiben is álltak, egymással is szembe kerültek. Kultuszuk igazán Széchenyi halála és Kossuth száműzetése nyomán bontakozott ki. A mindenki által elfogadott, mértékadónak tekintett politikus alakja Deákban öltött testet - a társadalmi-gazdasági változtatások igényét, a politikai akaratot ő tudta leginkább a konszenzust megjelenítő „köztanácskozások” és jogszabályok nyelvére lefordítani. Mindig és minden körülmények között a megoldást kereste (kizárólag akkor vonult vissza, ha ennek már semmi esélye sem volt). A megoldásra való törek-

¹ Bajza József: Deák Ferenczhez. Emléklap. In: Deák-album. Emlékkönyv. Bp. 1876. 15. p.

vése tette minden politikai erő számára elfogadhatóvá; ugyanakkor világosan kifejtett elvei is mindenki számára egyértelműek voltak, nem hagyott kétséget afelől, hogy milyen értékek mentén politizál. Ez is tiszteletet ébresztett iránta.

A történeti szakirodalom csak az elmúlt évtizedekben kezdte el felrajzolni a politikus Deák mítoszoktól, ideológiai téveszméktől megtisztított alakjának hiteles képét: ezek a kutatások segíthetnek hozzá, hogy megérthessük és értékelhessük ezt a magyar történelemben párját ritkító, négy évtizedes, buktatóival együtt is sikeres pályafutást, mely - mint említettük - a reformkorban vette kezdetét, és a polgári állam gyakorlati megteremtésén dolgozó országgyűlés keretei között fejeződött be az 1870-es években. Deák politikai pályája mintegy hidat képezett a régi és az új Magyarország között - személyes példája pedig, melynek során feudális földesúrból liberális polgárrá vált, egyfajta eligazítást is jelentett a társadalmi változások útvesztőjében. A közügyekhez való viszonyulása, melyet ő maga a *„becsület és a kötelesség”* kettős jelszavával jellemzett több ízben is, szinte eszményi - s persze a nagy többség által követhetetlen - magasságokba emelte a politikusi magatartás korabeli követelményeit. Ezt már a kortársak is érzékelték: egy anekdota szerint Rónay Jácint, Rudolf trónörökös nevelője a főherceg kérdésére, mely szerint *„ha Magyarországon sokan gondolkoznak úgy, mint Deák Ferenc, akkor miért nem cselekszenek úgy, mint Deák Ferenc”* (ti. hogy miért tülekednek a kitüntetésekért és más elismerésekért), azt válaszolta, hogy *„Magyarországon sokkal könnyebb úgy gondolkozni, mint Deák Ferenc, hogysen úgy cselekedni, mint Deák Ferenc.”*² Az életmű kutatói meg is egyeznek abban, hogy ez a magatartás - különösen az 1867-es kiegyezést követően - már el is torlaszolta Deák politikai pályáját, hiszen a napi politika pártcsatározásai, megalkuvásokra, a többségi vélemény fegyelmezett képviselőjére kényszerítő körülményei messze álltak a szuverén gondolkodású, konszenzusra törekvően is szilárd meggyőződésű, de a más véleményét tisztelő deáki magatartástól. Mégis nagyon sokat számított, hogy *volt* ilyen politikusi magatartás, melynek példája évtizedekre meghatározta a közvélemény számára a politika szereplőivel szemben támasztott kívánalmakat.

Mint említettük, Deák Ferencet sohasem övezte kultikus rajongás, ám az iránta megnyilvánuló tisztelet már életében számos kivételes gesztusban öltött testet. Többször is megfestették képét, hol egész alakos, hol mellkép alakjában. Vay Miklós elkészítette márványból mellszobrát; talán a legérdekesebb, hogy számos közteret is elneveztek róla, Balatonfüreden, Pesten, Nagykanizsán. Még keserűvíz is viselte a nevét, bár erről úgy nyilatkozott, hogy *„sem nem enyim, sem nem élek vele”*;³ de azért mégis számításba kell vennünk, akár a tisztelet megnyilvánulásaként, akár az erre spekuláló, s ebben jó reklámlehetőséget látó üzleti szellem jeleként. A korra (és Deákra) jellemzően, valóságos anekdotagyűjtemény alakult ki vele kapcsolatban, melynek forrása részben ő maga volt, részben a

² Id. bővebben: A magyar anekdotakincs. Szerk.: Tóth Béla. Bp. 1899-1904. 4. köt. 119-120. p.

³ Id. u. o. 96. p.

kortársak, akik kimondva-kimondatlanul is ily módon erősítették meg a „haza bölcsé” képet a közvélemény szemében.

Deák Ferenc - ahogy már utaltunk rá - soha nem élt vissza óriási politikai befolyásával, és soha nem húzott anyagi hasznot sikereiből; ugyanakkor, a maga módján (elveit nem feladva) segítőkész volt nemcsak rokonai, hanem bármilyen hozzá forduló irányában is. Ez a magatartása ugyancsak növelte tiszteletét, melyről summázatként elmondható, hogy a magyar történetírás egyik toposzává vált. Deák legfontosabbnak ítélt politikai tette, a kiegyezés megítélése az idők során sokat változott: a XIX. század második felében, a fellendülés évtizedeiben dicsőítették, az első világháború után viszont egyre kritikusabban viszonyultak hozzá - különösen Németh László, majd később Bibó István is a magyarság, Magyarországnak tragédiájának tekintette a létrejött kompromisszumot. Érdekes paradoxon, hogy Bibó ugyanakkor tisztelettel viszonyult Deákhoz, és elismerte nagyságát.⁴ Igazán rosszat a (vulgár) marxista történetírás sem tudott Deákról írni, bár az ellene megfogalmazott „vád”, hogy megalkuvó volt, az 1950-es években a leg súlyosabbak közé tartozott (v. ö. munkásáruló szociáldemokraták stb.). A dilemmát a történetírás úgy oldotta meg, hogy - nem írt róla. Az 1970-es évekig szinte teljesen üres a bibliográfiája; csak a magyar politikában megjelenő reformfolyamatok tették lehetővé, hogy Deák Ferenc élete és munkássága ismét a történetírás tárgyává lehessen.

*

Deák Ferenc alakja különleges helyet foglal el a Zala megyeiek emlékezetében. Számon tartják, mint országunk egyik kiemelkedő politikusát, jelentős történelmi személyiségét - de ezen a „köteles” tiszteleten túl számos helység őrzi féltőn emlékét, intézmények viselik a nevét, szobrai, emléktáblái, róla elnevezett utcák, terek találhatók megyeszerte. Ennek a szoros kapcsolatnak, kitüntető figyelemnek, melyet szülőföldje tanúsít a „haza bölcsének” alakja iránt, nemigen akad párja országunkban, csak a legkiemelkedőbbeknek adatik meg, de talán nekik sem ilyen széles körben, mint ahogy Deák esetében látjuk.

A jelenség okait minden bizonnyal Deák életének és politikusi pályafutásának jellegzetességeiben kell keresnünk. Ahhoz, hogy országosan ismert politikus lehessen, először Zala megyében kellett megszereznie a közvélemény támogatását; emberi nagyságára vall, hogy ezt később is csak politikai elképzeléseinek megvalósítására használta fel, és a pályafutását elindító, egyengető szülőföldről mindig a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. Nemcsak ő köszönhetett sokat Zala megyének; a megye az ő tevékenységének is köszönhetően lett országosan ismert és elismert helye a reformpolitizálásnak. Az ő révén ment át a köztudatba az addig ismeretlen falvak, Söjtör, Kehida, Pusztaszentlászló, Zalatárnok neve, s a városoké, ahol tanult vagy dolgozott. Itt van tehát annak a különleges kapcsolatnak a gyökere, amely Deákot és Zala megyét összefűzi; s ez a viszony számos tanulsággal szolgálhat, a mai kor emberének is.

⁴ Deák Ferenc. Vál. szerk. Mohár András. Bp. 1998. 41-43. p. (Magyar szabadelvűek)

Deák és Zala megye kapcsolatának ma már jelentős szakirodalma van, elsősorban Molnár András kutatómunkájának köszönhetően. A Deák család történetét, felemelkedését a vármegyei elitbe Degré Alajos, majd Turbuly Éva kutatta behatóan, leszámolva a családi és egyéb indíttatású legendákkal.

Az ismertségtől az elismertségig

A Deák-család a XVIII. század végén, a XIX. század elején Zala megye egyik élvonalbeli köznemesi családjának számított. A jobbágysorból a nemesi létbe, majd a jólétbe átlépő család tagjai két fontos tényezőnek köszönheték kedvező társadalmi pozíciójukat: a kor színvonalán álló, igen alapos műveltségüknek, valamint Deák Gábor (Deák Ferenc nagyapja) nagy vagyonnal járó házasságának. Ez utóbbi - a nagymama, Hertelendy Anna esztelen költekezésének, óriási adósságának köszönhetően - akár tragikus véget is érhetett volna; ám az édesapja által kiváló neveltetésben részesített (idősebb) Deák Ferenc, támaszkodva felesége hozományára is, mindvégig kézben tudta tartani gazdaságát, törlesztette a hiteleket, és ő is gyerekei iskoláztatását tartotta a legfontosabb szülői feladatának. Négy, felnőttkort megért gyermeke közül Antal és Ferenc jogakadémiát végzett, de a lányok is - Jozefa és Klára - tudtak írni-olvasni, sőt Kláráról tudjuk, hogy jártas volt a korabeli magyar irodalomban is.⁵ Deák Ferenc élettörténetének sajátossága, hogy gyakorlatilag árván nőtt fel, hiszen édesanyja a szülésben elhunyt, apja pedig nem fogadta el a csecsemőt. Az apa halála után a kis Ferkó nevelését már Antal és Klára irányították, de híven követték a családi tradíciót, és az elérhető legmagasabb képesítés megszerzését tették számára lehetővé. A család tekintélye és pozíciója tehát töretlen maradt, ami Antal karrierjén is lemérhető, hiszen a nemesi felkelés főhadnagya, majd főszolgabíró, végül alispán lett, és három országgyűlésen volt a megye követe. Klára férje, Oszterhueber József szintén elismert ember volt a megyében; két felsőfokú végzettséggel rendelkezett, kiváló gazdának ismerték, több vármegyei tisztséget töltött be.⁶ Az ifjabbik Deák Ferenc mögött tehát - a tragikusan kezdődő életpálya ellenére - egy stabil, gondos és szerető családi környezet állt, mely mindenképpen megkönnyítette a felnőtté válás évtizedeit és közéleti pályáján is segítséget jelentett számára.

Deák későbbi elismertségében - iskolázottságán, óriási műveltségén túl - jellemének kitűnő vonásai is szerepet játszottak; ezekben nem nehéz felismerni az őt felnevelő testvéreinek alapvető tulajdonságait. Antalról köztudott volt becsületessége, kötelességtudata, a köz szolgálatának magánérdek nélküli vállalása; Klára különösen kitűnt szívjóságával, a családtagok és egyéb barátok támogatásával, irántuk való szeretetével. Mindezek a tulajdonságok már megvoltak a fiatal Deák Ferencben, mikor 1824-ben, iskolai befejeztével, ügyvédi diplomájá-

⁵ Molnár András: A fiatal Deák Ferenc. Bp. 2003. 155. p.

⁶ Deák Antal és Oszterhueber József életére vonatkozóan ld. Molnár A. i. m.

nak megszerzése után vármegyei szolgálatra jelentkezett. Ez az 1832-ig tartó nyolc év elég is volt a nem mindennapi képességű fiatalembernek, hogy a felületes ismertségből a valódi elismertségig eljusson. Már 1824 augusztusában *becsületbeli tiszti alügyésszé*, decemberben pedig a *nemesi árvákra felügyelő bizottság jegyzőjévé* nevezte ki a főispáni helyettes. Mindkét tisztségében - különösen pedig alügyészként - alkalma nyílt a köz- és magánélet, a társadalmi viszonyok fonákosságainak tanulmányozására; tapasztalhatta a feudális jogrend elavultságát, az úriszékre épülő bíraskodás tarthatatlanságát, a visszaélési lehetőségeket úr és jobbágy viszonyában. Közben folyton olvasott, kevés pénzt leginkább könyvekre, folyóiratokra, a modern tudományosság eredményeinek megismerésére költötte. (Ebben legnagyobb segítsége Vörösmarty Mihály volt, akihez életre szóló barátság fűzte.)⁷ Már ebben az időben kitűnt korát megelőző, a nyugat-európai jogelveket tükröző felkészültségével - jellemző, hogyha ezeken alapuló indítványt, javaslatot tett, nem is fogadta el érvelését a megyei törvényszék. Mégsem volt haszontalan szerepvállalása, hiszen e tevékenysége során bejárta a megyét, s a tapasztalatszerzéssel egy időben őt is mind többen megismerték, meggyőződhetek kvalitásairól, műveltségéről. 1829-ben - még csak 26 évesen - megválasztották táblabíróvá, nyilván addigi tevékenysége elismeréséül; majd 1832-ben tagja lett annak a választmánynak, melyet a vármegye a „Rendszeres bizottsági munkálatok” Zala megyei „észrevételeinek” kidolgozására hozott létre. A bizottságnak ő volt a legfiatalabb, ugyanakkor legaktívabb tagja; s a munkában való részvétel meghozta számára azt a lehetőséget is, hogy a társadalmi változásokról kialakított nézeteit összerendezve, immár politikai programot alkothasson. Hogy a munkálatoknak ő volt a lelke, annak - az újabb kutatásokból tudhatóan - több bizonyítéka is van. A háttérmunkára világít rá Hertelendy Károly másodalispán 1832-ben kelt levele, melyet Sellyey Elekhez intézett. Ebben így ír: „Mi még most is itt ülünk a *Regnicolaris Operatumok recensiójában*. Szerencsénkre még, hogy Deák Antal és Ferkó szép észrevételeket előre már kimunkáltak. Mondhatom, a pesti nyomtatványok elbűnának, ha ezeket a miénket látnák!” A megye gyűlése ugyanezen év augusztus 6-án tárgyalta az „észrevételeket”, melyekhez a fiatal táblabíró, teljesen önállóan egy három pontba rendezett, kiegészítő jellegű indítványcsomagot nyújtott be. Az előterjesztés kitért az ősiség eltörlésére, a jobbágyok birtokképességére és a parasztok képviselőire is. A fiatal liberális politikus első szárnypróbája volt ez, s tekintélyét jellemzi, hogy a közgyűlés vitaképesnek tartotta előterjesztését, sőt bizonyos részeit el is fogadta.⁸ Az országgyűlésre mégsem őt választották követnek, hanem Deák Antalt - helyébe viszont surrogatus (helyettesítő) alispánként Deák Ferenc került. Az alispánság - még helyettesítőként is - a megyei hierarchia csúcsát jelentette; de a sors hamarosan újabb előrelépési lehetőséget biztosított számára.

⁷ Molnár A. i. m. 155-172. p.

⁸ A „Zala vármegyének az országos kiküldöttségnek rendszeres munkáira tett észrevételei 1832” szövegét és elkészítésének történetét ld.: „Javítva változtatni”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. [Zalai Gyűjtemény. 49.] Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. 308. p.

Deák Antal, akit harmadszor választottak meg a pozsonyi diétára Zala megye követévé, már az „Operatumok” vitájában szembekerült testvérével, a jobbágyszabadítás és a nemesi szabadságok eltörlése ügyében. Ő még az a régi vágású nemes volt, akit ezek az eszmék megérintettek ugyan, de nézeteit meg nem változtatták. Mikor az országgyűlésben érzékelte, hogy a hagyományos sérelmek helyett a társadalmi változások kerülnek előtérbe, megérlelődött benne a visszalépés gondolata. Ezt azonban arra használta fel, hogy - a vele egyébként ellentétes nézeteket valló - Ferenc testvérét elindítsa a politikai pályán! Ehhez viszont meg kellett győznie a vármegyét, követársait és magát „Ferkót” is, hogy a váltás megfelelő lesz. A testvér és a vármegye megdolgozása Oszterhueber József feladata lett, akinek így írt Deák Antal 1833 elején: „...hideg megfontolású, józan ítéletű, s az előforduló tárgyakhoz egész mérséklettséggel szóló ember kell itt...”⁹ Az őt marasztaló követeknek pedig ezt válaszolta: „Küldök én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kisujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban.”¹⁰ A Deák Antal által szervezett akció végül is sikerrel járt, hiszen a vármegye közgyűlése 1833. április 15-én „azon közbizodalomnál fogva, melylyel Deák Ferencz táblabíró úr iránt viseltettek, azt közmegegyezéssel és felkiáltással országgyűlési követjüknek választották.”¹¹ Így lépett Deák Ferenc az országos politika porondjára.

Zala követe, az ellenzék vezére

Deák Ferenc első országgyűlési beszédét 1833. május 2-án, egy kerületi ülésen mondta el, a botbüntetés korlátozása tárgyában, majd az országgyűlés plénuma előtt is elsősorban e tárgyban, a jobbágykérdés megoldásában szólalt fel. Népszerűsége gyorsan nőtt, a követek értékelték óriási felkészültségét, gyakorlatias, a helyzethez igazodó javaslatait, taktikai érzékét. Baráti viszonyba került több neves személyiséggel, Wesselényi Miklóssal, Kölcsey Ferencsel - az ő kényszerű távozása után, 1834-től egyre inkább a reformellenzék vezéralakjává is vált. Az erősen kritikus szellemű Széchenyi István 1835-ben így írt róla naplójában: „Deák magasabban áll, mint a többiek mind.”¹² Ugyancsak 1835-ben folytatta le Deák első, közjogi jellegű politikai csatáját, amikor fellépése nyomán az országgyűlés megtagadta, hogy az új uralkodó, Ferdinánd, címében az I. sorszámot viselje. Tizenhétszeri(!) üzenetváltás után az udvar fogcsikorgatva elismerte, hogy magyar királyként ezzel a névvel csak V. lehet a trónon - Deák pedig megalapozta tekintélyét a nádornál és az udvari körökben. Kellott is ez a respektus, mert a kibontakozó politikai perekben kulcsszerep jutott neki az üldözöttek védelmében. A vármegye politizáló közönsége - nem utolsósorban a Deák álláspontját otthon képviselő Oszterhueber József hatására - mindinkább felsorakozott követe támogatására. A jobbágykérdésben továbbra is megosztott

⁹ Ferenczi Zoltán: Deák élete. Bp. 1904. I. 78. p.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o.

¹² Ferenczi i. m. 197. p.

volt ugyan a megyei közvélemény („...minket árulóknak, ősi alkotmányunk fel dulását siettető veszedelmes újítóknak kiáltoznak” - írta Deák 1836 szeptemberében keserűen Séllyey Eleknek),¹⁴ ám a szólásszabadság durva megsértése, a politikai élet szereplőinek letartóztatása és perbe fogása egybekovácsolta az ellentétes nézetűeket is. Így Deák Ferenc vezetésével 1836. november 12-én - Pest megyét követően - Zala megye is tiltakozó küldöttséget menesztett Bécsbe; azonban csak Pálffy kancellár fogadta őket. Közben kinyomtatták az országgyűlésről készült követjelentést, ám ezért a helytartótanács megdorgálta a megyét, sőt a kinyomtatott példányokat is lefoglalta, és a nyomdászt engedélyének megvonásával fenyegette meg. A megyegyűlés azonban, Deák javaslatára szembeszegült a helytartótanáccsal, s a tiltás ellenére köriratokban levelezett más megyékkel; Deák pedig Kossuthal, Wesselényivel tartotta a kapcsolatot.¹⁵

Az első áttörést a politikai foglyok ügyében 1839-ben érte el Deák: februárban személyesen tárgyalt Bécsben az uralkodóval és az államtanács tagjaival Wesselényi büntetésének felfüggesztéséről és elérte, hogy gyógykezelésre kiengedjék. A nem sokkal később megnyíló országgyűlésnek már egyértelműen Deák volt a vezéralakja, s el is érte a politikai foglyok szabadon bocsátását. Emellett ez az országgyűlés törvénybe foglalta az önkéntes örökváltságot, megalkotta a váltótörvényt és lehetővé tette, hogy az izraeliták - a bányavárosok kivételével - szabadon letelepedhessenek az országban.

Deák Ferenc ezekben az években vitathatatlanul a politikai élet egyik vezéralakja volt. Sikereit országos elismerés övezte, táblabíróvá, díszpolgárrá választották számos helyen. Az országgyűléstől egy piros bársonyba kötött, babérkoszorúval ékesített díszalbumot kapott, melyet elsőként Széchenyi István, azután Batthyány Lajos, Eötvös József írt alá - s utánuk még vagy félezen.¹⁶ Zala megyében is nagy tisztelet övezte: az itt élő izraeliták például egy gyönyörűen litografált hálairattal köszönték meg emancipációjuk elősegítését; a vármegyéhez pedig ezt írták: „A legmélyebb örök időkhig tartó hála érzet fogja el szíveinket, midőn a legközelebbi 1839/40 esztendei országgyűlésnek hitsorsainkat tárgyazó - egy egész mívelt világ részvevő figyelmét ébresztő eseményeire visszaemlékezünk...”¹⁷ Az elismerések pénzügyi hozadékát Deák egy általa alapított ösztöndíj létesítésére fordította, melynek segítségével szegény sorsú diákok tanulását támogatta; egyébként inkább menekült az ünneplések elől.

Az 1840-es évek elején Deák legtöbbször Pesten tartózkodott, az új büntetőjogi kódex kidolgozásában vett részt. Széchenyi nagyon szerette volna, ha elvállalja a politikai vezér szerepét is; erről így nyilatkozott: „Deák kell, hogy centrumunk legyen. Félre minden irigységgel hazámfiai. Adjuk neki az elsőséget!” Deák azonban

¹⁴ „A Tekintetes Megye Közönségének alázatos szolgája...” Dokumentumok Deák Ferenc életéből. Írta és szerk.: Kiss Gábor, Molnár András. Zalaegerszeg, 1988. 24. p.

¹⁵ Ferenczi i. m. 201. p.

¹⁶ Az albumot ld.: Körömczi Katalin: „...A mi megmarad, fordítsa jó célokra.” Deák Ferenc hagyatéka. Bp. 1992. 475. p. Szövegét közli: Ferenczi i. m. 301-302. p.

¹⁷ A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716-1849. [Zalai Gyűjtemény. 52.] Szerk. Németh László. Zalaegerszeg, 2002. 151-152. p.

egyre kevésbé érezte jól magát a táborokra szakadó közéletben, különösen Széchenyi és Kossuth vitája érintette fájdalmasan, mert ebben az időben inkább Kossuthtal értett egyet, és féltette az ellenzék egységét. Csakhogy a gyorsan radikalizálódó politikai életben az ő konszenzusra törekvő magatartása nem lehetett sikeres, és ez fokozatosan eltávolította az első vonalbeli politizálástól. Ennek bizonyítékát látta az 1843-as zalai követválasztási eseményekben, melyek hatására megtagadta országgyűlési szereplésének még a lehetőségét is.

A követválasztás történetét a szakirodalom már igen alaposan feldolgozta; napjainkra Deák Kossuth Lajoshoz írt, 1843. április 4-én kelt levelének korábbi kiadásokban kihagyott sora is ismertté vált: ebben utal Bezerédy veszprémi kanonoknak a konzervatív kisnemesek fellázításában játszott szerepére.¹⁹ A tét nagy volt: a háziadó elvállalása rést ütött volna a nemesi adómentesség bástyáján. A közel 1600 köznemes döntő többsége azonban elutasította az indítványt, sőt, ami addig példátlan volt, a megye legtiszteltebb politikusának kehidai házára is rátámadtak, gyújtogattak, gyilkoltak. Deák ezek hatására megtagadta a követség elvállalását, így gyakorlatilag Zala megye részvétele nélkül kezdődött meg az országgyűlés. A liberálisok azonban nem nyugodtak bele a vereségbe; fő korteseik, Csány László és Horváth János megígértették Deákkal, hogy ha megváltoztatják a megyegyűlés álláspontját, akkor mégis elvállalja a követséget. Ezek után példa nélküli kampányba kezdtek; egyes források szerint 30 ezer forintot, egy kisebb birtok árát költötték a választók „meggyőzésére”. A korteshadjárat keretében rendezték meg május 23-án a ságodi erdőben, Hegyi Énok táblabíró birtokán azt a május ünnepet, amely talán a zalai Deák-kultusz egyik csúcspontjának is tekinthető. A Honderú című folyóirat részletesen beszámolt az eseményről: ebből tudjuk, hogy micsoda apparátust mozgattak meg Deák Ferenc tiszteletére. Volt négylovas hintós bevonulás, tarackdurrogás, cigányzenekar és cseh muzsikások, ételektől roskadozó asztalok, dísztorok a magyar történelem nagy alakjaival és Deákot éltető feliratokkal, áldomás és tűzijáték. A „nagy polgár” azonban egyre kedvetlenebbül szemlélte ezt a lényétől idegen felhajtást, a folyton felszikkázó indulatokat, és az augusztus végére tervezett újabb megyegyűlés előtt néhány nappal megírta végleges visszalépési szándékát Ker-kápoly István alispánnak.

Mintha megérezte volna a végkifejletet: a gyűlésre minden addiginál több nemes érkezett, el is fogadták a háziadót, ám a hazatérő nemesek között óriási verekedés robbant ki, féltucatnyi halott és számos sebesült maradt a csatatéren. Ennek hatására Deák szeptember 2-án, a vármegyeházán az összegyűlteket előtt élő szóban is közölte döntését, ami óriási vihart kavart, Csány László megtagadta a barátságukat, mások árulónak, Isten ellen vétkezőnek nevezték; ő azonban eltávozott az ülésteremből és hazament Kehidára. Eltökélten visszavonta

¹⁸ Ferenczi i. m. 308. p.

¹⁹ „A Tekintetes Megye...” 26. p. Id. még Molnár András: Deák Ferenc és a zalai liberális ellenzék megbuktatása az 1843-as követválasztáson. In: Levéltári Szemle. 37. 1987. 2. 47-59. p.

²⁰ „A Tekintetes Megye...” 27-31. p.

magát az első vonalbeli politizálástól - ám a politika nem engedte elbújni. Az országgyűlésben nagyon hiányzott egy hozzá mérhető vezéregyéniség; erre célzott Kossuth Lajos, mikor azt írta Wesselényinek: „*Izraelben zavarodás van*”. Ezt ő Deák ott nem léteének tulajdonította; miután a királynak szánt feliratot sem tudták megszerkeszteni, az országgyűlés küldöttsége titokban Kehidára utazott, és ott írták meg a szöveget Deák irányításával!²¹ A radikalizálódó reformerek összefogását azután egyre inkább Batthyány Lajos és Kossuth Lajos vette kézbe - Deák Ferenc pedig Zalában élt, külföldön és belföldön utazgatott. A tisztelet azonban, amely körülvette, nem csökkent - így 1845-ben, az ő kezdeményezésére 220 zalai nemes önként elvállalta az adófizetést; támogatta a Védegylet zalai fiókjainak szervezését, melyért viszont Széchenyi István haragudott meg rá, és nagy hírlapi háborúba kezdett ellene. Deák kitért a Széchenyivel való vita elől; kehidai házában fogadta viszont a szabadelvű reformerek vezérkarát 1847-ben, és hathatós közreműködésével elkészült a liberális politikai program, az Ellenzéki Nyilatkozat.²² A megyei rendek ismételten őt szerették volna az 1847-ben megnyíló országgyűlésbe követüknek jelölni, ám ezt elutasította. Néhány hónap múlva azonban ismét felszikkázott körülötte a levegő, s ennek hatása alól már nem vonhatta ki magát.

Igazságügyminiszter és képviselő

1848 márciusában, a bécsi forradalom hatására a pozsonyi országgyűlésen is felgyorsultak az események. Batthyány Lajos, a felsőtáblai ellenzék vezére azonnal levelet írt Deáknak, amelyben Pozsonyba hívta, mert ő volt az, akire a leginkább támaszkodni szeretett volna. A vármegye is megmozdult az események hírére, és keresték Deákot, hogy vállaljon követséget (mindkét megválasztott zalai követ azonnal felajánlotta lemondását Deák javára). Deák éppen Zalaegerszegen tartózkodott, és félretéve minden korábbi kifogását, a „becsület és a kötelesség” parancsának engedelmeskedve azonnal Pozsonyba indult. A megyegyűlés - Csúzy Pál lemondását elfogadva - távollétében választotta meg követnek, s utána küldte mandátumát. Ekkor ő már a koronázóvárosban hűledezett a törvényalkotás sebességén, de gyorsan beletalált a tennivalókba, s hamarosan az első felelős magyar kormány tagjaként, mint igazságügyi miniszter levelezett földijeivel. Kinevezését - a kortársak feljegyzései szerint - óriási lelkesedés fogadta; Batthyány Lajos is elsősorban rá támaszkodott a kormányzati munkában (Deák tiszte volt pl. helyettesíteni a távollévő miniszterelnököt). Miniszteri tevékenységét ugyancsak alaposan feltárta és értékelte már a történeti kutatás;²³ az iránta érzett tisztelet újabb megnyilvánulásaként lehet elkönyvelni, hogy a júniusi - népképviselői - országgyűlésre több választókerületből is kapott felkérést man-

²¹ Ferenczi i. m. 395., 402. p.

²² Az Ellenzéki Nyilatkozat és a kortársak. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 118 p.

²³ Id. A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. [Zalai Gyűjtemény. 43.] Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 1998. 323 p.

dátum szerzésére. Deák - szülőföldje iránti szeretetből - a zalaszentgróti kerület megbízását fogadta el. Ennek indoklását a Debrecen városának írt leveléből ismerjük: „*Kedves szülőföldem, Zala, melyet már más alkalommal is képviselni szerencsém volt, azon vidék, melyben életem legnagyobb részét töltöttem, mely látta bölcsőmnek ringását, melyhez a legszorosabb, legszentebb láncok kapcsolnak, parancsolt újra velem s követévé választott.*”²⁴

Ősszel lemondott miniszteri tisztségéről, de képviselői mandátumát, minden kétsége ellenére is - látván, hogy a törvényes keretek egyre inkább illúzióvá válnak - megtartotta. (Ahogy a zalaszentgróti választóknak megígérte: „...minden erőmet és tehetségemet följajánlom, hogy e' bizodalmat, melylyel előbb kedves szülőföldemnek nemessége, most pedig összes népe megajándékozott, hazámnak teendő hű szolgáltatokkal kiérdemeljem.”)²⁵ A haza ügye és a Batthyány Lajoshoz fűződő barátság vitte rá, hogy 1848 végén még egy tárgyalási kísérletet tegyenek az országgyűlés nevében az előrenyomuló császári sereg főparancsnokánál. Windischgraetz herceg azonban nem volt hajlandó tárgyalni a lázadóknak tekintett magyarokkal, feltétlen megadást követelt. A Pestre visszatérő politikusok közül néhány nap múlva Batthyány Lajost el is fogatta; Deákot azonban nem merte bántani. Így ő márciusban hazatért Kehidára, majd amikor a honvédsereg visszafoglalta a fővárost, újra odautazott. A sajtó örömmel üdvözölte, sőt azt is megírták, hogy szállásán, a Vadászkürt vendéglőben „*sűrűk a jóknak látogatásai*”. Kossuth is szívélyesen fogadta, ám Deák már nem kapcsolódott be az országgyűlés munkájába, mert - az orosz intervenció miatt - reménytelennek ítélte a helyzetet; emellett elhibázott döntésnek tartotta a Habsburg-ház trónfosztását. Más megoldás nem lévén, ismét csak Kehidára tért vissza, de az őszi hónapokban ezt sem tartotta biztonságosnak, és Vas Gerebennel együtt a felsőnyéki pap, Komáromy István házában tartózkodott. 1849 novemberében, majd 1850 márciusában hadbíróság elé kellett állnia, de miután a „*rebellisek konventjének tárgyalásaiban*” nem vett részt, igazolták.²⁶

A következő négy esztendőt ismét szülőföldjén töltötte el, meglehetősen visszavonultságban. Csak az általa létrehozott Deák-alapítvány ügyeit látta el továbbra is; emellett megpróbált azokon segíteni (pl. Csertán Sándor volt kormánybiztoson), akik a császári megtorlás áldozataivá váltak. A birodalmi adminisztráció próbálkozását, mellyel a kormányzásba igyekeztek bevonni, elhárította. Tekintélyére, elismertségére jellemző, hogy már 1849 augusztusában terjedni kezdtek az erről szóló hírek, 1850-ben pedig konkrét felkérést is kapott Schmerling igazságügyminisztertől a birodalom új jogrendjének kialakításában való részvételre. Deák azonban nemcsak a trónfosztást tartotta hibának - a birodalom központosított felépítését is törvénytelennek bélyegezte, így számára csak a *teljes együtt nem működés* jelenthette az elfogadható politikusi magatartást.

²⁴ „A Tekintetes Megye...” 11. p.

²⁵ U. o. 34-35. p.

²⁶ Hermann Róbert: Deák Ferenc 1848-49-ben. In: Rubicon. 2003. 9-10. 36-45. p

A lassan újraéledő Magyarországon azonban egyre inkább igény támadt a nemzeti érdekek összefogására, képviseletére - a közbizodalom mindinkább Deák felé fordult, aki megértve a sürgetést, elhatározta birtokai eladását és a Pestre költözést. 1854-ben végre - többszöri próbálkozás után - sikerült is ezt bevéinnie; ismeretes, hogy gróf Széchenyi Istvánné Seilern Crescentia vette meg a Deák-birtokot a fia számára. Ezzel Deák Ferenc megszűnt Zala megyei lakos lenni, ám a szülőföldjétől nem szakadt el, hiszen legközelebbi rokonai, Klára nővére és férje, Oszterhueber József Pusztaszentlászlón éltek, s az ő házukban mindig otthonra talált. A következő másfél évtizedben ez lett a meghatározó Zala megye és Deák Ferenc kapcsolatában.

A kiegyezés létrehozója

Deák Ferenc Pestre költözése után egyre aktívabban kapcsolódott be a közéletbe; a közbizalom, mely személye iránt megnyilvánult, lehetővé tette számára, hogy az udvar és a birodalmi adminisztráció, a konzervatív arisztokrácia és a liberális ellenzék képviselőivel egyaránt beszélő viszonyban legyen, és mindenki tekintetbe vegye véleményét. Negyedszázaddal a reformkori események után - mikor a szólásszabadság védelmében, szinte az egész nemzet álláspontját egységesítve, a politikai élet vezéralakja lett - ismét eljött ennek az ideje, csak most még nagyobb volt a tét: Magyarország törvényes létezése. Az 1861-es országgyűlés előzményei és eseményei Deák Ferenc kezébe tették le az ország képviseletének lehetőségét, ő pedig óriási kétségek között, de ismét felnőtt a feladathoz. A törvényesség helyreállítása és az ország birodalmon belüli önállóságának megteremtése olyan nemzeti program volt, melyet a politikai erők - beleértve az emigrációt is - egyöntetűen óhajtottak.

A Pesten élő Deák kapcsolata Zala megyével már természetesen nem olyan volt, mint a korábbi időkben. Az eseményeket azonban figyelemmel kísérte: ismerjük pl. azt a levelét, melyet 1860. december 30-án küldött Oszterhueber Józsefhez, és többek között igen mérgesen reagált a megye azon álláspontjára, hogy míg az elszakított Muraközt vissza nem csatolják, addig nem szervezik újja önkormányzatukat. *„Minő igazság, méltányosság van abban, hogy mivel Zalától 15 □ mfdet s 60 ezer lakost jogtalanul elszakasztottak, a többi 85 □ mfdön lakó 200 000 embernek se legyen szabad alkotmányos szerkezete, maradjon tovább is német rendszer alatt, vagy legyen anarchiának kitéve?”* - írta. S hogy nem igazán a „szeretett sógornak” szólt a dörgedelem, azt a végén árulta el: *„Üdvözlöm barátainkat egytől egyig: levelemet, akinek akarod, meg is mutathatod.”*²⁷ A „megye közönsége” értett is a szóból, sőt a hamarosan megnyíló országgyűlésre képviselőnek is szeretnék volna felkérni, de elkéstek; Deák ekkor már Pesten, a belvárosban vállalt mandátumot. A hazulról áradó bizalmat egy szép, általa már többször alkalmazott formulával köszönte meg: *„A bizodalom, melyet a T. Közönség irántam nyilvánított, erősíteni*

²⁷ „A Tekintetes Megye...” 40-43. p.

fog, hogy ne csüggedjek, s öröm érzéssel tölti el keblemet annyival inkább, mert azon megyétől származik, mely szülő földem, melyhez életem legszentebb emlékei kötnek."²⁸

Az 1861-es országgyűlés nem volt sikeres, hiszen az uralkodó elutasította a magyar törekvéseket; a Deák által megfogalmazott feliratok (különösen a második) azonban olyan egyértelműen és méltóságteljesen fejezték ki a törvénytességet és az önállóságot óhajtó közakaratot, hogy azt még az emigrációban tevékenykedő Kossuth Lajos is elismerően nyugtázta. Deák Ferenc ekkor ért népszerűsége csúcsára, s ez az óriási erkölcsi tőke elég volt arra, hogy - mintegy a nemzet képviselőjében - sikerre vigye a kiegyezési tárgyalásokat. A lelkesedés Zala megyét is elérte, és a vármegye 1861-ben határozatot hozott egész alakos képének megfestetésére. A feladattal Györgyi (Griegl) Alajost bízták meg, aki a következő évben el is készült a képpel, melyet 1866-ig Koppány Ferenc házában őriztek, s akkor vitték át a vármegyeházára. Zala megye hölgyei egy igen kedves ajándékot, egy dúsan díszített széket készíttettek számára, háttámláján a felirattal: „A Haza Attyának”. (Alul pedig: „Zala megye hölgyeitől”.). A széket Deák haláláig használta, ma is megvan, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma őrzi.²⁹ A Deák-portré jelenleg a zalaegerszegi közgyűlés dísztermét ékesíti. 1865-ben Balatonfüreden egy újonnan kialakított sétányt neveztek el róla, mely 1957-ig viselte Deák Ferenc nevét (jelenleg Rabindranath Tagore sétány). A kiegyezést követően pedig, 1868-ban Keszthely mezőváros közönsége egy díszalbummal ajándékozta meg Deák Ferencet. A köszöntő szövegét az elsők között Bogyay Lajos is aláírta; róla köztudott, hogy az önkényuralom idején ő volt a cs. kir. megyefőnök. Tempora mutantur...³⁰

Érdekes szerep jutott Zala megyének a kiegyezés előkészítése idején is. Deák Ferenc - ahogy említettük - Pesten lakott ugyan, de az év egy részét (általában májustól októberig) szülőföldjén, a Söjtör szomszédságában lévő Pusztaszentlászlón töltötte. Klára nővére 1859-ben elhunyt, de Oszterhueber József házában Deáknak mindig volt helye. Az 1861-es események után következő „provizórium” néhány év alatt bebizonyította, hogy az abszolutisztikus, centralizált birodalmi kormányzás hosszú távon nem működik, s a külpolitikailag szorongatott helyzetben lévő Habsburg monarchiának égető szüksége van a belső stabilitásra. A magyarok első számú képviselőjének tekintett Deák körül egyre nagyobb lett a mozgolódás, mindegyik oldal vele akarta egyeztetni álláspontját. Deák soha nem ment a tárgyalások elébe - élte életét a megszokott ritmusban, így partnereinek is hozzá kellett alkalmazkodniuk. Ha kijött a jó idő, otthagytá az Angol Királynő szállodát, és elutazott Zala megyébe, mondván, ha akarnak tőle valamit, úgyis megtalálják. S valóban, a hatvanas években Pusztaszentlászlón megfordultak a császár küldöttei ugyanúgy, mint a későbbi kormány legjelesebb tagjai: Andrassy Gyula, Wenckheim Béla, Lónyay Menyhért, Horváth Boldizsár.

²⁸ U. o.

²⁹ A széket ld. „...A mi megmarad, fordítsa jó czélokra.” 474. p.

³⁰ Az album a BTM Kiscelli Múzeuma tulajdona.

A kúria déli szobájában, vagy a ház előtti vadgesztenyefák alatt nyugodtan, a titkosrendőrségtől nem tartva lehetett beszélgetni a legkényesebb ügyekről is.³¹ Sokan jöttek Deákhoz más okokból is; vendégeskedett itt Vörösmarty Béla és Ilona, mások meg csak azért keresték, hogy tiszteletüket tegyék a „haza bölcsé” előtt. Így vált ez a kis, eldugott zalai falu a magyar történelem részévé; mostani lakói is büszkéek erre, ápolják Deák Klára és Oszterhueber József síremlékét, s a kúria egykor Deák által lakott szobájában kis emlékmúzeumot rendeztek be.

Deák Ferenc 1869-ben, sógora halálát követően járt utoljára Pusztaszentlászlón; Zala megyében pedig 1873-ban, amikor Széll Kálmán kíséretében Nagykanizsára látogatott. Látogatásának közelebbi célja nem ismert, de annyi bizonyos, hogy elutazása után két nappal, október 24-én a város főterét (a felsőtemplom előtt) Deák Ferencről nevezték el, a vasút felé nyitott új utcát pedig „jobb kezéről”, Csengery Antaltól.³² A város mindig is őrizte egykori neves diákjának emlékét, pedig Deák nem támogatta Nagykanizsát abban, hogy átvegye a megyeszékhely szerepét Zalaegerszegtől. De ebből nem lett harag.

Deák Ferenc 1876. január 28-án hunyt el - temetése országos gyászünneppé volt, százezres tömeg kísérte a koporsóját, ravatalánál Erzsébet királyné imádkozott, sírkápolnához Kossuth Lajos küldött cipruságot. Zala megyében is nagy reverenciával emlékeztek meg róla: *„Csak e nemzetnek élt; csak e nemzetnek halt meg. Ezért lett halálával a magyar nemzet árva”* - írta róla a Zalai Közlöny.³³ A lap - Zala megye legjelentősebb korabeli sajtóorgánuma - február 3-án minden oldalát gyászkeretbe foglalta, így emlékezett a megye nagy fiára. Február 5-én Zalaegerszegen, Nagykanizsán és sok helyen meggyeszte gyászistentiszteletet tartottak a felekezetek. A nagykanizsai izraeliták határozatot hoztak arcképének megszerzésére és a hitközség tanácstermében való kifüggesztésére, hogy az utókor a képre tekintve *„mostoha időkben kitartó állhatatosságra buzdíttassék, boldog napokban pedig mérsékletet és szerénységet tanuljon.”*³⁴ A vármegye 200 fős küldöttséggel vett részt a temetésen, az ideiglenes kápolnába helyezett holttest mellett zalai huszárok képezték sorfalat.³⁵ A megyegyűlés február 7-én határozatot fogadott el egy Deák-emlékoszlop létesítéséről a megyeszékhelyen. Ehhez kapcsolódóan több helyen - Nagykanizsán, Kehidán és másutt - szintén születtek határozatok, elképzelések emlékének megőrkítésére. A tervek azonban csak lassan váltak valóra, kivéve egyet: a Zalaegerszegre szánt emlékoszlop helyett (a kormány szoborállítási tervének hatására) a vármegye is a szoborállítást mellett döntött. 1879. szeptember 1-jén, ünnepélyes külsőségek között avatták fel az ország első egész alakos, ércből öntött Deák-szobrát, melyet azután napjainkig ország- és megyeszerte számos hasonló alkotás követett, hitet téve a legnehezebb időkben is a „haza bölcsének” igazsága, emlékének őrzése mellett.

³¹ V. ö. pl. Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából. Bp. 1911.; Tarányi Ferenc: Emlékezés Deákra. Bp. 1909. 13 p.

³² Kunics Zsuzsa: Deák Ferenc és kultusza Nagykanizsán. In: Pannon Tükör. 2003. 2. 52. p.

³³ U. o.

³⁴ Zalai Közlöny. 1876. febr. 6. 1. p.

³⁵ U. o. 2. p.

Deák Ferenc hagyatékának legjelentősebb darabjai a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításában

Körmöczi Katalin

Deák Ferenc hagyatéka

A Deák-életpálya muzeológiai jellegű és értékű tárgyi hagyatéka forrása és eszköze a szellemi hagyatékek megismerésének és ápolásának. Az államférfi magánéleti szférája a politikai pályaképben az elmosódó háttér, amelyből kilép a személyiség, s amelynek jellege, színei és kontúrjai erősítik, karakteressé teszik tevékenységét, avagy gyengítik, s hitelét rontják. Deák Ferenc magánemberi életének, politikai pályájának tárgyi környezete, amely anyagi valóságában körülvette, és életvitelének alapját képezte, adja ezt a hátteret. A gazdag, elsődleges forrásértékű adatokkal maguk a fennmaradt és közgyűjteményekben őrzött Deák-relikviák szolgálnak. Mellettük az egykorú ábrázolások, újságcikkek, visszaemlékezések, illetve az elsődleges források egykorú listái, és a sorukra vonatkozó dokumentumok hordoznak jelentős információt témánkban.

Deák emberi és politikusi kvalitásának leképeződése maga a hagyatékozás módja és annak formája. A kegyelet, a humánus és a praktikum, azaz az ősök, a múlt tisztelete, az élő ember iránti humánus, megértés és támogatás, s a meglévő eszközök praktikus ki- és felhasználásának eszméje valósult meg Deák végrendelete nyomán, a hagyatéki eljárása során. Deák 1862-ben Kazinczy Gáborhoz, a széphalmi Kazinczy-ház, illetve a felállítani tervezett Kazinczy múzeum ügyében írott levelében - a Kazinczy évforduló kapcsán életre hívott bizottság tagjaként - fejti ki nézetét a témáról: *„Te a kegyeletet ellentétbe állítod a practicummal, s a humanizmust, mint írod mellékes dolognak tekinted, én pedig mindezeket Kazinczy ügyben is egyesíthetőnek vélem, s azt hiszem, hogy a kegyeletnek a practicum félretételével s a humanizmus mellőzésével megkísérelt gyakorlása nem volna valódi kegyelet.”*¹ Deák végrendelezése szerint, amelynek végrehajtójává gyámfiát, Vörösmarty Bélát jelölte ki, hátramaradó ingóságait játékosan célokra rendelte felhasználni.

A Deák életpálya tárgyi emlékhagyaték gazdag, jól dokumentált, és sorsa többé-kevésbé jól követhető. Az életút első szakaszának miliójét, tárgyi környezetét reprezentáló eredeti és hiteles relikvia kevés maradt fenn. A pesti két utolsó évtized életvitelének tárgyi környezete ábrázolásban, leírásban és a maga tárgyi valóságában gazdag emlékhagyatékkal megőrződött.

1803-ban az özvegyen maradt idősebb Deák Ferenc elhagyta a pompás, de rosszemlékű Söjtört. Az 1808-ban bekövetkezett halálakor felvett, a Zala Megyei Levéltárban őrzött söjtöri inventárium² helyiségenként rögzíti a berendezési tár-

¹ Deák Ferenc levele Kazinczy Gáborhoz 1862. Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822-1875. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Váczy János. Budapest, 1890. Ráth Mór p.294-299.

² Zala Megyei Levéltár (továbbiakban ZML) Tisztviselők után maradt iratok. Farkas János szolgabíró hivatali iratai. No. 43.

gyakat, ingóságokat. Az időközben eltelt öt év alatt a család által nem lakott épületből az értékes bútorokat minden bizonnyal elszállították. A hagyatéki leltári tételei nem tartalmaznak olyan kvalitású berendezési darabokat, amelyeket az épület igényessége, belső tereinek kiképzése indokol. Az 1808-as adatok olyan birtokközpont, kúria képét mutatják, amelyet folyamatosan csak a birtokigazgató és családja lakott, a Deák-család 19. század eleji közvetlen tárgyi környezetére nem nyújt biztos támpontot. A söjtöri udvarház legkorábbi ismert ábrázolása az 1876-ban, Deák halálának évében megjelent ismeretlen mester fametszete, Törs Kálmán Deák Ferenc emlékezete c. munkája közli. A képen még látható az időközben lebontott alház, a születés színhelye. Deák nem lakott Söjtörön, élete során csupán rövidebb ideig, alkalmilag tartózkodott ezen a birtokrészen.

A másik birtokközpontban, Kehidán 1803-ban hunyt el az apai nagyanya, a szépségéről híres „zalai menyecske”, a nagylábon élő, a Bécsbe, Pozsonyba utazgató, adósságokat halmozó Hertelendy Anna. 1804-1808 között itt élt idősebb Deák Ferenc három gyermekével. A birtok és a kúria a Hertelendy-ág hozománya, az épület a 18. század első felében épült a falu templomával együtt. A kúria földszintes, bolthajtásos, L-alakú épület, Deák lakhelye 1808-1854 között. Tanulóéveit követően hosszabb időtartamra a zalai kúriától távol az 1832-36-os és 1839-40-es országgyűlések idején, majd Pesten 1841-43 között a büntetőtörvény tervezet bizottsági munkálatai alatt volt, ezt követően 1848-as politikai szerepvállalása szólította el onnan. Majd az új abszolutizmus első öt esztendeje után 1854. július 28-án, augusztus 22-én és szeptember 29-én aláírt szerződésekkel több részletben vált Kehida Széchenyi-birtokká. A vételár 50.000 forint, ebből a készpénzben fizetett részből (15.000 ft) Deák kiegyenlítette a tartozásait; a fennmaradó összeget évi 600 körmöci aranyban megállapított évjáradékban kapta, félévente 300-300 arany fizetésével, amely összeg biztosította létfeltételeit élete végéig.³ Egy 1852-ben írott, birtoka eladásával kapcsolatos leveléből, s az 1854-es Deák sajátkezü birtokösszeírásából ismeretesek a kehidai birtok részletei.⁴

A Pestre költözés előtti napokon Kehidán az ingóságok eladásával foglalkozott - sajnos ezeknek a Deák-relikviáknak a nyomát nem tudjuk követni források hiányában. Az utolsó napon, amelyet Kehidán töltött, ajándékokkal bocsátotta el tisztjét, cselédeit, molnárát, a plébánost és a tanítót, de jobbágysai búcsúja elől kitért. S minthogy már kocsiját is eladta, unokaöccse, Nedeczky István kocsiján ment át nővérehez Pusztaszentlászlóra. Ekkor, vagy még a birtok eladása előtt rendezte adósságát nővérével, illetve a nővér megelőzte őt ebben azzal, hogy adósleveleit a kandallóba vetette. Klára nénjén kívül adósa volt Deák sógora fivérének, Oszterhueber Mihálynak, Kéry János veszprémi kanonoknak, a zalavári conventnek, Gáspár József kanizsai polgárnak, a Zala megyei nemesi pénztárnak, a Széchenyi-féle megyei alapítványnak és a zalai Kelemen Alapnak. A szerződésben kikötött Szent Mihály-napi távozása előtt adósságait mind rendezte.

³ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Adásvételi szerződés Nagycenk, 1854. július 28. R. 22. 1. cs. 2.

⁴ ZML Deák Jozefa hagyatéki iratai: Deák saját kezű birtokösszeírása, 1852. jún.7.

A kehidai kúria berendezéséből csak néhány autentikus bútordarab ismeretes, a zalaegerszegi és a keszthelyi múzeumok gyűjteményei őrzik. A 18-19. századforduló éveire datálható copf stílusú két ajtós ruhásszekrényt, amelyet a kehidai kúria leírásában Ferenczi Zoltán és Eötvös Károly is említ, a Göcseji Múzeum őriz, csakúgy mint a biedermeier üveges könyvszekrényt, s egy már inkább a század közepét idéző kártyaasztalt. Az elajándékozott, eladott, illetve Pusztaszentlászlóra szállított ingóságok sorsára a szájhagyomány, a visszaemlékező irodalom, hírlap-irodalom utalásai adnak néhány támpontot. Ezek nagy része olyan bútorokra, a családtagokat ábrázoló festményekre, Deák-relikviákra, faragványokra utalnak - közöttük Deák által faragott portrék, amelyek apja és anyja arcképét ábrázolják - amelyek ma nem lelhetők fel közgyűjteményekben, sorsuk, mai helyük nem ismeretes. A Tarányi József halála után Pusztaszentlászlóról Nyírlakra kerülő műtárgyakról a 19-20. századforduló éveiben, a Vasárnapi Újság 1903. évi Deák emlékszámban Eötvös Károly tesz említést, mint még ott megélvőkről. A Kehidáról eladott vagy elajándékozott bútorok közül való az a 18. századi faragott, festett, aranyozott márványlapos konzolasztal, amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum az 1980-as évek elején vásárolt a dunántúli Botka-család leszármazóitól. A Botka-család több tagja - így Botka József, Zala vármegye táblabírája, első alispánja - szerepel Deák levelezésében, többek között anyagi természetű ügyek kapcsán is. A konzolasztalt a családi hagyomány Deák Ferentől, Kehidáról származóként tartotta nyilván. Az igényes bútordarab a nagyszülők, Hertelendy Anna berendezéséből vagy eredetileg Söjtörről is származhatott.⁵ Kehidáról való, s Hertelendy Anna volt eredeti tulajdonosa annak a 18. század végén készült hatfiókos magas, diófurnéros szekrénynek, amelyet Deák pesti szállodai lakásában is használt, s több leírás, ábrázolás megörökítette; ma a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményének része, s a Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításán látható.

A kehidai társalkodó, pipázó, dolgozó és könyvtárszoba berendezése a leírásokból ismert, de maguk az ingóságok nem ismertek, hollétükről nincsenek információink. Nem tudjuk a könyvtár elajándékozott darabjainak sorsát követni, a bútorok közül Deák bőrös karosszékét sem ismerjük, amelyben üldögélt fűrészforgatás közben kedvenc szederfája alatt, s amelyben 1848-ban is ült, amikor a Pozsonyba hívó küldöttség felkereste őt. Nedeczky István feljegyezte Deák jellegzetes szokását is, amely a bőrös karosszékkal kapcsolatos: *„Ferenc úr folyvást hallgatott; csak morzsolta erősen a bőrös karosszék karfáját; mi később is szokása vala úgy, hogy a forradalom után egészen elkopott ennek a kedves székének a karfája.”*⁶

Az udvarház berendezéséből érdemes még szót ejteni Deák pipatóriumáról, amelynek néhány darabját ma is őrzik gyűjtemények. Az 1832-36-os országgyűlés után képviselőtársaitól egy-egy pipát kapott, ékes faragású, ezüst kupakú tajtékpipát. Pipagyűjteményében több mint 40 lett így módon a vármegyék vagy

⁵ Körmöczy Katalin: A bútorgyűjtemény In: Új szerzemények a Magyar Nemzeti Múzeumban II. Budapest. 2004. p.12.

⁶ Nedeczky István: Id. 2. sz. jegyzet 117.

az adományozó követ címerével díszítve. Kehidán a kandallószoba volt a pipázó szobája, itt őrizte pipagyűjteményét is. 1854-ig pipázott Deák, előbb otthon cserép- vagy tajtékipipát, Pozsonyban, Pesten és a megyegyűléseken tajtékipipát szívott. Pipagyűjteményét Deák felszámolta, zömében elajándékozta 1848-ban, és 1854-ben elköltözésekor. Wesselényi Miklósnak 1840-ben, szabadulásakor ajándékozott pipát: *„Készen tartom számodra azon régi pipát, melyen Te Trenket vélted leábrázolva s a magdeburgi poroszlókat, midőn szegénynek megszelidített polgárait megölik; ezt kikérte magadnak, elítélésed esetére, s elfogadod talán tőlem, most, midőn az ítélet erejének vége van. Kehidán vagy Pesten átadom azt.”* - írja 1840 nyarán Wesselényi Miklósnak.⁷ Két ezüst kupakos tajtékipipán a feliratok is nyújtanak tájékoztatást eredetükről, egyiket Füreden kapta 1836-ban, a másikon a felirat: *„Deáknak a lutheránus fiú 1840”* - Pulszky Ferenc Pozsonyban kapott nevére utal. Másik két darab csak a DF monogramot hordozza, közülük az egyik a fából faragott, vízszákos forma, Deák Ferenc faragványa.⁸ Deák értett a pipákhoz, pipáira igényes volt, s gondot fordított azokra. Bizonyosságul egy levélrészlet, amelyet Kossuth Lajoshoz írt, midőn egy sérült tajtékipipáját kéri megjavíttatni: *„Íme küldök egy iskátulába zárva egy tajtékipipát. Kérem Kegyedet, csináltassa meg azt számomra következőképpen: a pipa valaha nagyobb lehetett, de hihető, eltört; most tehát azt ismét, a mennyire csak lehet, meg kell toldani és így természetesen a fedelet tartó ezüstnek szélesebbnek kell lenni -, de vigyázzon a pipametsző, hogy a megtoldás utóbb le ne váljék és azért az ezüstöt elég szélesre és különösen szorosra készíttse; továbbá fedelet is újat kell nekie csinálni, és pedig Nagyfélét (einen Nagy'ischen Deckel), olyan formát, mint azon pipája van, melyet kegyed tőlem bír emlékül: végre a nyakának végén lévő ezüstöt is újra kell csináltatni, mert az már tág és s ha erősen nem fog állani. Kegyed ért a pipákhoz; kérem, ügyeljen fel, hogy jól elkészüljön;...”*⁹

Deák Ferenc életének utolsó két évtizedét városi polgárként élte a magyar fővárosban. 1854 őszén Pest-Buda Pest városi oldalán foglalt szállást, 1876-ban a pár évvel korábban egyesített fővárosban, Budapesten hunyt el. Itteni életének tárgyi emlékei képezik hagyatékának nagy részét, az Angol Királynő Szállóban töltött évekből és utolsó lakhelyéről, a Hadik-házból.

Deák 1876. január 27-én és 28-án, közvetlenül halálát megelőzően foglalkozott a végrendeletével, egyes kedvenc tárgyainak jövődő tulajdonosát is kijelölte, írják a Deák betegségét óráról órára követő lapok.¹⁰ Ezt megelőző napon vette át esedékes életjáradékát gróf Széchenyi István hagyatékából báró Sina Simon Pesti

⁷ Deák levele Wesselényi Miklósnak, 1840. június 27. Levelek 1822-1875. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Váczy János. Budapest, 1890. Ráth Mór p.72.

⁸ Körmöczi Katalin: Deák Ferenc életútja. In: „...ami megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Haider Edit. Budapest, 1992. Relikvia katalógus 87-90. tétele p.261-262.

⁹ Deák levele Kossuth Lajoshoz 1836. december 31., Levelek 1822-1875. Összegyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Váczy János. Budapest, 1890. Ráth Mór p.40.

¹⁰ Vasárnapi Újság, 1876. 23.évf. 5.sz. jan. 30. p.76.

Pénztárából.¹¹ Áttekintette szekrényei tartalmát, pénzét átszámolta, számításokat végzett, ezt a ceruzával írott elszámolólapot ma is őrizzük, - keretben, üveglap alá fogva - zárótétele 3500 forint tartozás.¹² Rokoni kötelezettségek, baráti gesztusok, a tartozások rendezése után a jótékony „jó célok” szolgálata a végrendelkező Deák szándéka. A fellelhető ingóságokról az Egyetem téri Hadik-házban felvett összeírási jegyzőkönyv pontos adatokkal szolgál. Szobáinak leírása a napi sajtóban is megjelent 1876-ban. Az ingóságok között ruháiról, azok állapotáról is precíz a leírás:

1 téli kabát, 3 fekete felöltő, 6 mellény, 2 attila, 1 magyar fekete díszöltöny, 4 pár cipő, 2 fekete kalap. A minősítés lényege: viseltes ruhái is „gondosan tartottak”.¹³ Mikszáth leírása 1903-ban jellemrajzot is ad: „...ruházata is egyéni. A barna, tompa színű polgári kabát, a nyaka körül puha inggallérra csavart fekete selymekendő. Hogyanis venné ő ki magát például bíbor mentében, arannyal áttört fehér dolmányban...”¹⁴

A jegyzőkönyv feljegyzése szerint a hagyatéki leltár felvevői szekrényében a vendégek számára két doboz kabanos szivart leltek, és Deák Ferenc egy éve szívott utolsó szivarjának maradványát.¹⁵

Az örökösök Deák Jozefa Nemeskéri Kiss Józsefné gyermekei, unokái; Nemeskéri Kiss Zsigmond, Eduárd, Mária és Katalin, valamint a Nedeczky, a Bottka és a Jeszenszky családból rokonok. A támogatásra kiválasztott jótékony intézmények, Vörösmarty Béla döntése szerint: a budapesti Városi Fiú Árvaház, a fővárosi Erzsébet Leány Árvaház, a Szegények Háza, az Írói Segélyegylet és a Balatonfüredi Szeretetház.

Az ingóságokat az Akadémia székházában megtartott árveréseken értékesítették 1878. március 28. és május 5. között. Az 569 tételt tartalmazó árverési jegyzőkönyv adatai szerint Deák bútorából, használati és emléktárgyaiból, könyveiből neves személyiségek és intézmények is vásároltak. A vásárlók között volt Zsigmondy Vilmos, Gorove István, Tisza Kálmán, Türr István, Toldy Ferenc, Szapáry Gyula, Neuhofer János, aki a Széchenyi István által ajándékozott pipát vásárolta meg, Thaisz Elek, József főherceg, gróf Károlyi István, Szeniczey Ödön, ifj. Csapó Vilmos, Podmaniczky Frigyes, ifj. gr. Ráday Gedeon. A Nemzeti Casinó Deák ostábláját vette meg. A befolyt összeg a kikiáltási ár többszörösét érte el, 5671 Ft-ot, a jegyzőkönyv aláírói között Vörösmarty Béla mellett az érintett jóté-

¹¹ Deák Ferenc emlékezete. Szerk: Törs Kálmán Budapest, 1876. p.221, Ferenczi Zoltán: Deák élete 1-3. köt. Budapest, 1904. III. köt. p.408-410. Nedeczky István: Deák. A képviselői alkotmány meg-alapítása. Budapest, 1876. p.335., Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből, Budapest, én. p. 147., Körmöczi Katalin: Deák Ferenc életútja In: „...ami megmarad, fordítsa jó célokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Haider Edit. Budapest, 1992. p.160, 250.

¹² Az elszámoló lapról ld. „...ami megmarad, fordítsa jó célokra”... Relikvia katalógus 54. tétel-p.249-250.

¹³ Az Egyetem tér 2-ben felvett hatósági hagyatéki jegyzőkönyvet közlik a hírlapok. Vasárnapi Újság 1876. febr. 20. 23. évf. 8.sz. p.124.

¹⁴ Mikszáth Kálmán: Deák Ferencről, Vasárnapi Újság 1903. okt. 18. 50. évf. 42.sz. 690-693.p.

¹⁵ „...ami megmarad...” Relikvia katalógus 92. tétel, p. 263.

kony intézmények képviselői; Vadnai Károly a magyar írók védegylete titkára, a balatonfüredi szeretetház képviselőjében Molnár Aladár, s a fővárosi fiú- és leányárvaházak, szegények háza képviselője.

A jegyzőkönyv egy példányát az Országos Széchényi Könyvtár Irattára őrzi a „Csontos lomtára”¹⁶ címen megtisztelt köteggben, ahol is a hagyatékozás aktusát lezáró másik jegyzék is fellelhető. Ez 1881. évi márc. 19-i keltezésű, s ugyancsak a fentiek aláírásával ellátott, és a Magyar Nemzeti Múzeumnak átadott Deák relikviák 117 tételét, mintegy 150 db műtárgy listáját tartalmazza. Az irathoz fűzött megjegyzés adja a magyarázatot, és köti össze a praktikumot a kegyelettel; miszerint visontai Kovách László országgyűlési képviselő a képviselőház háznagya, Deák híve és gyakori látogatója által az e célra összegyűjtött 600 Ft-tal megváltja a kedvezményezett jótékony intézményektől a kegyeleti tárgyakat, s azokat Deák emlékének megőrzése céljából átadják a Magyar Nemzeti Múzeumnak. Így jött létre a Deák-emlékszoba a Magyar Nemzeti Múzeum épületében. Deák Ferenc hagyatéka az első olyan történeti tárgye gyűjtemény, amely nem mesterségesen létrehozott gyűjtemény, hanem elsődleges helyéről „in situ” került múzeumba.

A Magyar Nemzeti Múzeum Deák emlékszobájáról a 100 éves múzeum történetét és akkori jelenét bemutató kötetben Szalay Imre¹⁷ írt, majd Deák születésének 100. évfordulóján a Vasárnapi Újságban, Halász Imre adott leírást és képeket a szobáról.¹⁸ Ekkor már bizonyos gyarapodást is mutat a gyűjtemény, olyan tárgyak is fellelhetők, amelyek nem Deák végrendelete nyomán, hanem a kegyelet és kultusz megnyilvánulásaként ajándékok, és hivatalos áttétek révén kerültek a múzeum birtokába. Így Deák választási korteszászlóját a fővárosi közgyűlés döntése értelmében adták át, padját a Sándor utcai képviselőházból a mai parlament épületének felépülte után helyezték el a Nemzeti Múzeumba, Mikszáth 1903-ban már írt róla.¹⁹ Temetéséről koszorúk, koszorú szalagok, Kossuth Lajos ciprusága és a párizsi magyar egyesület bronz koszorúja, Zichy Mihály alkotása gazdagította az emlékanyagot. Tarányi Ferencről faragványokat, amelyeket Pusztaszentlászlón faragott Deák, az ősök képmásának másolatait és Tarányi (Oszterhueber) Józsefhez 1848-1866 között írott levelekből 50 db-ot mondhat magáénak a múzeum a 19-20. századforduló éveiben.

A hagyatékek egyes darabjainak különös egyedi értéket kölcsönöz, hogy ismert, hitelesen adatolt a provenienciája. Személyes vonatkozások, családi viszonylatok, események, az államférfi politikusi pályájának eszköze vagy emléke az adott műtárgy. Ilyen az apai nagyanya, Hertelendy Anna örökségéről származó, csaknem minden Deák szoba ábrázoláson látható 18. század végi hatfiókos szekrény. Jelentős műtárgy szobájának két nevezetes karosszéke, ame-

¹⁶ Csontos János (1846-1918). Könyvtártörténész, a Corvin kódexek kutatója, OSZK Kézirattárának vezetője 1875-1893 között. A Deák-hagyatékek jegyzőkönyveinek irattári jelzete 1878/III.28.

¹⁷ Szalay Imre: A Deák-szoba. In: A 100 éves Nemzeti Múzeum, Budapest, 1902.

¹⁸ Halász Imre: Deák Ferenc emlékezete, Vasárnapi Újság 1903. okt. 18. 50. évf. 42.sz. p.699-700.

¹⁹ Mikszáth Kálmán Deák Ferencről, Vasárnapi Újság 1903. 50. évf. 42. sz. p.690.

lyek közül az egyik a zalai hölgyek hímzett bőrös széke, amely az 1861. évi országgyűlés emlékéül került ajándékként az Angol Királynő Szálló szobájába. A másik már az 1850-es évek óta Deák kedvenc bútor darabja, maga beszéli el, hogy szívpanaszai miatt, annak elhatalmasodására számítva készítette magának a füles karosszéket,²⁰ mondván a bécsi Oppelczér és Skoda doktor vizsgálata után, hogy a „szívujjak kellemesebb helyzete az ülés, mint a fekvés”. Élete végén a betegágy helyett ez volt állandó tartózkodási helye, ebben is halt meg. A műtárgy a Nemzeti Múzeum Deák szobájában szerepelt, a második világháború után hosszasan lappangott, a kétszáz éves évfordulóra készülve 2003-ban sikerült azonosítani a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának bútorgyűjteményében.²¹

Hasonlóan ereklyévé nemesült darabok az öltözkéből fennmaradt kalap és ernyő, a csésze vagy az utolsó szivar csonkja, a palatáblán megöröklött gyógyszereszedési rendje, homeopata gyógyszerei. A magánszférán túl esemény-, társadalom- és művelődéstörténeti összefüggéseket is hordozó emlékek között kiemelendők az emlékalbumok (az 1839-es és az 1861. évi országgyűlések emlékére ajándékozottak).²²

Jelentős fordulat a Deák emlékanyag történetében az 1922. év, a Parlamenti Múzeum létrehozása országgyűlési határozat által, „...amelynek alapjául a Nemzeti Múzeumban elhelyezett Deák-szobának a vallás- és közoktatási miniszter úr által felajánlott emléktárgyai szolgálnak...”. A múzeum 1929-1949 között működött, kiállítási anyagának jegyzéke, kiállítási vezetője megörökíti az ott elhelyezett Deák-relikviákat. Őriztek Deákra vonatkozó anyagot a X. számú, Deák-terem címet viselő kiállítási térben, a XI. számú Kiegyezés kora 1850-75. című teremben.²³ Itt valamelyest bővült a múzeumi anyag, az 1878-ban elárverezett tárgyakból néhányat az Országgyűlés múzeuma megszerzett, pl. Deák ügyvédi oklevele, halotti maszkja, ravataláról a párnáját; aranyóráját - amelynek ma már csak a lánc van meg - ott lopták el, (az 1863-as rablótámadáskor a betyár visszaadta, Deák kérésére).²⁴ A Magyar Országos Levéltár őrzi a Parlamenti Múzeum intézményi iratanyagát, felszámolásának aktáit, átvételi jegyzékeit.²⁵

1949-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adták vissza a Deák szorosan vett államférfiúi tevékenységéhez kötődő műtárgyakat, mint íróasztalát, miniszteri bársonyszékét, valamint ikonográfiai anyagát. A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma őrzi ma is vaságyát, éjjeli szekrényét, mosdószekrényét, borotválkozó asztalát, a füles zsöllyeszéket, amelyben meghalt.

²⁰ A karosszékről ld. Vasárnapi Újság 1876. 23. évf. 7.sz. p.105.

²¹ Ezúton is köszönetet mondok Rostás Péter szakmai segítségéért a műtárgy azonosításában és restaurálásában.

²² A műtárgyak leírását ld. „...ami megmarad...” Relikvia katalógusban. p.229-293.

²³ A Parlamenti Múzeumra vonatkozóan ld. MOL, 2/774-780,1143-1144, P.1425./4.cs. 1949. évi iratok, Cs. Lengyel Beatrix: Az Országgyűlési Múzeum (1923-1949) Fol. Hist. 14. Budapest, 1989.p.109-147.

²⁴ ZML Főispáni elnöki iratok 1863: 3091 A Pusztaszentlászlón elrabolt értékek jegyzéke, 1863.máj. 23., Rablók Deák Ferencnél. Vasárnapi Újság, 1863. május 30. 9. évf. 21. sz.

²⁵ Ld. 13. jegyzet

Ma a közgyűjteményekben őrzött Deák-relikviák száma mintegy 200 hiteles műtárgy. A gyarapodás kisebb arányú, mint a veszteség, amelyet a gyűjtemény történetében bekövetkezett áthelyezések, és az ország történelmében lejátszódott tragédiák okoztak. A gyarapodás közül jelentős az az autentikus műtárgynak tekinthető 18. századi konzolasztal, amelyet a Botka-család a kehidai kúriából származóként őrzött meg. Leszármazói az 1980-as években ajánlották fel a Magyar Nemzeti Múzeumnak.²⁶

²⁶ Deák Ferenc tárgyi hagyatékára vonatkozó legfontosabb irodalom ld. „...ami megmarad...” Relikvia katalógus bevezetésének és tárgykatalógusának jegyzetapparátusában.

Basics Beatrix

Deák Ferenc ábrázolásai

“...zömök termet, rövid nyak, széles hatalmas váll, nagy fej, erősen kifejlett mell, napbarnította piros arc, erős ajkak, s az ajkakra boruló vastag bajusz...Szürke kék szemekben nagy mélység, sok szelídség, s a hatalmas erkölcsi erő sugárzása volt. Mind oly tulajdonságok, melyek köztapasztalás szerint a nőkre igen erős hatást szoktak gyakorolni”.¹ Ezekkel a sorokkal jellemezte Eötvös Károly Deák Ferenc külsejét. Ezt a külsőt láthatjuk festmények, grafikák, szobrok és fényképek sokaságán, de a vonások megörökítése mindig erősen függött az erre a feladatra vállalkozó művéstől. Sok múltott persze azon is, éppen milyen évszámot írtak, hiszen nemcsak az ábrázolt külseje változott meg időközben, a magyar képzőművészet, ezen belül a portré műfaja is jelentős mértékben átalakult az alatt a csaknem negyven év alatt, amely időszakban Deák Ferenc személyét fontosnak tartották a közönség számára bemutatni.

Az első ábrázolások a reformkorban születtek, magyar és osztrák művészek egyaránt készítettek sokszorosításra szánt rajzokat Deákról. Nagyobb részük folyóirat-illusztráció, hiszen a negyvenes évek elején ez nagyon fontos terepe volt a portré műfajának, művészek, politikusok, közéleti személyiségek egyaránt szerepeltek a folyóiratok lapjain. Az arcmások más része viszont önálló lapként jelent meg, amely ekkor vált divatossá, egyfajta gyűjteményét adva a nemzet kiválóságainak portrésorozatok, albumok, emlékkötetek formájában. De ugyancsak a negyvenes évekből származnak a legkorábbi olajfestmények is, hasonlóképpen a korszak jeles művészeinek alkotásai.

Deák a jogi végzettséget megszerezvén a húszas-harmincas években jórészt neveltetésének helyszínén, a kehidai kúriában élt. Jelentős fordulat következett be életében, amikor bátyja, Deák Antal maga helyett öccsét szánta a pozsonyi országgyűlés Zala vármegyei képviselőjének, aki 1833. május elsején meg is érkezett a városba. A fogadóban, ahol lakott, egyre többen látogatták, s hamar kialakult azok köre, akikkel szívesen és gyakran találkozott: Kölcsey Ferenc, Beöthy Ödön, Bezerédy István, Klauzál Gábor. Az 1843-44-es, majd az 1847-es diétákon azonban Deák már nem vállalt követséget, legjelentősebb közszereplése 1848-as kormánytagsága volt, a korai képmások utolsó fontos csoportja ehhez kötődik.

Nem véletlen tehát, hogy ábrázolásai 1840-től kezdve ismertek, hiszen ekkorra már nagyra becsült közéleti személyiség volt. Faustin Herr osztrák művész könyomata éppen ez évben készült; egy esztendővel később a *“Közlemények”* 38.

számának mellékleteként Perlasca Domokos, a magyarországi réz- és acélmetszés egyik úttörője Herr rajzát sokszorosította. Ugyancsak tőle származik a „*Der Ungar*” 1842. évfolyama 104. számának melléklete.² A mellképen fiatal, vékony arcú, szomorú tekintetű, lecsüngő bajuszú férfit láthatunk, ez a megjelenítés igen eltérő a későbbi ábrázolásoktól. Ez volt az az arcmás, amelyet elsőként ismerhett meg az újságolvasó közönség a reformkorban.

1841-ből két olajkép is maradt ránk, alkotóik számos esetben dolgoztak párhuzamosan: Barabás Miklós és Franz Eybl ebben az időben ugyanazt képviselte hazája művészetében, a finom, érzékeny, kevésbé reprezentatív, mint inkább a jellemzésre koncentrááló arcképtípus kialakítóját. Barabás térdképe a Magyar Tudományos Akadémia elnöki tanácsstermébe vezető folyosó falán függ, Eybl festménye kőrajz változatban is megjelent.³ Mindkét portré hasonló megoldást követ: a karosszékben ülő férfi öltözéke egyszerű, a háttér semleges, a legfontosabb és leghatásosabb a fej, az arcvonások bemutatása, a kissé idealizáló megjelenítés. Ide sorolható még Johann Clarotnak, a közismert bécsi grafikusnak ugyancsak a negyvenes évek elejére datálható elefántcsontra festett miniatúrája.⁴

A Weber Henrik - Tyroler József szerzőpáros a negyvenes években jelentős vállalkozások sorában dolgozott együtt, s ezek általában nagyméretű, reprezentatív csoportképek voltak. Weber portréfestőként és történelmi jelenekek megformálójaként egyaránt ismert és kedvelt volt, míg Tyroler a grafikai sokszorosítást elősegítő nyomdája révén vált ismertté, és nemcsak a közönség, de a többi művész számára is fontossá. Az egyik korai példája együttműködésüknek a „*Nádori emlék*” címet viselő lap, amely 1848-ban keletkezett és a Deák-ikonográfia újabb periódusához, a forradalom és szabadságharc éveéhez vezet bennünket.⁵ A József nádor és fia, a rövid ideig hivatalban lévő utolsó nádor, István főherceg emlékét és működését megörökítő lapon szerepel Deák arcképe, Eybl-féle portréjának fölhasználásával. A Batthyány-kormány ábrázolásainak sorát érdemes a Weber-Tyroler kettős acélmetszetével kezdeni, a kompozíció nagyon hasonló a nádori emléklaphoz, itt is kisebb méretű jelenetek sora keretezi a csoportportrét.⁶ A többi kormány-ábrázoláson szereplő Deák-arcmások általában valamely korábbi portrét használtak mintaként, olykor a másolástól sem riadtak vissza.⁷ Tyroler József 1848-ban az eddig említetteken kívül egy

² A litográfia viszonylag nagy méretű, 41,1 x 28,8 cm, lt.sz.: 5556 (ez a lap a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében található, a későbbiekben csak akkor tűntünk fel őrzési helyet, ha ettől eltérő). Perlasca első acélmetszete 25,8 x 19,5 cm, lt.sz.: 224/1952.Gr., a második 25,5 x 17,7 cm, lt.sz.: 63.113.

³ Barabás Miklós: Deák Ferenc. 1841. Olaj, vászon, 98 x 79 cm, MTA. Franz Eybl: Deák Ferenc. 1842. Olaj, vászon, lt.sz.: 76.19. A litográfia 47,4 x 33 cm, lt.sz.: 5557. Ez utóbbi acélmetszet változatban is megjelent, Johann Passini sokszorosításában, 9,6 x 7 cm, lt.sz.: 7058.

⁴ Győr, Xantus János Múzeum, 12 x 10 cm, lt.sz.: C.81.15.5.1

⁵ Weber Henrik-Tyroler József: Nádori emlék. Acélmetszet, 83,1 cm x 53,7 cm, lt.sz.: 4785

⁶ Weber Henrik-Tyroler József: Az első magyar független felelős minisztérium. Színezett acélmetszet, 49,5 x 38 cm, lt.sz.: 1802.

⁷ A legismertebbek és legfontosabbak Barabás Miklós (41,9 x 54,9 cm, lt.sz.: 8844), Szamossy Elek (34,6 x 25,5 cm, lt.sz.: 885) és Engerth Tódor (44,8 x 52,2 cm, lt.sz.: 1970) litográfiái.

sorozat, részben színezett acélmetszetet készített és adott ki a korszak kiemelkedő politikusaírói és hadvezéreirol, köztük Deák térképével. Az asztalra támaszkodó, jobbát ruhája nyílásába rejtő férfialak szokatlan a mellképek, vagy karosszékekben ülve megjelenő Deák képeinek sorában, s csak később - a hatvanas évek végén-hetvenes évek elején - válik gyakoribb típusú, a reprezentatív politikus portrék típusának egyik példájaként.⁸

Jóllehet a szabadságharc leverése után ismét visszavonult Deák a közélettől, az egykori igazságügy miniszter olyan jelentős személyiség volt és maradt, akinek egyre több önálló arcképe készült, de nem hiányozhatott egyetlen fontosabb csoportképről, vagy allegorikus lapról, emléklapról. Az ötvenes évek elején a Rohn Alajos által rajzolt, Bécsben kiadott *„Hírnevés magyarok arcképcsarnoka”*-nak közepén látható Deák arcma, s tíz évvel később Barabás Miklós *„Történelmünk korszakalkotói”* között Deák általa már egyszer megrajzolt arca jelenik meg ismét, némi változtatással.⁹

A passzív ellenállás tíz esztendeje alatt mind Kehidán, mind pedig később Pesten visszavonultságban élt Deák, a régi barátok közül alig maradt körülötte valaki. 1854-ben azonban a kehidai birtokot Széchenyi István megvette Ödön fia számára, ekkor kereste föl Deák őt Döblingben. A vételárból kifizette tartozásait, a fennmaradó, évjáradékban kapott összeg pedig lehetővé tette, hogy Pesten, az Angol Királynő szállodában lakjék. Az épület már a forradalom előtt az országgyűlési képviselők törzshelye volt, Deák odaköltözése után pedig valóságos politikai központtá vált. Itt látogatta meg mindenki, aki Pesten járt, itt alakult ki azok köre, akikkel minden nap találkozott. 1859-ben, a szabadságharc leverésének tizedik évfordulóján a Kazinczy emlékünnepe jelentős változást hozott Deák passzivitásában is. Az ötvenes évek végétől a kiegyezésig tartó évek élete legjelentősebb esztendei lettek, jóllehet az ábrázolások mennyiségében és minőségében nem érezhető kellő súllyal ez a változás.

Továbbra is jellemző része maradt a Deák portréknak a folyóirat-illusztráció, Rohn Alajos a Vasárnapi Újság számára készített rajzot 1854-ben,¹⁰ amely azonban évekkel később a *„Hazánk”*-ban is megjelent kőrajz változatban.¹¹ A fordulópontot azonban 1860 jelentette, az október 20-án kiadott Októberi Diploma a politikai életben olyan jelentős változás volt, amely egyben a kezdetét jelentette Deák kiegyezéshez vezető tevékenységének. A Diploma Magyarországon egyöntetűen elutasításra talált, s a konzervatívok Deákot keresték meg, az ő válaszát, véleményét várták. 1860 karácsonyán Deákot és Eötvös Józsefet fogadta az uralkodó Bécsben, ahol mindketten a perszonálunió mellett nyilatkoztak. 1861 januárjában Deák 1848 óta először mondott nyilvános politikai beszédet Pest város közgyűlésén, tiltakozva a császár leirata ellen. 1861 tavaszán a forradalom óta elsőként ült össze az országgyűlés, a képviselők a Magyar Nemzeti Múzeum

⁸ Tyroler József: Deák Ferenc igazságügy miniszter. Acélmetszet, 26,4 x 18,3 cm, lt.sz.: 1105

⁹ Litográfia, 28,1 x 21,7 cm, lt.sz.: 18/1924.Gr. és litográfia, 63,4 x 88,4 cm, lt.sz.: 4887

¹⁰ Fametszet, Vasárnapi Újság 1854. XII. 24., 16,7 x 13,4 cm, OSZK Hírlaptár

¹¹ Litográfia, Hazánk, 1858. évf., 24,7 x 16 cm, lt.sz.: 11613

dísztermében, ahol maga Deák is felszólalt. Ennek emlékét őrzi egyebek között az a csoportportré, amelyen Deák mellett Teleki és Eötvös látható, valamint az események színhelye, a Magyar Nemzeti Múzeum épülete, amelynek falán éppen Deák halála évében jelenik meg ő maga a falkép-sorozat utolsó jelenetének egyik főszereplőjeként.¹²

Az ábrázolások második nagy sorozata ekkortól, 1861-től datálódik, ide értve a reprezentatív olajfestmények egész sorát is. A bécsi kiadók is megjelentettek portrékat; Joseph Stoufs, Carl Lanzedelli és Heinrich Gerhart egyaránt a legnépszerűbbek közé tartozott, s mi mást is vettek volna mintául, mint a Franz Eybl által jó tíz évvel korábban kialakított karosszékben ülve történő bemutatási módot.¹³ Az arcvonások megformálásában - modell híján - a közelmúlt hozzáférhető grafikái segítették őket, leginkább Tyroler 1848-as acélmetszete. Itt kell megemlítenünk a lipcsei August Weger fénykép után, az 1850-es évek végén készült acélmetszetét, amely a szerző egyéb, magyar politikusokat hasonlóképpen fénykép után bemutató grafikáinak sorába illeszkedik.¹⁴

1861-ben a magyar festők és grafikusok derékhada - Canzi Ágost, Grimm Rezső, Szemlér Mihály - készített reprezentatív Deák-portrékat. Grimm - aki nagy népszerűségnek örvendő illusztrátor-grafikus volt, s miként Canzi Ágost, ő is a Marastoni Jakab által létrehozott festőiskolában kezdte tanulmányait, majd a bécsi Akadémián Karl Rahl magyarok által igen kedvelt történelmi festészeti osztályát látogatta, a hatvanas években nagy számú kompozícióval örvendeztette meg a közönséget - ezek általában különböző folyóiratok műlap-mellékletei voltak. Gyakran rajzolta kőre más művészek sikeres festményeit sokszorosítás céljából. 1861-ben három változatban is elkészítette Deák Ferenc portréját: két azonos típusú mellképet, kisebb változtatásokkal - az egyikben a szignatúrában is jelölte, hogy az Eybl korábbi arcképe után készült. Mindkettő meglehetősen hízeglő, a valóságot némiképp megszipító, ami nem állt távol Grimm történelmi kompozícióiban kialakított didaktikus, nemzeti hős-kultuszától.¹⁵ Egészen más, némileg az életképekre emlékeztető az egészalakos kőrajza, ahol széles karimájú kalapban, felöltőben, kabátját karján átvetve, másik kezével botra támaszkodva láthatjuk Deákot, kezében elmaradhatatlan szivarjával. A műfaj kereteinek efféle kitágítása többször is megjelenik a Deák ikonográfiában, főleg a késői műveken.

Szemlér Mihály, az egykori honvéd, és Grimm Rezsőhöz hasonlóan Rahl-tanítvány, a Marastoni-akadémia segédtanára, majd rajztanár csak tanulmányában hasonlított Grimmhez, neki nem sikerült a történelmi festészet műfajában hozzá hasonló sikereket elérni. Ehelyett mint a népeletkép mestere vált ismertté,

¹² Ismeretlen művész: Deák Ferenc, Eötvös József és Teleki László portréi a Magyar Nemzeti Múzeum látképeivel. Rézmetszet és rézkarc, 22,7 x 30,5 cm, lt.sz.: 5020

¹³ Carl Lanzedelli: Deák Ferenc. Litográfia, 42 x 28,4 cm, lt.sz.: 217/1952. Gr. és Joseph Stoufs: Deák Ferenc. Litográfia, 32,8 x 25,7 cm, lt.sz.: 1126. Heinrich Gerhart: Deák Ferenc. Litográfia, 46,7 x 36,2 cm, lt.sz.: 4887

¹⁴ August Weger: Deák Ferenc. Acélmetszet, 29,8 x 21,4 cm, lt.sz.: 7317

¹⁵ Grimm Rezső (Eybl után): Deák Ferenc. Mellkép. Litográfia, 55 x 35,1 cm, lt.sz.: 214/1952. Grimm Rezső: Deák Ferenc. Mellkép. Litográfia, 70,5 x 55,1 cm, lt.sz.: 55.581

kocsmajelenetek, paraszti témájú zsánerek sokaságát rajzolta és adta ki. Portrét viszonylag keveset készített; Deákét a Pollák Testvérek könyomó intézetében sokszorosították és az egykorú fényképektől igen kevésbé eltérő hivatalos mellkép-típus egyik változatát képviseli.¹⁶ Mivel színes változatban is elkészült, alkalmas volt arra, hogy a közönség körében a hivatalos Deák-képet reprezentálja.

Canzi Ágost némileg eltérő életútja talán annak is betudható, hogy a Bécs melletti Badenben született. Számára a helyi, bécsi Akadémiánál vonzóbb volt a stuttgarti, majd Párizsban Jean Dominique Ingres tanítványa lett. Rendszeresen kiállított a Salonban, aranyéremmel is kitüntették egy osztrák tárgyú történelmi kompozícióját. 1840-ben Bécsbe költözött, de egyre többet dolgozott Pesten is, rendszeresen részt vett a Műegylet kiállításain. 1846-ban le is telepedett itt, és keresett arc- és zsánerképfestő lett belőle. Néhány kortársához hasonlóan ő is fényképészműtermet nyitott. Az ötvenes évek elejétől adták ki a magyar művészeket és politikusokat bemutató kőrajzait. Deákról két változatot is készített: a mellkép a szokásos hivatalos, reprezentatív típus, a többihez hasonlóan kissé megszépítő módon megjelenítve ábrázoltját, a másik ugyancsak egy korábbi hivatalos típust, a karosszékben ülőt képviseli.¹⁷

A sok grafika mellett egy olajfestmény született 1860-ban, amelyet a következő években készítője Györgyi-Giergl Alajos egy-egy újabb változatban megfestett.¹⁸ Györgyi, az ezüstművesből lett festő, Pesky Ferenc magánórái után a bécsi Akadémián folytatta a mesterség elsajátítását; Pesten letelepedvén a Műegylet egyik rendszeresen kiállító művésze lett, s itáliai tanulmányútja segítette őt elmélyíteni technikai tudását. Arcképei mellett életképeket és oltárképeket is festett. Deák-képmásai a kor reprezentatív portrétípusát képviselik, a szokásos kellékek - szobabelső oszlopokkal, drapéria, függöny, gazdagon faragott karosszék, keleti szőnyeggel letakart asztal könyvekkel - sem hiányozhatnak. Ezek a korszak fényképein is feltűntek, és csaknem a század végéig azokon is bevált kellékek maradtak (így a Deák-fényképeken is). Györgyi utóbb még egy példányban megfestette képét a zalaegerszegi megyeháza számára, nyitódarabjaként a későbbi hasonló hivatalos képek sorának.¹⁹

1861-ben a „*Nővilág*” című lap rendkívüli mellékleteként megjelent az „*Országgyűlési Arcképcsarnok*”, azaz a képviselőházi szónokok csoportképe, köztük Deák arcképével.²⁰ Nagyon jellemző, hogy Rohn Alajos kőrajza egy főleg a hölgyközönséget megcélzó folyóirat éves jutalomképe volt, s az előfizetők számára mi sem lehetett nagyobb ajándék, mint a parlamenti szónokok arcképkol-

¹⁶ Szemlér Mihály: Deák Ferenc. Színes litográfia, 23,8 x 18,6 cm, lt.sz.: 219/1952.Gr.

¹⁷ Canzi Ágost: Deák Ferenc. Litográfia, 68,7 x 60,3 cm, lt.sz.: 55.575, litográfia, 68,7 x 60,3 cm, lt.sz.: 1072. Canzi fényképet is készített a hatvanas években Deákról. (BTM Újkori Osztály)

¹⁸ Györgyi-Giergl Alajos: Deák Ferenc. 1860. Olaj, vászon, 203 x 143 cm, Magyar Nemzeti Galéria, lt.sz.: Fk.1194, 1861. Olaj, vászon, 42 x 34,5 cm, lt.sz.: 68.1, 1862. Olaj, vászon, 105 x 143 cm, Kaposvár, Rippl-Rónai Múzeum, lt.sz.: 55.612

¹⁹ Györgyi-Giergl Alajos: Deák Ferenc. 1862. Olaj, vászon, 254 x 167 cm, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum, lt.sz.: 54.14

²⁰ Rohn Alajos: Országgyűlési arcképcsarnok. Litográfia, 47,2 x 62,9 cm, lt.sz.: 1822

lekciója. Ugyanebben az évben, mintegy az emlékezet ébrentartása végett Elischer Lajos és Langer Ede kiadták az 1848-as kabinet képét, köztük Deák Ferenc igazságügy miniszter mellképével.²¹

Az 1860-as években Johann Lanzedelli bécsi kiadásában jelent meg egy nagyméretű csoportkép-litográfia „*A magyar nemzetnek kitűnő emberei a jelen századból*” címmel.²² Más hasonló együttesek mintáját követve a szerző egy általa (vagy olykor a megrendelő által) kiválasztott portrécsoportot mutat be, ez esetben díszletszerű építészeti keretben, a háttérben Pest-Buda látképével.

Az 1865-ös országgyűlés ismét alkalmat szolgáltatott újabb Deák portrék elkészítésére. Lotz Károly álló, egészalakos festménye az Országos Kaszinó számára készült, Györgyi zalaegerszegi képéhez hasonlóan a közintézmények falait díszítő nagyméretű reprezentatív képmások egyike, bár alkotója nem elsősorban ilyen művek készítőjeként volt ismert.²³ Egy másik, kevésbé ismert művész, Petz Henrik festménye valószínűleg fénykép(ek) után készült, bár kétségtelenül emlékeztet a korai időszak ülő portréira.²⁴ A kissé nyers színek, a szinte durván esetlen jellemzés mindenesetre nem tette népszerűvé ezt a kompozíciót, s nem is tartozik a festő legjobb portréi közé, jóllehet az ötvenes években több író, költő, politikus arcvonását megörökítette.

1866-ban Marastoni József, a magyar portrélitográfia kiváló és igen termékeny mestere rajzolta köre Deák portréját a Sarkady István által kiadott „*Hajnal*” album számára, amely egyfajta portré- és életrajz gyűjteménye volt a korszak nagyjainak.²⁵ A mellkép nagyon vonzó, korosodó férfit jelenített meg a néző és olvasó számára, s bár technikailag kiváló, művészi szempontból kifogástalan, a fényképekkel összehasonlítva tűnik csak fel, hogy igen hízelgően szépítette ábrázoltját (nem említve azt a tényt, hogy a mellkép formátum meglehetősen alkalmas volt arra, hogy mellőzze Deák alkata kevésbé előnyös részének bemutatását). Ugyanebben az évben jelent meg 6000 szegedi polgár aláírásával a Deák-album, amelynek címlapját természetesen egy Deák-portré díszítette.²⁶ Nem is akármilyen volt ez a portré, inkább átmenetet jelentett az allegória felé, hiszen a szokásos módon megjelenített ülő alak feje fölé két nemtő tartott koszorút, fölöttük az angyalok által körülvelt magyar korona és a Kossuth címer volt látható.

Pesky Ede a „*Nefejejs*” című lap mellékleteként készítette el a maga Deák portréját, amely lényegesen nem különbözött hasonló képzettségű, elsősorban portréfestőként működő pályatársainak műveitől.²⁷ Vereby Soma „*Honpolgárok*

²¹ Elischer Lajos-Langer Ede: Az első magyar kormány csoportképe. Litográfia, 15,1 x 19,7 cm, lt.sz.: 884

²² Johann Lanzedelli: A magyar nemzetnek kitűnő emberei a jelen századból. Litográfia, 50,3 x 65 cm, lt.sz.: 10686

²³ Lotz Károly: Deák Ferenc. Olaj, vászon, 158 x 111 cm, lt.sz.: 1924

²⁴ Petz Henrik: Deák Ferenc. Olaj, vászon, 106 x 85 cm, lt.sz.: 1322

²⁵ Sarkady István: Hajnal, Arcképekkel és életrajzokkal díszített album. Pest, 1866. Litográfia, 31,6 x 22,4 cm, lt.sz.: 1125

²⁶ Ismeretlen művész alkotása, toll, vízfestmény fedőfehér, 21,5 x 19 cm, lt.sz.: 9717

²⁷ Pesky Ede: Deák Ferenc. Nefejejs, 1866. 3. szám melléklete. Litográfia, 32,2 x 21,4 cm, lt.sz.: 10667

Könyve” című kötete a Sarkady-féle Hajnal-albumhoz hasonló kiadvány volt, s nem kisebb művész, mint az ekkor még mindig igen sok megbízásnak eleget tévő, bár egyre több társadalmi tisztséget elvállaló Barabás Miklós készítette el az ebben megjelent Deák portrét.²⁸ Ő is a karosszékekben ülő térdkép-típust választotta, mint sokan mások.

Az 1867-es esztendő gazdag műtárgyanyagából kiemelendő Than Mórnak a szombathelyi megyeháza számára festett egészalakos, reprezentatív portréja.²⁹ A művész néhány év alatt valóságos képcsarnokot készített XIX. századi történelmünk nagyjairól, s arcképfestészetének legjobbjai lettek e képek, a műfaj igen színvonalas példáiként. A legkiválóbb magyar és külföldi művészek tartották kötelességüknek Deák portréját önállóan, vagy csoportképen megrajzolni, megfesteni a kiegyezés évében, utóbbiak közül kiemelendő Josef Kriehuber kőrajza.³⁰ Az álló, de botjára mindkét kezével támaszkodó, idősödő férfi arcképe már nem a művész bájos és vonzó biedermeier korszakának eredménye, a késői évek jóval érettebb, a valósághoz hívebb képmásai közé sorolható.

Részben önálló lapon, másrészt folyóirat-illusztrációként sorra jelentek meg az ábrázolások: a *„Magyarország és a Nagyvilág”* című lapban csoportkép, a honatyákat bemutató nagyméretű műlap, vagy éppen a magyar fejedelmeket és királyokat felsorakoztató *„jelképes történelmi ábrázlat”*.³¹ Itt a magyar uralkodók között jelenik meg Deák, amihez fogható kivételtevés rajta kívül csak Kossuth esetében fordult elő. Ez az allegória már jelzi a kiegyezést követő tendenciát: ettől kezdve *„a haza bölcse”* szinte mitikus alakká válik, egyenrangúan a magyar nemzet korábbi nagy uralkodóihoz.

Az 1867-et követő évek művészi szempontból legjelentősebb művei Székely Bertalan festményei.³² A Makóra, Csanád vármegye székháza számára készült kép vázlatát 1869-ben készítette el a művész, amint azt a vászon hátára írta *„természet után egy óra alatt”*. Érdekes módon párdarabjaként éppen Erzsébet királyné egészalakos portréját rendelték meg Székelytől, s mindkettőt be is fejezte még ugyanabban az évben. Így kerülhetettek még életükben ugyanazon terem falára a kiegyezés - a közvélemény szerinti - legfontosabb kivitelezőinek képmásai. Mellkép változatban már 1866-ban festett Székely Deák-arcmást, ez a zalaegerszegi Göcseji Múzeum tulajdona.³³

²⁸ Barabás Miklós: Deák Ferenc. Vereby Soma: Honpolgárok Könyve. Pest, 1866. Litográfia, 45,3 x 31,5 cm, lt.sz.: 5833

²⁹ Than Mór: Deák Ferenc. Olaj, vászon, 238 x 164 cm, lt.sz.: 53.119

³⁰ Josef Kriehuber: Deák Ferenc. Litográfia, 31,3 x 24 cm, lt.sz.: 216/1952.Gr.

³¹ Ismeretlen művész: Országgyűlési arcképcsarnok. Magyarország és a Nagyvilág 1867. 27. szám. Farnetset, 38,4 x 27,3 cm, lt.sz.: 87.38. Langer Ede: Király, 's honn érti áldás dus működésetekért, üdv néktek honn atyák. Litográfia, 47,5 x 60,8 cm, lt.sz.: 1820. Teweke Nándor: Magyarország fejedelmei és királyai Litográfia, 64,4 x 81,4 cm, lt.sz.: 55.1012

³² Olaj, vászon, 146 x 122 cm, lt.sz.: 155, olaj, vászon, 254 x 163 cm, Makó, József Attila Múzeum képzőművészeti gyűjteménye lt.sz.: 82.26.1, olaj, vászon, 54 x 43 cm, BTM Kiscelli Múzeum lt.sz.: 18.339 (Ernst Lajos gyűjteményéből)

³³ Olaj, vászon, 52 x 42 cm., Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum lt.sz.: 78.1.1.

Az 1870-es évek elején két kőrajzot is kiadtak Bécsben: Heinrich Gerhart portréja fekete-fehér és színes változatban is elkészült, Carl Angerer Frecskay László rajzát sokszorosította.³⁴ Míg az előbbi a szokásos karosszékben ülő típus egy újabb variációja, az utóbbi jóval érdekesebb; csak Deák feje látható az újság-illusztráción egy napkorong közepén - szokatlan, emblémaszerű ábrázolás.

A pesti megyeházára egy ma már egyáltalán nem ismert festőnő, Nemes (Ransonnet) Eliza készített reprezentatív olajképet, a háttérben a budai Várpalota látképével.³⁵ Ez a típus érdekes módon addig szinte kizárólag uralkodóportrék esetében volt ismert.

Marastoni Józsefnek és Grund Vilmosnak az 1869-72-es országgyűlés felsőházi elnökeinek, Majláth Györgynek és Somssich Pálnak tiszteletére kiadott emléklapja nem más, mint reprezentatív csoportportré architektonikus keretbe illesztve, háttérként Buda látképével.³⁶ Ludwig Appellrath 1872-es országgyűlési képviselői arcképcsarnoka viszont a Tyroler-féle 1848-as csoportképhagyományt élesztette fel ornamentális díszű keretezésével, amelyben a diéta helyszíneinek rajzait helyezte el.³⁷

Sarkady István Hajnal albumának 1873-as negyedik kiadásához Ellinger Ede fényképe után készített kőrajzot Heinrich Neumann osztrák művész.³⁸ A kiegyezést követően egyre gyakoribbá vált a sokasodó fényképek egyik-másikának használata, hiszen ez jóval egyszerűbbé tette a rajzoló munkáját, ugyanakkor a modellüléssel azonos értékű hiteles forrásnak számított.

A hetvenes évek közepén Deák halála újabb portrék sorát eredményezte; ezek azonban szinte kivétel nélkül korábbi műveket használtak föl. Elischer Lajos babérkoszorúval övezett arcma, Rusz Károly fametszete, vagy a „*The Illustrated London News*” 1876. januári illusztrációja példázák az emlékező arcképeket.³⁹ De készültek ekkoriban festmények is: Than Mór kis olajképe Deákot kedvenc sétahelyén, a Városligetben ábrázolja, ennek több változatát is megfestette.⁴⁰ Ehhez hasonló, életképszerű kompozíció a Légrády Testvérek által 1875-ben kiadott Elischer Lajos-féle kőrajz.⁴¹ Deák halála évében festett az egri Érseki Líceum képtára számára Kovács Mihály egy kis díszmagyart viselő kép-

³⁴ Heinrich Gerhart: Deák Ferenc. Litográfia, 42 x 38,8 cm, lt.sz.: 1866. Frecskay László-Carl Angerer: Deák Ferenc. Színes litográfia, 37 x 26 cm, lt.sz.: 55.1598

³⁵ Nemes Eliza: Deák Ferenc. 1871. Olaj, vászon, 262 x 166 cm, lt.sz.: 2217

³⁶ Marastoni József-Grund Vilmos: Emléklap az 1869-72ik évi magyar országgyűlésről. Litográfia, 83 x 58,9 cm, lt.sz.: 4750

³⁷ Ludwig Appellrath: Magyarország fővárosa, Budapest 1872ik évben június hó 19én megválasztott országgyűlési képviselői. Litográfia, 50,9 x 59,8 cm, lt.sz.: 9704

³⁸ Heinrich Neumann: Deák Ferenc. 1873. Litográfia, 29 x 21,4 cm, lt.sz.: 8976

³⁹ Elischer Lajos: Deák Ferenc. 1876. Litográfia, 55,8 x 41,8 cm, lt.sz.: 5206. Rusz Károly: Deák Ferenc. 1876. Fametszet, 39,3 x 29,4 cm, lt.sz.: 56.1510. W. Biscombe Gardner: The Late Francis Deák, the Hungarian Patriot. 1876. Fametszet, 23,5 x 20,2 cm, lt.sz.: 58.366

⁴⁰ Olaj, vászon, 73,5 x 60 cm, lt.sz.: 156, olaj, vászon, 95 x 78,5 cm, Magyar Nemzeti Galéria lt.sz.: 1802, olaj, vászon, 96 x 80 cm, BTM Kiscelli Múzeum lt.sz.: 55.767

⁴¹ Elischer Lajos: Deák Ferenc a budapesti Városligetben. Litográfia, 64,9 x 44,3 cm, lt.sz.: 8049

mást, s ugyanekkor fejezte be Than Mór óriási vásznát s Magyar Tudományos Akadémia képes termében történő bemutatás céljából.⁴² Birkholz G. ugyanazt a színes litográfiát emléklapon és egy 1876-os naptáron is megjelentette: az előbbin magyar, német és latin nyelvű méltató szöveg fölött látható a babérkoszorúval övezett portré, az utóbbin középen helyezte el, körülötte a négy évszak allegóriáival és a naptár-részekkel.⁴³

A Deák-allegóriák megjelenésének kezdete Than Mór Magyar Nemzeti Múzeum-beli falképeihez köthető. Az 1875-ben befejezett fríz utolsó témája meglehetősen kényes, nem véletlenül változott többször is megformálása. A még élő kortársakat bemutató kép számos utalást tartalmaz: egyszerre emlékezés és tiszteletadás 1848-49 eseményeinek, ugyanakkor egyfajta kísérlet a néhány évvel korábban történtek értelmezésére is. Keleti Gusztáv festő és kritikus interpretációja szerint „a képlánczolat utolsó és zárszeme lehetne a negyvennyolczadik év politikai és művelődési nagyszerű fordulatának eszményesítése ama kor vezérférfiainak: Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferencz s több más kitűnő honfiak alakjaival.” Az eredeti programban azonban még nem szerepelt a kevésbé a forradalmat és szabadságharcot, sokkal inkább a kiegyezést „eszményesítő” Deák Ferenc alakja; a szépiarajz terven három csoportban jelennek meg a szereplők. Középen a falképéhez hasonló módon Széchenyi István ül, attribútumai számosabbak, mint a freskón. Balra Batthyány, mögötte a szabadságharc tábornokai, Damjanich, Kiss Ernő, Nagy Sándor; jobbra a háttal álló Kossuth, a toborzó beszédek hallgatóságának alakjaival, bár a kezében tartott irattekercs és öltözéke az ötvenes évek emigrációs fotóinak Kossuthját idézik. A falkép tere ehhez képest kitágul, mélységet kap; a balusztrád mögött gyülekező nép ismét a toborzó-jelenetek ikonográfiája szerint jelenik meg. A hozzájuk beszédet intéző Kossuth alakja hasonlóképpen hátulnézetben, mellette Petőfi oldalnézetből, inkább csak fél alakban látható. Az előtér három csoportjából azonban kettő lett: bár Széchenyi kétségtelenül középen helyezkedik el, a szorosan mellette álló karosszékben Deák ül, jelentősége semmivel sem kisebb, mint Széchenyié. Mögöttük Batthyány Lajos áll, kezében a vértanúságára utaló pálmaággal, a tábornokok közül csak Damjanich látható, mellette Perényi Zsigmond⁴⁴ és Eötvös József, aki ugyan tagja volt az 1848-as első magyar kabinetnek, de a falképek tervét elfogadó kultuszminiszter is egyben. Lényeges pontokon változott tehát a vázlat és a kivitelezés között eltelt csaknem egy évtizedben a jelenet, s a falképet nem véletlenül emlegették sokáig a kiegyezés allegóriájaként is.

Ezt követően a Kerepesi temetőben felépített Deák-mauzóleum, s a síremlék ábrázolásai mellett néhány allegória-alaptípus formálódott meg és terjedt el olyan széles körben, hogy a Deák-ikonográfia fontos és jellemző részévé vált.

A millenniumi ünnepek közeledtével egyre több „visszatekintő” grafika

⁴² Kovács Mihály: Deák Ferenc. 1876. Olaj, vászon, 68 x 55 cm, Eger, Dobó István Vármúzeum lt.sz.: 55.95, Than Mór: Deák Ferenc. 1876. Olaj, vászon, 280 x 160 cm, MTA képes terme.

⁴³ Színes litográfia, 49,9 x 3,5 cm, lt.sz.: 10038, (naptaár) színes litográfia, 45,8 x 61,5 cm, lt.sz.: 1073

⁴⁴ 1848-ban Ugocsa megye főispánja, a felsőház másodelnöke.

jelent meg. Ezek nagyon népszerűek voltak, s Deákot többnyire a nemzeti történelem ezer évének nagyjai között mutatták be. Bellony Lászlótól „*A magyar nemzet vezérei a honfoglalástól a kiegyezésig*”, vagy Kacziány Ödön „*Honalkotó Árpád vezér*” című lapja Kossuth, Széchenyi és Batthyány körében ábrázolta Deákot, mint ahogy a Halász István által tervezett és kiadott millenniumi emléklap is.⁴⁵ Még az ezredéves országos kiállítás díszokleveleit is Deák-portré „*hitelesítette*”.⁴⁶

A Deák-képmások sorát egy, a Nemzeti Múzeum falképéhez hasonlóan szokatlan és merész kompozícióval, Székely Bertalan 1896-os, a kecskeméti városháza dísztermét dekoráló falfestményével fejezhetjük be. Az I. Ferenc József koronázását megörökítő jelenet párjaként a művész a Vérszerződés témáját ajánlotta. A két esemény mellé portrékat is tervezett: félig szakrális, félig heroikus, emlékműszerű triptichonon láthatjuk a Széchenyi - Kossuth - Deák hármas portrét, amely a magyar történelem kiválóságai arcképcsarnokának záródarabja. (Szent István, Szent László, Könyves Kálmán az első csoport, majd a Nagy Lajos, Hunyadi János, Hunyadi Mátyás hármas követi, ezt követően II. Rákóczi Ferenc, Bethlen Gábor és Zrínyi Miklós alakjait láthatjuk.)⁴⁷

A festményekkel és grafikákkal összehasonlítva a szobrok kevésbé jelentős szerepet tölthettek be az ikonográfiában, legalábbis Deák életében. Halálát követően az emlékműszobrászat terén igyekezett az utókor enyhíteni ezen a hiányosságon.

A Deák-ikonográfia körébe tartozó további művek három csoportba sorolhatók: az allegóriák, emléklapok, eseményképek mellett karikatúrák és Deák élete helyszíneinek ábrázolásai említhetők meg közöttük.

Egy harminc évvel korábbi eseményt örökített meg 1872-ben Szemlér Mihály a Családi Kör az évi mellékletén. A kőrajz főszereplője valójában Vörösmarty Mihály, amint a „*Fóti dalt*”-t szavalja Fáy András szüreti vendégeként préháza előtt. A vendégek, a hallgatóság sorában láthatjuk a baráti kör állandó tagját, Deák Ferencet.⁴⁸

Az 1848 július 5-én Pesten, a Vigadóban megnyitott első magyar országgyűlés közismert Borsos - Pettenkofen-féle ábrázolásán az emelvényen jelenik meg Deák Ferenc alakja. E kőrajzot alapul véve számos magyar és külföldi változatban kiadott lapon jelent meg a téma.⁴⁹ A forradalom és szabadságharc idejéből ezen kívül csak egy olyan jelenetet ismerünk, ahol Deák főszereplőként jelent meg: a Johann Höfelich által kiadott Armee Bulletin XI. lapját, amelyen az 1849

⁴⁵ Bellony László: *A magyar nemzet vezérei*. Színes olajnyomat, 58,5 x 74,8 cm, lt.sz.: 78.364. Kacziány Ödön: *Honalkotó Árpád vezér*. Színes litográfia, 77,8 x 56,7 cm, lt.sz.: 76.246.

Halász István: *Él magyar, áll Buda még!* Színes litográfia, 61,6 x 66,8 cm, lt.sz.: 10881

⁴⁶ Dörre Tivadar, nyomat, 62,2 x 81 cm, lt.sz.: 68.10

⁴⁷ Bakó Zsuzsanna: *Adatok a Székely Bertalan életmű kutatásához*. In: Székely Bertalan. 1835-1910. MNG. Budapest, 1999. Katalógus. 54-55.

⁴⁸ 1872. Litográfia, 29 x 44,9 cm, lt.sz.: 54.369

⁴⁹ Litográfia, 45,5 x 57,9 cm, lt.sz.: 8838. Litográfia, 45,2 x 55,7 cm, 1857. Haske Ferenc, litográfia, 48,8 x 64 cm, lt.sz.: 8391

január 4-én bicskei főhadiszállásán Windischgrätz herceget meglátogató s elutasított magyar követség tagjaként Batthyány Lajos balján tűnik fel.⁵⁰ Ezt követően csaknem tíz év telt el, amíg egy olyan eseményt találtak bemutatásra érdemesnek, amelyen Deák Ferenc is részt vett; ez pedig az első magyar általános biztosítótársaság 1857-es alapítása volt, s Benczur Gyula csaknem három évtizeddel később, 1885-ben festette meg s mutatta be a Képzőművészeti Társulat kiállításán. A kép eltűnt, csak a róla készült fénynyomat őrzi emlékét egy magyarázó lappal együtt.⁵¹ Ugyancsak Benczur volt az alkotója annak a kettősportrénak, amelyet már csak a Vasárnapi Újság 1888. évi október 28-i számának illusztrációja alapján képzelhetünk el, s amely még sokszorosított grafikai változatában is érzékelteti az eredeti mű kiválóságát, Benczúr arcképfestői kvalitását.⁵²

1876-ban jelent meg Törs Kálmán „*Deák Ferecz emlékezete*” című kötete, s ennek fametszet illusztrációi fontos részei a Deák-ikonográfiának. Láthatjuk Majláth György kancellár és Ferdinand Beust külügyminiszter látogatását Deáknál, a „*kiegyezkedési konferentiát az Angol királynő szállodában*”, vagy a háznagyi szobában képviselők körében adomázó Deákot, de megjelenik „*családi körben, a városligeti lakában*”. A fametszetek Pollák Zsigmond híres intézetében készültek.⁵³

Giehsz Alfonz, a közismert illusztrátor rajzolta meg „*Deák végperceit*”. Az orvosa és családtagjai körében karosszékekben ülő Deák haldoklásának könnyfakasztóan érzelmes jelenete nagyméretű műlapon volt megvásárolható a nagyközönség számára.⁵⁴ Talán még ennél is érzelmesebb volt azonban az a jelenet, amelyet még korunk közönsége is jól ismer: Erzsébet királyné koszorút helyez el Deák Ferenc ravatalánál. A főmű, Zichy Mihály hatalmas méretű 1877-ben festett vászna a Magyar Nemzeti Múzeum Habsburg Galériájában volt kiállítva - ma sérülten és hengerre föltekerve hever, sorsát várva a múzeumi raktár mélyén, jól lehet kiváló művész igen jelentős munkája.⁵⁵ A Párizsban sokszorosított rézkarc változat tette még ismertebbé a kompozíciót a közönség körében.⁵⁶ Folyamatosan készítettek újabb variációkat; az utolsó ismert az „*Elemi népiskolai faliképek*” 1914-ben kiadott színes litográfia sorozatának hasonló című darabja.⁵⁷ Az eseményábrázolásokat a temetés, szoborleleplezések, emlékünnepek jórészt könyv-, album-, illetve újságillusztráció céljából készült képei zárják.

A Deák haláláról megemlékező emléklapon, Franz Kollarz apoteózisán mellszobrát angyal koszorúzza meg, halálát Hungária allegorikus alakja gyászol-

⁵⁰ Johann Höfelich, litográfia, 36,7 x 52,3 cm, lt.sz.: 66/1947.Gr.

⁵¹ Fénynyomat, 18,6 x 27,7 cm, lt.sz.:76.52

⁵² Nyomat, 21,8 x 16,9 cm, lt.sz.: 58.3524

⁵³ Fametszet, 16,3 x 20,7 cm, lt.sz.: 58.1474, fametszet, 15,8 x 21,9 cm, lt.sz.: 58.1473, fametszet, 22,1 x 27,5 cm, lt.sz.: 354 Kk.

⁵⁴ Litográfia, 48,5 x 60,2 cm, lt.sz.: 90.15

⁵⁵ Olaj, vászon, lt.sz. 355, jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria őrzi.

⁵⁶ Rézkarc, 89,6 x 67 cm, lt.sz.: 53.1085

⁵⁷ Suhajdy György, litográfia, 51,7 x 64,3 cm, lt.sz.: 6268, Suhajdy György, litográfia, 51,9 x 34,8 cm, lt.sz.: 58.2819, Haske Ferenc, litográfia, 16,4 x 23,3 cm, lt.sz.: 59.259,

Raksányi Dezső, színes litográfia, 90,4 x 62,1 cm

ja.⁵⁸ Zichy Mihály pedig „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen” című huszonegy kötetes sorozat harmadik, Budapestről szóló kötetében olyan - végül nem kivitelezett - címképet készített „A magyar nép” címmel, amelynek központi alakja Deák Ferenc lett volna.⁵⁹

A karikatúrák sora Szerelmey Miklós 1848-as Charivari-illusztrációival kezdődik, s csak a hatvanas évek közepén folytatódik, ekkor már főként a „Ludas Matyi”, valamint a „Borsszem Jankó” gúnyrajzaival. Ezek olykor elítélően mutatták be Deáknak a kiegyezéshez vezető politikában betöltött szerepét; előfordult, hogy a magyar szabadság koporsóvivőjeként jelent meg. Halála évében a Borsszem Jankó rajzán Széchenyi és Eötvös fogadják a mennyországban Deákot. Homicskó Atanáz rajzai még 1906-ban is megjelenítették Deák alakját az akkor aktuális politikai karikatúrákon.

A néhány, mára emlékhellyé lett Deák-lakóhely ábrázolás mindegyike könyvillusztrációként készült. A sőjtöri és a kehidai kúriák, vagy a későbbi nyári tartózkodási hely, Pusztaszentlászló Törs Kálmán albumában jelent meg.⁶⁰ „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen” XIII. kötete számára Morelli Gusztáv készítette el a Kehidát bemutató fametszetet. Kivételnek tekinthető a pesti állandó tartózkodási helyét ábrázoló lap, Rudolf von Altnak az 1850-es évek elején kiadott látképsorozatából.⁶¹

Deák Ferenc nagyapja, Deák Gábor 1765-ben vásárolta meg a vármegyétől a sőjtöri birtokot az azon álló régi laktanyával együtt; ezt átalakítva építették föl a kastélyt. A közepes méretű nemesi birtokhoz szántók, kertek, szőlők, rétek, legelők és erdő tartozott; az épületek közül a régebbi egyszintes, a később épített pedig kétszintes volt. Az utóbbiban lakott idősebb Deák Ferenc és Sibrik Erzsébet három élő gyermekével, Antallal, Jozefával és Klárával. Az emeleten és a földszinti részen egyaránt négy-négy szoba volt található. Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona emlékirataiban megemlítette, hogy a legnagyobb szoba falait a hét vezért ábrázoló falképek díszítették. Itt volt látható a falba építve, mázas cserépből formázva a még I. Lipót által 1665-ben adományozott családi címer. Deák Ferenc valójában a kisebbik házban született, mert a kastélyépületen éppen javítási munkálatok folytak. A születésekor anyját elvesztő gyermeket Zalatárnokra küldette apja, mások gondjaira bízva. Apja is hamarosan elhagyta a házat, s később a család Kehidán élt.

A házról egyetlen ábrázolás volt sokáig ismert, a Törs Kálmán-féle album tizenhatodik oldalát illusztráló fametszet. Ezen a birtok mindkét épülete jól látható. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka által néhány évvel ezelőtt megvásárolt kisméretű festményen más nézetből ugyan, de hasonlóképpen mindkét épület látható, fákkal övezve és réttel körülvéve; baloldalt kis templom tűnik fel. Az előtérben fonott sövénykerítés, rajta kapu. Előtte két ember

⁵⁸ Zichy Mihály, olaj, papír, 54 x 44 cm, Petőfi Irodalmi Múzeum lt.sz.: 57.533.1.

⁶⁰ MTKCS Kézikönyvtár, 354.

⁶¹ Rudolf von Alt, színes litográfia, 18,3 x 25,9 cm, lt.sz.: T. 4030

álldogál és beszélget, a kaputól viszonylag széles út vezet a házakhoz. Jól érzékelhető a tér tágassága, az épületek érezhetően viszonylag nagy kiterjedésű birtokon állnak. A kis festmény finom színezése, a részletek gondos bemutatása a XIX. század elejének tájábrázolására jellemző. Nem ismerjük a képet készítő művészt, valószínűleg nem tartozhatott a kiemelkedő festők közé. Munkája feltehetőleg családi megrendelésre készülhetett, a korszak romantikus vedutáihoz hasonló módon megjelenítve lakóhelyüket. Számunkra ma már nem elsősorban művészi értéke miatt fontos a kis kép, hanem amellet, hogy a korszak művelődéstörténeti dokumentuma, az egyik legnagyobb magyar politikus szülőhelyének képét őrizte meg.

A Deák-ábrázolásokat áttekintve az egyes kiemelkedő történelmi személyiségek ikonográfiájához hasonló témakörök szerint csoportosíthatók ezek is. A művészek között egyaránt megtaláljuk a korszak legkiválóbbjait - főként magyarokat de néhány osztrák mestert is -, valamint az illusztrátorokat, a szorgos rajzókat. Ez utóbbiak legalább annyira hozzájárultak Deák megismertetéséhez, mint híresebb kortársaik, s ránk maradt műveik tették lehetővé, hogy érdekes és kellően változatos képünk legyen XIX. századi történelmünk egyik legnagyobb alakjáról.

Deák Ferenc szobra Zalaegerszegen egy 1905 körül készült képeslapon
Göcseji Múzeum

Megyeri Anna

Deák Ferenc szobra Zalaegerszegen

Deák Ferenc 1876. január 28.-i elhunytát követően a képviselőház ülésén felszólalt Tiszta Kálmán miniszterelnök, s a kormány nevében törvényjavaslatot nyújtott be Deák Ferenc emlékének megörökítésére. Előterjesztését követően elhatározták, „... hogy Deák Ferencnek, a haza irányában hosszú évek során szerzett érdemi törvénybe iktattatnak”.¹ Felszólítják a kormányt, tegyen intézkedéseket, hogy a fővárosban Deákhoz méltó emlékszobrot állíthassanak, országos adakozás segítségével.² A tervezett emlékszobor „tárgyában működő végrehajtó bizottság” egyik jegyzője Jókai Mór volt, aki Deák Ferenc temetésén szép szavakkal méltatta a haza bölcsét: „Nagy nemzetekből támaszt a korszellem nagy államférfiakat; ő érte kivételt tett. Egy kis nemzetből támasztott nagy államférfit, és reá bízta, hogy világtörténeti befolyást gyakoroljon egy világrész új alakulásában...”

Deák Ferenc három nemzedéknek volt világossága. Nagy államférfiak többnyire le szoktak tűnni kortársaik elmúltával, a nemzedékekkel együtt, melyek koreszméit képviselték - ő az egymásra következő nemzedékeknek folyton vezére maradt, s az előrehaladó korszak nagyságát növelte. Ő pedig mindvégig ugyanaz maradt: a bölcsesség, hűség, szabadelvűség, honszerelem - Magyarországon.”³

A fővárosi szoborbizottság az akkori zalai újságban, a Zalai Közlönyben is közzétette felhívását, adakozásra szólítva fel hazánk, s ily módon megyénk polgárait. A tervezett Deák szoborra adományozók névsorát az újság időről-időre közzétette. 1877. január 28-án a 3156. számú gyűjtőíven többek között Kis Komáromból Semetke Lajos kettő, a 3153-as íven Glavina Lajos Palinból tíz, Palin község pedig öt forintot adományozott a nemes célra.⁴ A felhívásnak nagy hatása volt, 1877 szeptemberében már 140 ezer forint gyűlt össze a szoborra, ám a Huszár Adolf alkotta monumentális szobor avatására csak tíz évvel később, 1887. szeptember 29-én került sor az akkor Ferenc József téren.⁵

Zala megye törvényhatósági bizottsága az 1876. február 7-i közgyűlését Deák Ferenc emlékének szentelte. Deák „Zala megyében született, korának zsenijében itt ápoltatott” - szólott Glavina Lajos, s kiemelte: „ily nagyság emléke és dicsősége nem fér meg egy megye keretében, azt csak egy ország, egy nemzet képes megőrizni ...”.

¹ 1876.III.tc.

² Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Budapest, 1934. 198.

³ Körmöczy Katalin: „...A mi megmarad, fordítsa jó célokra” Deák Ferenc hagyatéka. Budapest, 1992. 7.

⁴ Zalai Közlöny, 1877. január 28. 2.

⁵ Liber 203.

De Zala megyének is joga és kegyeletes kötelessége, *„hogy a nagy hazafinak itt is látható emléke legyen, hogy magasztos tettei, példátlan jelleme és polgári erényei által utódaink nagy tettekre lelkesüljenek, határoztassék el megyénk nagy fia emlékére egy, Zala megye erejéhez mért, de a nagy honfihoz illő emlékszobornak felállítása”*.⁶

A „Deák Ferencz” emlékszobor ügyében kiküldött bizottság elnökévé Csutor Imre⁷ alispánt választották. A hatvanhét fős testület tagja volt többek között Simon Zsigmond tihanyi apát, Reischel Vencel keszthelyi városbíró, Cser-tán Károly, Bogay István fölbirtokosok, Szigethy Antal egerszegi, Eperjessy Sándor nagykanizsai ügyvéd, Babochay János nagykanizsai ügyvéd, városbíró. Azonnal felhívást tettek közzé, melyben a közadakozás útján állítandó emlékszobor létesítéséhez kérték a megye közönségének kegyes adományait.⁸ Az első nagyobb összeget, száz forintot a zalaegerszegi izraelita hitközség ajánlotta fel.⁹ Báró Sina Simon, a hazafiúi és emberbaráti szeretetéről ismert főúr 1000 forintot adományozott a készülő zalaegerszegi szoborra.¹⁰ Vas megye ugyancsak 1000 forintot küldött.¹¹ Társadalmi egyesületek ajánlották fel rendezvényeik bevételeit a szoboralap javára, a „Sümeghy lövész-társulat” augusztusi táncvigalma bevételeivel járult hozzá a nemes cél megvalósításához.¹²

A gyűjtés olyan szép eredménnyel folyt, hogy a szoborbizottság még 1876-ban felkérte báró Vay Miklóst¹³ a szobor tervének elkészítésére. Az akkor közismert szobrász az 1848-ban is szerepet vállaló, később koronaőr és kancellár, a Tudományos Akadémia igazgató tagja, a Deákkal kapcsolatot tartó Vay Miklós (1802 - 1894) báró fia, aki a bécsi akadémián tanult, élete nagy részét is Bécsben töltötte. Zsánerfigurákat, büsztöket és emlékszobrokat készített a magyar történelem és irodalom nagy alakjairól, jórészt ingyen. Az első Magyarországon felállított, ma is közismert munkája Berzsenyi Dániel mellszobra volt, melynek elkészítésére még 1843-ban kezdték meg a gyűjtést Somogy megye kezdeményezésére. Végül 1860-ban Vay Miklós művét állították fel a Nemzeti Múzeum kertjében. Megmintázta Kazinczy Ferenc bronz mellszobrát is.¹⁴

Lyka Károly művészettörténész Vay Miklós munkásságát az 1866-ban Székesfehérváron felavatott Vörösmarty-emlékmű kapcsán így jellemezte: *„Ez a nagy álló szobor felvilágosít minket arról, hogy egy, a klasszicizmusból a romantika*

⁶ Zala Megyei Levéltár (továbbiakban: ZML) IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1876. február 7.

⁷ Deák Ferencnek Zalamegyében felállítandó szobra ügyében .Csutor Imre alispán a Deák Ferenc emlékszobor bizottság elnöke. Zalai Közlöny, 1876. április 2.1.

⁸ ZML IV. 402. Közgyűlési jegyzőkönyv 1876. 1271/5; Zalai Közlöny, 1876. ápr. 2. 1

⁹ ZML V. 1603/a. Közgyűlési jegyzőkönyv 1876. február 117.I. 1058/10.

¹⁰ Zala, 1876. március 15.

¹¹ Zalai Közlöny, 1876. június 22.3.

¹² Zalai Közlöny, 1876. augusztus 31.1.

¹³ Vay Miklós (Golop, 1828. - Golop 1866.)

¹⁴ Az akkoriban készült emlékszobrok nem magyar történelmi hősokeket, hanem neves írókat, költőket ábrázoltak. A hozzájuk kötődő közadakozás, ünnepségek a nemzeti öntudat ápolását segítve a tényleges politikai cselekvést is pótolhatták. Később, a kiegyezést követő enyhültebb politikai légkör és gazdasági helyzet egyre több, a magyar történelem és művészet kiemelkedő személyiségeit megörökítő emlékmű felállításának lehetőségét teremtette meg

útjára indult szobrásszal van dolgunk, aki a derekas átlagot képviseli, különösebb plasztikai érdekesség nélkül."¹⁵

A kortársak mindenesetre elégedettek lehettek műveivel. 1872-ben készített már egy portrét Deák Ferencről, valószínűleg Pest megye felkérésére. Ma e márvány mellszobrot a Nemzeti Galéria őrzi. Szintén tőle rendelte meg Zala megye Kisfaludy Sándor Balatonfüreden felállítandó szobrát. 1877 tavaszán helyezték annak a félresikerült régi szobornak a helyére, melyet a magyar szobrászat hőskorának ma már szinte elfeledett művésze, Züllich Rudolf¹⁶ készített 1860-ban, ugyancsak a zalaiai megbízásából. *„Az akkori szoborbizottságnak - írta később Jókai Mór - mely Zala megye rendeletéből azt a szobrot készítteté, Deák Ferencz volt az elnöke. Aki bizonyára oka nem volt, hogy a szobor olyan rosszul sikerült: a minta, amelyet ő elfogadott, a melyet ott láttunk mindig az íróasztalán bronzból öntve, elég csinos és izléses volt, hogy ez az után nagyban kivíve oly torzalakká fog átitódni, azt Deák nem sejtette.*"¹⁷

Az 1857-1859 között írott leveleiből kiolvasható azonban, hogy Deák igen csak aggódott a szobor miatt. Kétségeit megosztotta sógorával: *„Csak az lesz a kérdés, ha pénzünk ki futja-e? Itt, fájdalom, oly művész, kire a munkát bízni lehetne, alig van. Majd külföldön, talán Bécsben, vagy Münchenben kell keresni valakit.*"¹⁸ Magyar szobrászt azért választottak, mert nem volt elegendő pénz külföldi művész felkérésére. Dunaiszky László¹⁹ neve is felmerült alkotóként, de a levelekben folytatott eszmecsere lassúsága miatt kénytelen volt szerződést kötni Züllich-vel, akiről már akkor sem volt jó vélemény. *„Züllich szobrásznak ismerem apróbb műveit; Széchenyinek, Vörösmartynak apró, szobába való szobrait készítette, s ezeket láttam; de mind az alakítás, mind a kivitel igen silány, sem arcban hasonlatosság, sem állásban, sőt még a jellemmel is ellenkezik az állás, melyet egyik-másik szobrának adott. ...ezen apró szobrok után ítélve, nem sok bizalmam volt hozzá; lehet azonban, hogy nagyban jobban dolgozik.*"²⁰ Azt is megtudjuk, hogy Züllich Rudolf, akárcsak magyar szobrásztársai, szánni valóan rossz anyagi körülmények között élt, hogy a szobrot „bronzírozott zinkból” készítették, közli többféle megoldás költségvetését, s mintegy magyarázatképpen a szoboröntés módozatait, az anyagok közti különbségeket is részletesen ismerteti sógorával.

Deák tagja volt a Tudományos Akadémia által 1862-ben létrehozott Széchenyi emlékszobor bizottságnak is. Engel József alkotását majd csak 1880-ban állítják fel. Részt vett annak a bizottságnak a munkájában is, melyet szintén a

¹⁵ Lyka Károly: Nemzeti romantika, Magyar Művészet 1850-1867. Budapest, 1982. 76.

¹⁶ Züllich, Czélkúti-Züllich Rudolf (Gyulafehérvár, 1813. - Kairó, 1890.) Bécsben és Rómában tanult, megfordult Franciaországban, Olaszországban és Egyiptomban.

¹⁷ Jókai Mór levele Kisfaludy Sándor szobráról. Zalai Közlöny 1876. szeptember 24. 3.

¹⁸ Tarányi Józsefnek, Pesten, 1857. dec. 8. Deák Ferencz emlékezete. Levelek, 1822-1875. Ráth Mór, 1890.

¹⁹ Dunaiszky László Gyula (Pest, 1822 - Budapest, 1904) A müncheni akadémián képezte magát, Bécsben, Rómában, az 1850-es években Pesten dolgozott. Neves alkotásai a fővárosban: id. Lendvay Márton szobra, a Halászlány-kút.

²⁰ Levél Tarányi Józsefnek, Pest, március 17-én, 1858. Ráth Mór: Deák Ferencz emlékezete. Levelek. 1822-1875. 343-244.

Tudományos Akadémia hozott létre Eötvös József halála (1871. február 2.) után, egy emlékszoborhoz szükséges anyagi alap előteremtésére és a pályázat lebonyolítására. A szobor elkészítésével Huszár Adolfot bízták meg, aki akkor éppen Bécsben tanult, s éppen Vay Miklós műtermében dolgozott segédként. Az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter, a jeles államférfi szobrát Deák halálának évében avatták fel. Később Huszár Adolf nyerte el a fővárosi Deák-emlékmű elkészítésére kiírt pályázat első helyezését.

A zalai Deák-szoborbizottság 1879 májusában számolt be a megyei közgyűlésnek arról, hogy az emlékmű elkészült, s hamarosan felállítják Deák Ferenc egykori működésének színhelye, a megyeháza előtti téren. A város központjában lévő későbbi sétány az egyik legrégebb utcából alakult ki. 1819-ben még „Nemes Vármegye tömlötzeire néző” utcaként említették, majd helyén vásárok tartására is alkalmas térség alakult ki. Zalaegerszeg város képviselőtestülete 1879. június 21-én e szavakkal adta át a vármegyének: *„...a Deák szobor felállítására legközelebb felajánlott tért minden további fenntartás nélkül egyedül ezen célra átengedményezi, s azt mint Deák szobor tért fenntartja, annak semminemű oly használatához, mely a tér rendeltetésével meg nem egyező - a tulajdonjog fenntartása kivételével igényt nem tart.”*²¹ A tér Deák Ferenc nevét hivatalosan csak 1888-tól viselte.²²

A szobrot Bécsben öntötték bronzból Röhlich és Pönninger műhelyében, talapzata mauthauseni gránitból készült. Költsége 12.000 forintot tett ki. A szobor szállítása és elhelyezése, valamint *„egy multhatatlanul szükséges vasrácsnak a felállítása”* még kétezer forintba került.²³

Leleplezési ünnepélyét 1879. szeptember elsején tartották a törvényhatósági bizottság rendes közgyűlésének napján, mely ez alkalommal a „törvényhatósági ügyek mellőzésével, kizárólag ezen ünnepélyre” szenteltetett. Bátorfi Lajos, a Zalai Közlöny²⁴ tudósítója szerint kegyeletes, ám szerény ünnepély volt, mert a rendezőség nem akarta az elkövetkezendő országos ünnepség fényét elhomályosítani. Ma már tudjuk, fölösleges volt az óvatosság, mert a fővárosi szoboravató ünnepre csak nyolc év múltán került sor.

A mintegy 130 megyei bizottsági tag és Ürményi József főispán jelenlétében Svastics Benő alispán tartott ünnepi beszédet. Bátorfi tolmácsolásában idézzük Deákot méltató szép gondolatait: *„Zalamegyéhez csatolta őt a földi lét első köteléke, a származás, melynek benső érzetét mindvégig megőrzé. Ezen kötelékkel forrasztá egybe évtizedeken át megyéje közéletével szellemi nagyságának kiapadhatatlan tárházát. Itt élt ő, hatva, küzdve és alkotva létének választott és soha fel nem adott egyedüli szent céljáért, a haza és nemzet boldogításáért.”* Majd ezt követően *„viharos éljenzés közben lehullt a lepel s a szobor látható volt teljes gyönyörűsége és fenségében. A Zalaegerszegi Dalárda ekkor szép összhangzatban elénekelte a Szózat két első versszakát. ...*

²¹ ZML V.1603/a Közgyűlési jegyzőkönyv 1871-1881. 1879. jún.21.

²² ZML V. 1603/a Közgyűlési jegyzőkönyv 1888. 1920/1888. A széépészeti, az utcák rendezésére kiküldött bizottság jelentése. 388-389.

²³ ZML V. 1603/a Közgyűlési jegyzőkönyv 1879. május. 11. sz. jgyk. 5186.

²⁴ Zalai Közlöny, 1879. szeptember 4.

A szobor fenségesen sikerült, fiatalkori alak, magyar öltözet, egyik kezében pergamen ..., arccsal a főváros felé van alkalmazva" - számolt be az eseményről Bátorfi.

A díszes, sárgára futtatott rácsozattal ellátott mű talapzatához szebbnél szebb koszorúkat helyeztek, többek között Nagykanizsa város, a zalaegerszegi nőegylet. Széll Kálmán²⁵ gyermekei koszorút küldtek: „Széll Kálmánné, Jenő, Emma és Ferenczke Deák Ferencznek” felirattal. Az ünneplő közönség díszebéden vehetett részt, ahol a „főispán úr kezdte meg a toasztokat, emelvén poharát a király, királyné, trónörökös s az uralkodó házra, Glavina Lajos Deák Ferenc emlékére.” Este a fényárban úszó város boldogan vette birtokába a szobrot, mely a kevés zalaegerszegi nevezetesség egyikévé vált.

A vidéki újságírók²⁶ mellett a fővárosból is több újság küldte ki tudósítóját, akiknek a rendezők külön asztalt állítottak fel a téren. A Pesti Napló dr. Günther Antalt, a Pester Lloyd Schwarz Ármint, a Neues Pester Journal Klein Hugot, a Budapesti Correspondenz Futtaky Gyulát. Feszty Árpád a Vasárnapi Újság rajzolójaként érkezett.²⁷

A Pesti Napló²⁸ cikkírója tárgyilagos szavakkal ecsetelte az eseményeket, mutatta be a szobrot.²⁹ Akik látták „a képzőművészeti csarnokban Budapesten Vay Miklós mintáját, mely után a szobor készült, azok tudják, hogy a szobor Deákot, mint a harminczas évek fiatal szónokát tüntetni elő, tele hévvel, lélekkel és erővel, úgy, mint akkor az országgyűléseken és Zalamegyében szerepelt.” Hatalmas talapzaton emelkedik fel Deák ércalakja a tér közepén. A gránit talapzaton ezen egyszerű szavak állanak: „Deák Ferencznek, Zalamegye közönsége, 1897.”

Részletesen beszámolt arról is, hogy az ünnepség előtti napon tűzoltók zászlószentelése volt a templom előtti téren. A zászlóánya Tarányi Ferencné, Deák sógorának, Oszterhueber József unokaöccsének neje volt. Nyolc vidéki tűzoltó-egylet jelent meg az ünnepélyen zenekarral és zászlókkal. Közülük másnap sokan felkeresték az avatási ceremóniát is, így együtt a két ünnepség valóban emlékezetessé vált. Bár ő is feltűnőnek találta, hogy a kormány részéről senki nem volt jelen, Budapestről Kovách László és Kovách Kálmán miniszteri tanácsos érkezett. A szomszédos megyék tisztviselői közül név szerint megemlítette Széll Ignácot, Vas megye alispánját. A megye országos képviselői, bizottsági tagjai „aránylag csekély számmal” jelentek meg.

A Vasárnapi Újságban Szekrényessy Kálmán³⁰ tudósítása jóval kritikusabb hangot ütött meg. Szomorúsággal töltötte el az, hogy Magyarországon nagyon kevés szobrot avatnak. „A kegyelet azon megnyilvánulása, mely ércszobrot emel az

²⁵ Széll Kálmán pénzügyminiszter, később miniszterelnök, Deák gyámleányának, Vörösmarty Ilonának férje.

²⁶ Itt volt Török Ernő, a Vas megyei Közlöny főszerkesztője, Keszthelyt Ruisz N., a Nagykanizsán megjelenő Zalát Hoffmann Mór, a Zalai Közlönyt Bátorfi Lajos képviselte.

²⁷ Zala 1879. szeptember 3.1.

²⁸ A Pesti Napló 1867 - 1875 között a Deák-párt újságja, majd mérsékelten ellenzéki lap.

²⁹ A zalai Deák-ünnepély 1-2. Pesti Napló 1879. szept.1. 30. évf. 210. sz.1.

³⁰ Szekrényessy Kálmán: A zala-egerszegi Deák Ferencz szobor.

Vasárnapi Újság, 1879. 36. szám 577-578.

érdemnek, a polgárosodott Európának csupán kevés országban divik oly kis mértékben, mint nálunk." Az egerszegi ünnepet országos szempontból egyenesen fiaszkóként értékelte. Ő is beszámolt a fényesen zajló tűzoltó ünnepségről, de *«másnap persze láthattuk, hogy senki sem tartotta érdemesnek az ország jelesei közül azon Deák Ferencz "első" emléksobrának ünnepélyes lelepleztetésén jelen lenni, a kinek oly szép jelzőt adott a nemzet: „a haza bölcse”.*» Ennek oka, hogy tudomása szerint a szoborállító bizottság az utolsó ülésén úgy döntött, nem küld meghívót a megyékhez és városokhoz. Így nem is jött el senki az ünnepségre. A szerző boldogabb országokban kevésbé jelentős személyiségek emléksobrának avatásakor is *„sokkal tüntetőbb lelkesedést észlelt.”* A szobrot részletesen leírta hibáival együtt: *„Az alak nagy arányu; magyar diszruhában, vállra vetett galléros mentében, magyar diszkarddal oldalán, sarkantyús magasszáru csizmákban, födetlen fövel van ábrázolva. A jobb kar előre nyulik, a bal természetesen csügg alá, iratfüzetet tartván; a test sulya a jobb lábon nyugszik... A szobor jobb, mint bemutatott «kis mintája» után reményleni lehetett. Legnagyobb hibája, hogy az előrenyújtott jobb kar tenyerével egészen fölfelé áll. Ez természetellenes, mert ha szónoklat közben jobb karunkat előrenyújtjuk, annak tenyere nem fekszik egészen fölfelé, hanem részben a belső oldal felé van fordítva”*

Feszty Árpád³¹ rajzai és az ünnepségről írott cikke a következő számban jelentek meg.³² Idézett beszámolója inkább karcolat, pedig azért robogott végig vonata a Velencei tó „messze terjedő nádasai” közt, a „balatoni tenger rezgő tükre” mellett, mert másnap nagy munka várt reá a költők által is megénekelte szép Zalában, annak székhelyén, Egerszegen. *„A «haza bölcsé»-nek, a szeretett és tisztelt drága nagy halottnak leplezik ott le első szobrát a hazában.”* De úgy ítélte, hogy a nagy eseményt kicsinyes okokból kisszerűvé törpítették. Szent-Ivánról számos kocsi fölcifrázott, pántlikázott lovakkal és kocsisokkal *„szállította be az érkezőket a nyájás völgyi úton a városba. Mert Egerszeg az, még pedig a megye székhelye, bár nem igen látni meg rajta, legfeljebb a megyeháza juttatná eszünkbe, ha még nem tudnók; de hogy magyar város, még pedig igazi, azt ugyancsak bizonygatja a nagy por, melylyel a vendégszerető zephyr bőkezűleg kínálhatta szemünket szánkat.”* A *parkba*, ferdítettette el itt is a betűt szerzőnk, *„reggel 9 órára gyűlt össze a nép azaz - bocsánat: a t. cz. közönség, mert a nép - az nem volt látható sehol.”* Kollégája is kifogásolta, hogy a fehérre festett léckerítéssel körülvett sétányt a város hajdúi elzárták a nagyközönség elől, míg *„ellenben a «kiválasztottak» részére ülések voltak a szobor”* bal oldala mellett, ahol a *„díszes megyei női közönség”* foglalt helyet. A 10 órakor kezdődő ünnepségről már tárgyilagosan írt, azonban a leleplezés aktusa ismét humor forrása volt számára. Mert az kitűnően ment. *“Még nem láttam ily ügyes leleplezést.*

³¹ Feszty Árpád, Rehrenbeck (Ógyalla, 1856. - Lovrana, 1914.) a müncheni akadémián, Bécsben tanult, az akadémikus festészet jellegzetes hazai képviselője. 1892 - 94-ben festette társaival a „A magyarok bejövetele” című hatalmas körképét. Személyiségét Lyka Károly így jellemezte: *„...gavallér és bohém, nádasok vadásza, nagy pesti dárídók rendezője, nótás ember és zsúrok kedvence, tárcaíró, költő, jó barátja legnagyobb embereinknek és hű pajtása a művészet cigányainak....”* (Szűcs Árpád - Wójtowicz Małgorzata: A Feszty-körkép. Helikon kiadó, 1996.)

³² Feszty Árpád: „A zala-egerszegi Deák-ünnepély”-ről. Vasárnapi Újság, 1879. 37. szám 593-594.

A lepel lehullott a szoborról a nélkül, hogy annak szögleitein csak egy perczig is fönnakadt volna. A két hajdu - kikre e műtét bízva volt - harmonikus együttműködése pompásan sikerült." A leleplezésről készített rajzához magyarázatot fűzött: „Egyik képünk e jelentet ábrázolja a hírlapírók asztalától tekintve, a honnan még a legjobban hatott, mert a szobor Achilles-sarkát, a derekat, egy jótékony fa onnan nézve szépen eltakarta.”

Ne kritizáljunk hát, menti aztán magát: „... Zalamegye nemes érzelmű közönsége nem művészetpártolás szempontjából, hanem csupán hazafiságból, Deák Ferenc halhatatlan emlékének megörökítéséért állíttatá föl azt.” A lendületes rajzon a szobor nem emlékeztet Deákra, de nem az előtte húzódó ág miatt. A másik ábrázoláson az arányoknak fittyet hányva örökítette meg a közönséget és a teret.

1883-ban a megyei nemesi pénztár választmánya megvette, elbonttatta a Deák szobor mögötti házat, s így a sétatér tágasabb lett. Deák születésének 100. évfordulóján „csinos” vasrácsos kerítéssel is övezték a parkot.³³ Az 1903-ban készült térképen már szép, tervezett liget sétányai látszanak a szobor körül.³⁴

Mikor Csány László emlékművét 1931-ben a Kossuth Lajos utca déli végén felállították, a város közvéleményét foglalkoztatni kezdte az a gondolat, hogy Deák Ferenc szobrát helyezték át, a Kossuth utca felső végére, a Központi Takarékpénztár elé. (Akkor még a Balatoni út nem szelte át a Kazinczy teret.)

Elképzelésüket így indokolták: „A város egyik legfőbb nevezetessége és díszje a Deák szobor úgy van elhelyezve, hogy arról a nagyközönség, de különösen az idegenek alig szerezhetnek tudomást ... A központi Takarékpénztár r.t. előtti tér forgalmas útvonal melletti fekvése folytán könnyen meg lesz közelíthető, azon kívül szembetűnő helyen lévén, predesztinálva van a szobor céljára, annál is inkább, mert ez a terület - illetőleg az egész térség - most is mintegy kiegészítő része a közvetlen melle fekvő Deák térnek és az ősi vármegyeháznak, ahol a haza bölcsének nagyszabású politikai pályája megindult.” A városi képviselőtestület egyhangúan elfogadta a szobor áthelyezéséről szóló határozatot. A Vármegye azonban nem hagyta jóvá, s így a szobor az eredeti helyén maradt.³⁵

Az 1948 után a helyi politikusok számára a Deák Ferenc által képviselt eszmék avítottá váltak, aktualitásukat veszítették. A róla elnevezett tér egy részét Szabadság térré változtatták, sőt, 1952-ben a szobrot is el akarták távolítani. Szerencsére a népművelési miniszter helyettese ezt nem tartotta időszerűnek, így a szobor maradhatott.³⁶

Később a teret többször átalakították. Az 1950-es 60-as években szabadtéri színpad, játszótér is volt itt, majd helyére 1967-ben felépült a Megyei Könyvtár épülete, parkosították, kis kerek, beton kávasz szökőkút is működött a platánok árnyékában.

³³ Zalamegye, 1903. október.3.

³⁴ Zalaegerszeg r.t. város átnézeti térképe. 1903. Göcseji Múzeum történeti gyűjteménye 94.39.2.

³⁵ Benczené Nagy Eszter - Fülöp István - Markó Imre Lehel: Zalaegerszeg utcanevei. Zalaegerszeg, 1977. 34.

³⁶ „Használd a jók benned vetett bizalmát...” Deák Ferenc tisztelete és emlékezete Zala megyében. Szerk.: Kiss Gábor. Zalaegerszeg. 2004. 20.

A magyar emlékműszobrászat hőskorában készült ércszobor Zalaegerszeg évszázados történelmi emléke. Históriai környezetben, a Zala Megyei Bíróság - az 1730-32-ben épült egykori megyeháza - rangos épülete, egy 18. századi műemlék épület, az un. Sóház, valamint az 1890-ben épült egykori takarékpénztár, ma a Göcseji Múzeum székháza által körülölelt, árnyas, ápolt, 1992-től ismét Deák Ferenc nevét viselő parkban áll, kissé távolabbról a barokk katolikus templom két tornya őrzi. A teret nyugatról a Deák Ferenc Megyei Könyvtár egyemeletes, tetőtérrel bővített épülete zárja le.

A Zalaegerszeg önkormányzata a szobor egykori, „múlhatatlanul szükséges” vaskerítését már 1996-ban, a parkot a város első írásos említésnek 750. évfordulója tiszteletére ismét felújíttatta. 2003-ban, Deák Ferenc születésének 200. évfordulóján a szobrot leemelték talapzatáról, restaurálták. Szokatlanul csillog a napfényben, várva újabb évszázadok patináját. Előre nyújtott jobbával, felfelé tartott tenyerével mintha hívogatna bennünket: elmélkedésre, emlékezésre.

Béres Katalin

„A nagy férfiú emlékének és dicsőségének ünneplése”

Deák-centenárium Zala megyében

Deák Ferenc 1876-ban bekövetkezett halálát követően Zala vármegye továbbra is kegyelettel ápolta nagy fia emlékét. A korabeli sajtó tudósítása szerint évenként megemlékeztek születésének és halálának évfordulójáról.¹ A századfordulóig terjedő időszakban kultuszához kapcsolódóan két jelentősebb eseményre került sor: szobrának avatására 1879-ben és a söjtöri szülőház emléktáblával történő megjelölésére. Ez utóbbit 1896-ban, a millenniumi díszközgyűlésen határozta el a vármegye. A Wapper Ignác kőfaragó által elkészített fehér márványtábla avatására 1897. augusztus 8-án került sor², azóta is látható a Deák-kúria bejárata felett.

A századforduló után Deák születése századik évfordulójának megünneplése hozott új színt és tartalmat a haza bölcse országos és helyi kultuszában. Zala megye kiemelten készült a jeles évfordulóra.

1902 decemberében jelentek meg az első híradások a helyi sajtóban arról, hogy 1903 őszén az ország és a vármegye is Deák Ferenc születése centenáriumára készül.

Mindenekelőtt a szülőfalu, Söjtör képviselőtestülete kezdeményezte a vármegye törvényhatóságánál, hogy a nagy hazafi születésének évfordulójáról méltóan emlékezzen meg.³ Ugyanakkor a község úgy döntött, hogy nem elégszik meg a kastély bejárata fölött 1897-ben elhelyezett emléktáblával, hanem a *„lelkes utódoknak azt is súgta ... a kegyelet, hogy a születés helyén is hirdesse egy szobor a derék embert.”*⁴ Elhatározták, hogy az évfordulóra legalább egy mellszoborral adóznak Deák Ferenc emlékének. (A szobor azonban valószínűleg anyagi okok miatt nem készült el a születésnapra, 84 évvel később, 1987-ben állították fel Farkas Ferenc szobrászművész Deákot ábrázoló mellszobrát a söjtöri iskola, az egykori Festetics-kastély épülete előtt.)

A szülőfalu kezdeményezését a vármegye elfogadta, és az alispán, Csertán Károly vezetésével bizottságot hozott létre azzal a megbízással, hogy „az ünnep-

¹ Fatér Bernadett: Deák Ferenc a zalai sajtóban. Bibliográfia. In: „Használd a jók benned vetett bizalmát...” Deák Ferenc tisztelete és emlékezete Zala megyében. Szerk.: Kiss Gábor. Zalaegerszeg, 2004. 62-85.p.

² Béres Katalin: A millennium Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. Szerk.: Kostyál László. Zalaegerszeg, é.n. 208.p.

³ Deák Ferenc emléke. Magyar Paizs, 1903. jan.3. 5.p.

⁴ A söjtöriek Deák Ferencnek. Magyar Paizs, 1902. dec. 11. 4.p.

ség módozataira nézve javaslatot terjesszen elő.”⁵ A harminckilenc tagú testületben helyet kapott többek között Árvay Lajos, a vármegye főjegyzője, Thassy Kristóf megyei főügyész, a Deák rokonság képviselőjében Deák Mihály és Tarányi Ferenc, továbbá Várhidy Lajos Zalaegerszeg és Vécsey Zsigmond, Nagykanizsa polgármestere.⁶ Az előkészítő bizottság április 23-án tartott ülésére, amelyre meghívták a helybeli tanintézetek igazgatóit is, már szinte kész programjavaslatot dolgozott ki. Tervezetükben - a kor ceremóniáinak megfelelően - díszközgyűlés, istentisztelet, koszorúzás és társasbéd szerepelt. Az ünnep lebonyolítására a törvényhatóság 3000 Koronát biztosított, amelyet a vármegye törzsalapjából különítettek el.⁷

Zala vármegye az ünnep megszervezése és lebonyolítása mellett a napnak maradandó emléket kívánt állítani, ezért 1903. június 10-én Csertán Károly alispán felhívással fordult a vármegye közönségéhez, és Deák Ferencről elnevezett ösztöndíj létrehozására tett javaslatot. „...ha a haza körül halhatatlan érdemeket szerzett nagy honfű iránt táplált kegyeletünket Ő hozzá méltóan akarjuk kifejezni: ünnepi közgyűlésünkben oly intézményt kell létesítenünk, a mely hivatva legyen ércznél is tartósabban hirdetni a hazafiúi erények mintaképeinek, vármegyénk nagy szülöttének, Deák Ferencnek a nevét és nagyságát, míg magyar szív dobog, magyar szó hangzik és magyar műveltség virágzik e hazán!

Hogy mi legyen ez az intézmény: Ő maga mutatta meg félreismerhetetlenül a saját életével, a melyet komoly tanulással és munkával töltött be ...

Ennélfogva oly tanulmányi ösztöndíjat kellene alapítanunk, a mely egy vagy több megyebeli szegényebb sorsú jó tanuló és jó erkölcsű fiúnak a magasabb kiképzést és azt, hogy tevékeny, hasznos polgára legyen a hazának, elősegíti.”⁸ Az alispán az ösztöndíj létrehozásához közadakozásra szólította fel a megye közönségét. A helyi sajtó is támogatta a kezdeményezést, szinte mindegyik újság buzdított az adakozásra. A Zalamegye külön vezércikket szánt olvasói meggyőzésére. „A nagy férfiú emlékeztére, emlékének és dicsőségének ünneplésére mondott szavak elhangzanak, az ünnep fényét a mindennapi élet szürkesége, a hazafias lelkesedést a küzdelem egyformasága váltja fel, de a fiaink, unokáink javára rendelt alap a magyar kultúra örökös eszköze marad s mindig hirdetni fogja, hogy Zala vármegye hogyan tisztelte nagy fiának emlékezetét s mennyire szívén viselte a jövő nemzedék, a haza, a művelődés szolgálatát.”⁹

A felhívás nyomán megkezdődött az adakozás, amelyet a sajtó is nyomon követett. A Zalamegye és a Magyar Paizs hétről hétre tájékoztatta az olvasóit a befolyt adományokról; a nagy összegekről és a pár fillérről is. Sőt, hírt adott minden, az ösztöndíj alap támogatására szervezett megyebeli rendezvényről: többek között Szentgrót és vidékének fiatalsága által szervezett, bazárral összekötött táncmulatságról, melynek tiszta bevétele, amit a Deák-ösztöndíjra ajánlottak fel, 34 Korona lett.¹⁰ Vagy a novai ifjak tombolás táncestélyéről, ahol a

⁵ Id.1.

⁶ Deák Ferencz. Nagykanizsai Friss Újság, 1903. jan.20. 5. p.

⁷ Hírek - Deák Ferencz születése... Zalamegye, 1903. ápr. 26. 3.p.

⁸ Vármegyém közönségéhez! - Csertán Károly felhívása. A Göcseji Múzeum tulajdona. ltsz.: 91.30.2.

⁹ Deák Ferencz emlékezete. Zalamegye, 1903. jún. 28. 1.p.

¹⁰ Multság a Deák Ferencz alapítvány javára. Zalamegye, 1903. aug. 15. 4.p.

műsorban alkalmi óda hangzott el, és felolvasták Deák Ferenc életrajzát, valamint az 1867-es kiegyezési feliratot. A bevételt - 30 Koronát - azonban kevesellte a Magyar Paizs tudósítója, a rendezvényről hiányolta a vidéki intelligenciát és a novai előkelőségek többségét. Epésen jegyezte meg: *„Annyi bizonyos, hogy a haza bölcsének szülőföldjéhez nem ily közel lakó közönség nagyobb tiszteletben tartja megyénk nagy szülöttjét, s nem rejti el filléreit.”*¹¹

Az ösztöndíj alapra nagyobb összegek is érkeztek. A jó példával herceg Batthyány Strattman Ödön és Zala vármegye főispánja, gróf Jankovich László jártak elől, mindketten 2000 Koronát ajánlottak fel a felhívást követő napokban. Ekkora összeget adományozott gr. Zichy Ágoston, báró Hornig Károly veszprémi püspök, valamint Festetics Mária grófnő, Deák egykori sőjtöri birtokszomszédja és pusztaszentlászlói nyaralásai idején rendszeres látogatója, aki a kiegyezés után Erzsébet királyné udvarhölgye lett. Dr. István Vilmos szombathelyi megyéspüspök 1000, Vaszary Kolos bíboros-hercegprímás 500, a kapornaki apátság 100 Koronát ajándékozott. A megyebeli takarékpénztárak 50 - 50 Koronát adtak, a vármegyei nemesi pénztár 1000 K-t szavazott meg. Baronyi Ede nagybirtokos, Deák hajdani kehidai birtokának tulajdonosa 100 Koronával gyarapította az ösztöndíj alapot. A megye városai is hozzájárultak az ösztöndíj létrehozásához. Zalaegerszeg közgyűlése 200 K-t ajánlott meg.¹² Nagykanizsán kisebb vihart kavart a Deák-alapítvány ügye, ugyanis két felterjesztés került a képviselők elé. A pénzügyi bizottság 200 K támogatás megszavazására tett javaslatot, a tanács 500-ra. Mindkét indítvány mellett érvek és ellenérvek hangzottak el, végül Dick József képviselő felszólalása döntötte el a kérdést. Ő ugyanis „előre” tudta, hogy az ösztöndíjat úgyis az egerszegi gimnázium kapja majd. Az Egerszeg - Kanizsa közötti viszályra érzékeny városatyák ezek után a pénzügyi bizottság javaslatát, azaz a 200 Koronás támogatást fogadták el, de egyben - Remete Géza képviselő javaslatára - pártolólág támogatták egy önálló kanizsai Deák- ösztöndíj létrehozásának gondolatát.¹³

Az alispán kezdeményezte adakozás nyomán 1903. október 17.-ig 28 430 Korona 59 fillér gyűlt össze a Deák-ösztöndíj alap javára.¹⁴

A vármegye mellett az egyes települések, intézmények, iskolák, társadalmi egyesületek is készültek Deák 100. születésnapjának méltó megünneplésére. Nagykanizsán 1903 februárjában az Irodalmi és Művészeti Kör indítványozta, hogy - a nagy hazafinak a kanizsai piarista gimnáziumban töltött diákévei emlékére - egy emléktáblával adózzon a város.¹⁵ A cél érdekében gyűjtést kezdeményeztek, s külön szervezőbizottságot hoztak létre, akik Nyári Pál műegyetemi tanár javaslatára a fiatal, tehetséges budapesti szobrászművészt, Telcs Edét kérték fel az emlékmű tervezésére és kivitelezésére. Az Irodalmi és Művészeti Kör által összegyűjtött pénz azonban nem volt elegendő a tábla elkészíttetéséhez,

¹¹ Deák tombola estély Nován. Magyar Paizs, 1903. szept. 10. 4.p.

¹² Városi közgyűlés. Magyar Paizs, 1903. júl. 23. 3.p.

¹³ Városi közgyűlés. Zalai Közlöny, 1903. aug. 15.

¹⁴ Zalavármegye ünnepe. Zalamegye, 1903. okt. 18. 4.p.

¹⁵ Deák emléke. Magyar Paizs, 1903. máj. 28. 5.p.

ezért a város is - 1800 Koronával - hozzájárult a költségekhez.¹⁶ Az elkészült műalkotást a kanizsai Deák-ünnep keretében avatták fel.

A megyeszékhelyen, ahol a központi ünnepségre készültek, a nyár végén lázas térrendezési és felújítási munkálatok kezdődtek. A nemesi pénztár eladta a városnak a Deák Ferenc sétátér melletti 114 □-öl, köztérnek használt ingatlanát 1000 K-ért, ezzel hozzájárulva a sétátér bővítéséhez.¹⁷ A város a tér léckerítését lebontatta, helyére „csinos” vaskerítést készíttetett, tájékát kavicsoztatta. Az új kerítés építése miatt a Szent Flórián szobrot, amely a Deák téren volt látható, áthelyeztették a templom északi oldalára, ez alkalommal a szobor hibáit is kijavíttatták, és újra festették.¹⁸ A város tanácsa felhívással fordult a környék lakosaihoz, hogy „a házaknak az utcára néző falait javíttassa ki s azokat, amelyek ütöttek-kopottak, festessék be.”¹⁹ A vármegyei hivatalok elhelyezésére meglehetősen alkalmatlan és célszerűtlen korábbi kvártélyházat kívülről szintén felújították, „...mert Deák Ferenc születésének századik évfordulójához nem méltók a kopott falak. Úgy néz majd ki, mint a kendőzött vénasszony, aki arcát pirosra festi, de a ráncok keresztülbarázdálják a megviselt ábrázatot.” - írta az épületről a Zalamegye újságírója.²⁰ Üléstermében kicserélték a régi bútorzatot, helyére Ausztriából hozattak hajlított (Thonet) fabútorokat. A bútorcserét meglehetősen rossz néven vette a függetlenségi érzelmű, a honi ipar támogatását célul kitűző Magyar Paizs című egerszegi hetilap cikkírója. „Valami nem közönséges villanyerő kellene ide Deák Ferencz vármegyéjébe, a tehetetlenségnek eme szunnyadásába. Még Deák Ferencz is, a csendes lassúság vármegyéjének példátlan mintaképe, még ő is tűzbe jött, mikor a magyar ipar pártolásáról beszélt volt Zalaszentgróton. ...Hanem a Deák Ferencz öcsémuramjai Teschenből hozatják a hajlított fabútort!” - írta.²¹

Arról, hogy Deák Ferenc születésének centenáriuma ne csak a vármegyei és a városi elit ünnepe legyen, Wlassics Gyula kultuszminiszter és István Vilmos szombathelyi megyéspüspök gondoskodott. A zalaegerszegi születésű miniszter családi hagyományként hozta magával a Deák iránti nagyrabecsülést. Mint későbbi visszaemlékezésében írta: „...atyám őt egyenesen imádta. A mi házukban szentség volt a Deák-tisztelet.”²² Ez Wlassics házassága révén is erősödött, hiszen felesége Deák legközvetlenebb munkatársának, Csengery Antalnak leánya, Csengery Etelka volt. Nem véletlen tehát, hogy a miniszter nagy tisztelője lett Deák Ferenc személyiségének, klasszikus szabadelvűségének, őt tekintette politikusi példaképének. Ezért Deák születésének 100. évfordulóját arra használta fel, hogy lanyhuló tiszteletét erősítse, s a „nemesebb világnézet” kialakulása érdekében a

¹⁶ Id. 11. jegyzet

¹⁷ A nemesi pénztári és alapítványi választmány ülése. Zalamegye, 1903. aug. 15. 4.p.

¹⁸ Hírek - A Flórián szobor áthelyezése. Zalamegye, 1903. szept. 27. 6.p.

¹⁹ Hírek - Rendezik a Deák teret. Zalamegye, 1903. okt. 4. 5.p.

²⁰ A vármegye háza. Zalamegye, 1903. aug. 30. 2.p.

²¹ (y): Hajlított fabutor. Magyar Paizs, 1903. szept. 17. 2.p.

²² Idézi: Kunics Zsuzsa: A Wlassics család és Nagykanizsa. In: Wlassics Gyula és kora 1852-1937. Zalaegerszeg, 2002. 40.p.

haza bölcsét állítsa példaképül a nemzet, de elsősorban a tanulóifjúság elé. „Kötelességtudás, komoly munka, férfias kitartás, megfontolás, törhetetlen jellem, jogtisztélet, lobogó hazaszeretet, közmondás szerű egyszerűség és önzetlenség, mindez oly teljességben és tisztaságban van meg benne, mint kevés másban! Követendő mintaképe ő a nemes eszményekért hevülő magyar ifjúságnak, akinek pályája csodálatosan alkalmas arra, hogy az ifjú becsvágynak tette serkentő...tényezője legyen.” - írta Deákról abban a rendeletében, melyben előírta, hogy 1903. október 17-én minden magyar tanintézetben tanítási szünetet tartsanak, de ezen a napon mindenütt egységes program szerint, méltó ünneppel emlékezzenek meg Deák Ferencről.²³ A középiskolákban az alkalmi versekből és dalokból összeállított műsorban a felsőbb osztálybeli tanulók Deák életét és pályáját méltató kötelező házi dolgozatának legjobbát olvasták fel, a polgári és elemi iskolákban az egyik tanár mondott emlékbeszédet. Ez alkalomból az elemi- és polgári iskolák számára ünnepi szónoklatokat, alkalmi verseket tartalmazó füzetet is kiadtak, hogy a pedagógusok számára megkönnyítsék a megemlékezések megrendezését, az ünnepi szónoklatok elkészítését.

A miniszter nyomán Ruzicska Kálmán királyi tanácsos, vármegyei tanfelügyelő is körrendeletet bocsátott ki a megye állami népiskoláihoz, iskolaszékeihez, tantestületeihez, amelyben felhívta a figyelmet arra, hogy „Zalavármegye iskolai hatóságaira s tanítóira vár a magasztos feladat, hogy gyermekeink szívében okt. 17-én, hálás gerjedelmeket keltsenek a Gondviselés iránt, mert Zrínyi, Kisfaludy, Festetics, Csányi és Gasparics fénylő alakjai mellé Deák Ferencet adta nekünk.”²⁴

István Vilmos szombathelyi megyéspüspök körlevélben fordult az egyházmegye papságához, amelyben a nagy hazafi kimagasló érdemeit méltatta. Többek között ezt írta: „Egyházmegyém hazánk bölcsének szülőegyházmegyéje. Itt élte ő le gyermekkorát, itt nevelkedett fel és képezte ki magát nagy hivatására, innét küldetett ki a haza ügyeinek intézésére és terhes munkálkodásainak fáradságait is itt szokta kipihenni. Sokan élnek még közöttünk, kik őt személyesen is ismertük és akik őt életében is mint példányképünket és vezérünket tiszteltük. Nekünk tehát már ezen indokból is fokozottabb mérvben kötelességünk a tervezett ünnepély fényét lehetőleg emelnünk.”²⁵ Ezért a püspök elrendelte, hogy az egyházmegye minden plébániáján október 17-én a katolikus népiskolák tanulóinak kötelező részvételével ünnepélyes szentmisét tartsanak, amelynek végén „hálánk hű kifejezéséül hazánk nagy fiáért 3 Miatyánkot és 3 Üdvözlégy Máriát imádkozzanak.”²⁶ (Hasonló körlevelet adott ki a keszthelyi születésű Vaszary Kolos hercegprímás is, aki az esztergomi egyházmegye területén lévő katolikus népiskolák számára tette kötelezővé a Deák emlékére tartott istentiszteleteken való megjelenést.²⁷)

A vármegye törvényhatósági bizottsága szeptember 14-én tartott közgyűlésén elkészült az ünneepségsorozat végleges programja. Eszerint október 17-én

²³ Deák Ferenc emlékezete. Néptanítók Lapja, 1903. 37. sz. 1-3.p.

²⁴ Deák Ferenc emlékezete. Zalamegye, 1903. okt. 11. 3.p.

²⁵ Hírek - Deák Ferenc emlékezete. Zalamegye, 1903. szept. 27. 4.p.

²⁶ Uo.

²⁷ Deák Ferenc emlékünnepe. Zalai Közlöny, 1903. szept. 19.

a megyeszékhelyen, 18-án Nagykanizsán és 19-én Kehidán került sor megemlékező rendezvényekre. Az ülésen összeállították azt az öttagú, gróf Batthyány József vezette küldöttséget is, amely a vármegyét képviselte a budapesti Deák-ünnepélyen.

1903. október 17-én, Deák Ferenc születésének 100. évfordulója megünneplésére meglehetősen zaklatott politikai légkörben került sor, a haza bölcse közreműködésével létrehozott kiegyezései rendszer válságát élte. Az év folyamán a véderővita kapcsán kiéleződtek az ellentétek a 67-es kormánypárt és a függetlenségi ellenzék között. Ráadásul az ünnep előtt egy hónappal Ferenc József chlopy-i hadparancsában a birodalom egyik néptörzsének nevezte a magyarokat, súlyos feszültséget teremtve ezáltal a nemzet és az uralkodó között.

Ezek az események azonban nem rontották el a zalai Deák-megemlékezések hangulatát; bár a szónokok beszédeiben, a vezércikkek tartalmában történt utalás az aktuálpolitikai eseményekre, ám nem befolyásolták Deák személyének és munkásságának megítélését. Sőt, az ünnepi szónokok és vezércikkek - a kor dagályos stílusában - kiemelték, hogy Deák személye - akit hősként, félistenként állítottak hallgatóik, olvasóik elé - és az iránta érzett általános tisztelet lehet az az eszköz, amely a nemzetet újra egyesíteni tudja.

A fellobogózott Zalaegerszegen október 17-én délelőtt fél tízkor kezdődtek az ünnepi események. A virágokkal feldíszített vármegyeháza nagytermében díszközgyűlést tartott a megye törvényhatósága, amelyen a kormány képviselőjében Széll Ignác államtitkár, a főrendiház képviselőjében Ernuszt Kelemen vett részt. Jelen voltak továbbá Csávossy Béla háznagy és Szüllő Géza képviselőházi küldöttek, gróf Festetics Tassiló főpohárnok mester, gróf Széchenyi Béla a Magyar Tudományos Akadémia képviselője, Vas, Veszprém és Varasd vármegyék küldöttei, egyházi méltóságok, és a zalaegerszegi és keszthelyi huszárok tisztikarának tagjai. Az egybegyűlteket gróf Jankovich László főispán köszöntötte, és rövid beszédben méltatta a nap jelentőségét. Ezután az ünneplő közönség a plébániatemplomba vonult, ahol István Vilmos szombathelyi megyéspüspök mutatott be ünnepi szentmisét. A program a Deák-szobornál folytatódott, ahol az egész nap szakadó eső miatt csak koszorúzásra került sor, az ünnepi műsor elmaradt. Az eső ellenére népes közönség gyűlt össze a szobor körül, ahol Cser-tán Károly alispán rövid beszéde után, a notabilitások elhelyezték koszorúikat. A továbbiakban a vármegyeházán zajlottak az események. A díszközgyűlésen Hertelendy Ferenc országgyűlési képviselő mondott ünnepi beszédet, aki hangsúlyozta, hogy Deák *„...emlékének kegyeletos megőrzése nem egyedül egy politikai irány örököseie lett, hanem édes mindnyájunké, mert az egész magyar nemzetnek hazafias közérzése ápolja halhatatlan nagyságának emlékét, mint ahogy Ő egész életét a Köznek és a magyar Hazának szentelél!”*²⁸

Az ünnepi szónoklat után Árvay Lajos főjegyző előterjesztésében a Deák Ferenc-tanulmányi ösztöndíj alapítására, az alapító oklevél kiállítására került sor. Eszerint az előző hónapokban összegyűjtött 28 430 K 59 fillér törzstőke

²⁸ Zalavármegye ünnepe. Zalamegye, 1903. okt. 18. 2-3.p.

kamatait „egy zalamegyei illetőségű szegényebb sorsú, jó tanuló és jó erkölcsi magaviseletű főiskolai (budapesti és kolozsvári m. kir. Tudományegyetemek, a m. kir. József műegyetem és a hazai jogakadémiák) tanuló” ösztöndíjára fordítják.²⁹ Zala vármegye első Deák-ösztöndíjas diákja az alsórajki születésű Kisfaludy Strobl Zsigmond lett, aki a pesti Iparművészeti Iskola negyed éves tanulójaként 1904-ben kapta meg az ösztöndíjat. A később nemzetközileg is elismert szobrászművész így emlékezett vissza: „A negyedik évre megkaptam Zala vármegye Deák Ferenc nevét viselő alapítványának évi 200 forintos ösztöndíját. Három éven keresztül évi 200 forintot... milyen váratlan, csodálatos jólét! Így jutottam a nyomor végére. A népkonyhai étkezés, a lefoszló cipők helyett viszonylag normális helyzet következett; vége lett a Rotbergnél másodkézből vásárolt ruhák viselésének is.”³⁰

A díszközgyűlés még egy alapítványt hozott létre a megye törzsvagyonaiból kiutalt 400 Korona alappal, azzal a szándékkal, hogy a centenáriumba felújított kehidai kápolna „fenn- és mindenkor jó karban” tartásáról gondoskodjon.³¹ Az ünnepi összefüggés utolsó napirendi pontjaként feliratot intéztek az uralkodóhoz „a vármegye hálás közönségének nagy fia iránt táplált elenyészhetetlen kegyelete megnyilatkozásáról. A felirat mindenekelőtt megemlékezik Deák Ferenc elévülhetetlen érdemeiről, a vármegye kegyeletéről s a kegyelet ünnepéről; végül tolmácsolja a vármegye rendíthetetlen hűségét s Deák Ferenc szellemének uralmát óhajtja s ettől várja és reméli a haza boldogulását, felvirágzását.”³²

A közgyűlés bezárása után az illusztris vendégek és a törvényhatósági bizottság tagjai az Arany Bárány Szálloda dísztermébe vonultak, ahol társaságban vettek részt. Az ünnepi lakoma csak a díszvendégek számára volt ingyenes, a törvényhatóság tagjai 13 Koronát fizettek a felszolgált étkekért és italokért. Így is több mint száz zalamegyei képviselő volt jelen a banketten. A díszbéd menükártyája (a Göcseji Múzeum egyik becses darabja) szerint, „A nagy hazafi Deák Ferencz születése századik évfordulója ünnepélye alkalmából Zegerszezen 1903 évi október 17 én tartott dísz gyűlés és megyei ünnepély alkalmával a banketton ezen eledelek adattak fel”: „Leves lepénykékkel, Tok, fogas tatár mártással, pikans szosz.” (sic!) „Bélszín kőrtve. Őz pástétommal. Pulyka befőttel, Fácán káposztával. Fagylalt. Sütemény. Gyümölcs. Sajt.” A felsorolt fogások mellé jánkai fehérbort, egri vöröset, badacsonyt és „Littke, extra Sec” bort szolgáltat fel a bankettet adó Friedrich Márkus szálloda.³³ Az ünnepnap programjáról tudósító Magyar Paizs hírlapírója a társaságban kapcsán, „hová közönséges halandó nem, csak fehér kesztyűs hallhatatlanok” jutottak be, heves kritikával illette a szervezőbizottságot, amiért kizárta az ünneplésből a nagyközönséget és a hírlapírókat is. „A Deák Ferencz szelleméből ha nem is ... szárnyas szabadságot, de jó polgári eredményeket akarunk tanulni: Cinánnátusi (sic!) önzetlenséget, Aristidesi igazságosságot, Cato karaktert s Sokratesi bölcsességet és becsületességet. Ezeknek a tanulására jó szívvel láthatnának minket, misera plebsét is, csak ne volnának

²⁹ Uo.

³⁰ Kisfaludy Strobl Zsigmond: Emberek és szobrok. Budapest, 1969.19-22.p.

³¹ Zalavármegye ünnepe. Zalamegye, 1903. okt. 18. 4.p.

³² Uo.

³³ Göcseji Múzeum Történeti Gyűjteménye, ltsz.:91.30.1.

olyan kényesek t. bizottság, mert akárki mit beszél, sehogy sem illik ez a Deák Ferencz jelleméhez!" - írta a tudósító.³⁴ A 13 Koronás díszebédet is eltűzöttnek érezte, amelyről idő előtt távozott a püspök és Széchenyi Béla. "Csávossy Béla háznagy és több orsz. képviselő pedig egyenesen a vendéglői étteremben ebédelt s nem tartotta uri temponak ezt a nagyzást... és a tékozlást."³⁵

A rendezőbizottság a jeles eseményre meghívta Wlassics Gyula kultuszminisztert is, aki azonban személyesen nem vehetett részt a ceremónián, táviratban köszöntötte az ünneplőket: „...az volt lelkem óhaja, hogy a mi forrón szeretett Zalamegyénk, Deák Ferenc szülőföldjének székhelyén magasztos ünnepeteken együtt hódolhassak a mi lelkünkhez, a mi szívünkhez legközelebb álló nagy halhatatlanunk emlékének. Ha ebben engem tőlem nem függő okok megakadályoztak is, mégis ott leszek lelkem egész melegével, szívem egész erejével a szülőföld oltára előtt és veletek együtt imádkozom: Lebegjen e nemzet fölött Deák szellemének mindent kibékítő, áldó ereje.”³⁶ - írta táviratában.

Október 17. zalaegerszegi eseményeit a helyi Kaszinó táncmulatsággal összekötött estéje zárta.

Nagykanizsa október 18-án ünnepelt. A felekezeti istentiszteleteket követően diszközgyűlést tartottak a városházán, ahol Remete Géza, a haza bölcse egykori képviselőtársa tartott megemlékező beszédet. Az összegyűlt képviselők rendeletet hoztak arról, hogy a város közgyűlési terme számára megfestetik Deák Ferenc arcképét, továbbá, - a megyei Deák-ösztöndíj vitájában felmerült ötlet alapján - elhatározták, hogy a nagykanizsai főgimnáziumnál 5000 Koronás Deák Ferenc-ösztöndíj alapot létesítenek. A tervezett arckép, Endrey Sándor festőművész alkotása, 1905-ben készült el, s díszítette Ferenc József, Erzsébet királyné és Kossuth Lajos egész alakos képével együtt a kanizsai városháza dísztermét. (A második világháború idején a festményeknek nyoma veszett.)

Délután került sor a város közönsége és mindenekelőtt a tanulóifjúság jelenlétében a szokásos ceremóniák - ének, alkalmi óda, ünnepi beszéd - közepette a zalai ünnepségsorozat egyik legjelentősebb eseményére, a nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör által kezdeményezett Deák-emléktábla avatására a művész, Telcs Ede jelenlétében. A gimnázium Teleki utcai homlokzatára helyezték fel az ágyúbronzból készült alkotást, melyet Deák babérággal övezett domborművű portréja díszít, rajta az alábbi felirattal: „Deák Ferencz emlékeztére, aki az 1813/14 = 1816/17 iskolai években ezen gimnáziumba járt. Születése százados évfordulója alkalmából állította a Nagykanizsai Irodalmi és Művészeti Kör kezdeményezésére a város közönsége. «Félre minden irigységgel hazánk fiai, adjuk neki az elsőséget» - mondja róla Széchenyi.” Itt jegyezzük meg, hogy a táblát később a gimnázium Sugár úti épületének homlokzatára helyezték át. Az 1950-es évek elején pedig, amikor Deák kikerült a magyar történelem nagyjainak panteonjából, az emlékművet be akarták olvasztani. A megsemmisüléstől Kerecsényi Edit múzeum-

³⁴ A Deák Ferenc ünnepélyről. Magyar Paizs, 1903. okt. 22. 1-2.p.

³⁵ Az ünnepély sorrendje. Magyar Paizs, 1903. okt. 22. 2.p.

³⁶ A közoktatásügyi miniszter sürgőnye. Zalamegye, 1903. okt. 25. 4.p.

pincéjében őrizte mindaddig, míg 1968-ban visszakerülhetett a Sugás úti gimnázium falára. Ma is itt látható.³⁷

Október 19-én a vármegye ünnepe Kehidán folytatódott, ahol az évfordulóra felújított kápolna - Deák szüleinek és nagyszüleinek, valamint Antal bátyjának nyughelye - beszentelésére került sor. A szertartásra érkező vármegyei notabilitásokat a kúria tulajdonosa Baronyi Ede fogadta és látta vendégül. Dél előtt 10 órakor, a vidék népének jelenlétében Rhédey Gyula veszprémi kanonok szentelte fel az átépített kápolnát, majd az előkelőségek Zalaszentgrótra kocsiztak, ahol 60 terítékű díszebéd várta őket.³⁸

A fentiekhez képest a szülőfaluban, Söjtörön szerényebb körülmények között ünnepeltek. Deák megkeresztelésének színhelyén, a helyi templomban tartott ünnepi mise után *„nemzeti zászlódísz alatt”*, körmenetben vonult a falu népe a szülőházhoz, ahol megjelent Festetics Mária grófnő, Farkas József országgyűlési képviselő és Thassy Lajos főszolgabíró. Az egybegyűlték elénekelték a Himnuszt, majd Pajthy Elek plébános emlékezett meg a haza bölcséről. A szónoklat után megkoszorúzták a millenniumkor a kastély falára helyezett emléktáblát. *„Söjtör község Deák Ferencz nagy emlékének”* - állt a koszorúszalagon. Az ünnep a Szózat hangjaival ért véget.³⁹

A Deák-centenáriumról a zalai sajtó is megemlékezett. Ez alkalomból emelkedett hangú vezércikkeket, alkalmi verseket, ódákat közöltek a lapok. A cikkírók egyrészt Zala megyének Deákhhoz való viszonyát emelték ki, mint pl. a Zalamegye újságírója. Írása szerint *„Mérhetetlen szeretet köti Deák emlékéhez Zala vármegyét, mert nekünk nemcsak a haza nagy fia ő, akire büszkén tekintünk, hanem ereklje is az ő emlékezete, mert egyesítette magában mindazokat az erényeket, amelyek a zalai falvak régi kúriáiban lakoztak, ahol a mindennapi imádság is a hazaszeretetre, törvénytiszteletre, ősi hagyományaink iránti szent áhítatra való buzditással végződött.”*⁴⁰ A függetlenségi érzelmű újságírók Deák mindig tiszta lelkiismeretét állították példaképül olvasóik elé.⁴¹ Nagy Samu, a Zalai Közlöny vezércikkírója pedig egyenesen isteni magaslatokba emelte Deák alakját, hozzá fohászkodva fejezte be ünnepi írását: *„Nagy szellem, ki le tudtál vetkezni minden emberi salakot, örködj felettiünk. Lényednek tündöklő idealizmusából küldj közénk is egy sugárt, hogy mint a villany szikra, átjárva szíveinket, visszarántson bennünket a való életre, melyben, ha keresünk, megtalálhatjuk mindenkor a nemes ideálokat, melyekért küzdeni érdemes!”*⁴²

Az ünnep elmúltával véget ért a varázs, *„Deák szellemének mindent kibékítő, áldó ereje”* nem hatott többé, az ország visszasüppedt a pártcsatározások mindennapjaiba. Egy év múlva pedig megbukott a magát Deák szellemi örökösének tartó Szabadelvű Párt.

³⁷ A témáról bővebben: Kunics Zsuzsa: Deák Ferenc és kultusza Nagykanizsán. In: Pannon Tükör, 2003. 8. évf. 2. sz. 47-59.p.

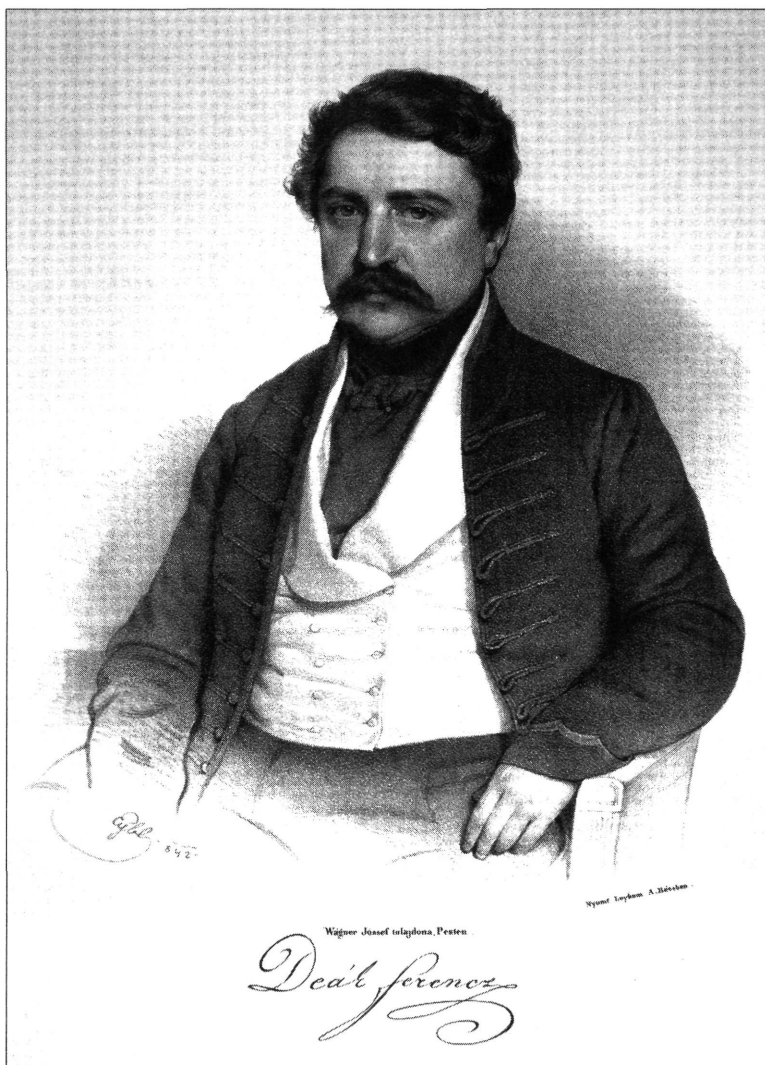
³⁸ Deák Ferenc emlékezete. Zalamegye, 1903. okt. 25. 3-4.p.

³⁹ Deák ünnepély Söjtörön. Magyar Paizs, 1903. okt. 29. 3.p.

⁴⁰ Deák Ferenc. Zalamegye, 1903. okt. 18. 1.p.

⁴¹ Deák Ferenc. Magyar Paizs, 1903. okt. 15. 1.p.

⁴² Nagy Samu: Deák Ferenc. Zalai Közlöny, 1903. okt. 17. 1.p.

Deák Ferenc
Franz Eybl litográfiája, 1842
Magyar Nemzeti Múzeum, Magyar Történelmi Képcsarnok

Németh József

Deák Ferenc személye a magyar irodalomban

Születésének kétszázados fordulóján aligha vitatja bárki is, hogy Deák a 19. századi magyar történelem legnagyobb alakjai közé tartozik, s Széchenyi István-nal, Kossuth Lajossal együtt sorsfordító szerepük volt a modern Magyarország létrehozásában. Épp ezért látszólag ellentmondásnak tűnik, hogy hármuk közül Deák jóval ritkábban vált nagy irodalmi alkotások hősévé, szereplőjévé.

Széchenyi mindössze 27 éves, legfeljebb apja múzeumalapító gesztusáról és saját szerelmi kalandjairól híres, amikor Horváth Ádám már verssel üdvözlí, halálakor többek közt Arany János ódája búcsúztatja. A 20. század közepén olyan egymástól eltérően gondolkodó írók, mint Németh László és Eörsi István írnak drámát az öreg Széchenyiről, születése 200. évfordulóján a magyar irodalom akkori nagy öregje, Keresztury Dezső versben idézi fel alakját. Ő a főszereplője a mindmáig legnagyobb költséggel elkészült magyar filmnek is. Romantikus, színes, talányos egyénisége, reformkori kezdeményező szerepe, sokoldalúsága, figyelmet keltő akciói, a Magyar Tudós Társaság látványos megalapítása, évtizedes döblingi visszavonulása, máig is többször kétségbe vont öngyilkossága mind-mind az irodalom témájául kívánczok.

1848-49-ben nem egészen egy évig állt az események középpontjában az akkor 31 esztendőes Görgey Artúr, s e rövid ideig tartó szerep Vörösmartyt, Bajzát, Illyés Gyulát, Németh Lászlót, Féja Gézáat ihlette versekre, drámára, regényre. Rövid, de sorsdöntő történelmi szereplését követően még 67 évig élt, s nemcsak irodalmi, hanem történettudományi és politikai megítélése is többször - Deákénál is látványosabban - megváltozott.

Kossuth Lajos évtizednél hosszabb, országos figyelmet keltett közéleti tevékenysége csak később kelti fel az elismert literátorok érdeklődését. A század első kétharmadában inkább csak a népköltészet hőse, s elvétve maradandó irodalmi alkotások témája. 1847-ben mindössze a tisztességes szándékú, de szerényebb tehetségű, a Hiador álnéven publikáló Jámbor Pál köszönti verssel. 1851-ben német nyelvű, méltán feledett regényt írnak róla. 45 éves távolléte azonban az elvesztett lehetőségek jelképévé emelte, pátriárkai életkora a nemzet apa-mítoszájának táplálója lett. A Kossuth-nóták ihletője, a ponyvák gyakori témája, szinte népmesei alak. A 20. században válik igazán fontos művek hősévé. Halálának évfordulójára Ady Endre is verssel emlékezik, Illyés Gyula a Fáklyaláng főszereplőjeként idézi alakját, Cseres Tibor életrajzi regénye pedig (a fiatal Kossuth némely botlásának említése miatt) számottevő vitát is kavart. Legutóbb egy - ezúttal angol - írói nevet használó magyar regénytermelő Kossuth magánéletének titkaival kecsgetteti könyvének remélt vásárlóit.

1925-ben, Deák miskolci szobrának avatásakor Berzeviczy Albert is magyarázatot keresett arra, hogy vajon Kossuth alakját miért őrzi hetvennél is több szobor, Deák Ferencnek pedig csak négy emlékművet állítottak az országban: *„... a magyar nemzet képzeletét erősebben ragadta meg a nagy tragikus hős alakja Kossuth Lajosban, mint a minden dicsőséget magától elutasító, nagyságában is igénytelen győztes alakja Deákban: hogy a magyar nemzet Deákot azzal tisztelte meg, hogy követte őt - Kossuthal szemben pedig, akit nem követhetett, jelképesen akarta hódolata, csodálata adóját leróni.”*

Tőlük eltérően Deák Ferenc életútja látszólag egyenes, kitérők nélküli. Nem színesítik nagy szerelmek, nem teszik kalandossá nagy utazások, nem esett az épülő Lánchídról a Dunába. Csendes, szeretetre méltó, köpcös, lassan mozduló, konflison és lóvasúton utazó, köznapi magaviseletű, szivarhamus ruhájú férfiú. A társaság központja, lebilincselően adomázó, fiatalon is öregúr. Pályája során többször visszahúzódott, de tekintélye mindvégig megmaradt. Az emberi élet törvényei szerint élete végén egyre többet betegeskedett, szenvedéseitől a halál - orvosa, barátai jelenlétében, a nemzet aggodásától kísérve - váltotta meg. Így nem kelhettek lábra a találgatások, hogy megölték-e, mint Zrínyit, öngyilkos lett-e, mint Széchenyi vagy a Telekiek közül ketten is. Ha életének van titka, legfeljebb az, hogy nagyobb vagyon, rang, hatalom nélkül volt országot formáló államférfi. Tisztsége kevés volt, tisztessége annál több. A politikában töltött négy évtized legfeljebb felében volt aktív képviselő, legmagasabb méltóságként fél éves igazságügyi miniszterségét tarthatta számon. Ezt se becsüljük túl: jelképes székebe azóta 50 férfi és egy nő ült be, s utódai nagyobb részének nevét nem a nemzet emlékezete, legfeljebb csak a lexikonok apró betűs sorai őrzik.

Soha nem tűnt irodalmi hősnek. Ráadásul kora nagy íróinak javával közeli, magánemberi kapcsolatban állt, a tartós barátság pedig ritkán szül irodalmi remekműveket. Azokhoz vagy a heves fellángolás indulata, vagy rangbéli, időbeli távolság, kevésbé személyes kötelék szükségeltetik. Előbbire Petőfi Aranyhoz írt versei, levelei a példák, utóbbira Arany Széchenyi-ódája.

Deák literátus, könyveket forgató, az irodalom iránt érdeklődő környezetből jött. Bátyjáról, Antalról Kölcsey Ferenc jegyezte le, hogy *„arcában van valami Himfyhez hasonló, van valami, ami költőt sejdített, s hallottam említetni, fiatal éveiben regéket írt.”* Kiadásuk többször szóba került, végül kéziratban maradtak, nemrég Molnár András találta meg azokat. Nővére, Klára szintén szerette az irodalmat, nagy örömmel olvasta, dicsérte a Zalán futását. *„Ezen dicséret szégyenedre nem válik, mert ... az ő dicsérete fontos, mivel a hazai és német literatúrának nem csekély ismerője lévén, a szép literatúra mezején termett virágoknak megítélése alkalmas.”* - írta Deák Vörösmartynak. Ugyancsak költő-barátjának írt levélből tudjuk, hogy maga Deák Ferenc is megpróbálkozott tanulmányok írásával, de nem találván azokat elég színvonalasnak, elállt közlésüktől. (A nemzeti literatúra akadályairól és Kazinczy Martinuzzijáról értekezett.)

Élete végéig kedvelte, kereste a tollforgatók társaságát. Vörösmarttyal júrius korában, pesti tartózkodása idején kötött barátságot, ez a költő haláláig tartott, kereszt-komasággal is megerősítették. 1855-ben elvállalta a félárván maradt gyerekek gyámságát, a szegényen maradt család megsegítésére gyűjtést kezde-

ményezett, ez ügyben írt 800 levelére több mint százezer forint adomány érkezett. Vörösmarty Ilonát lányaként szerette, utolsó, beteg esztendeit az akkor már Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona lakásán, a család gondos ápolása mellett töltötte. Ilona is feljegyezte gyámapjával kapcsolatos, részben saját, részben édesanyjától hallott emlékeit, ezek 1926-ban nyomtatásban is megjelentek.

Jól ismerte a Sümegen lakó, az 1830-as években Zala megye közéletében még jelentős szerepet vállaló Kisfaludy Sándort, Vörösmartyval együtt meg is látogatták. Majd évszázados lappangás után előkerült egy Deák által Kisfaludynak faragott, dedikált bot is, melyet Eötvös Károly 1905-ben már említett, aztán egy időre nyoma veszett. Részt vett Fáy András nevezetes fóti szüretein, s idős korában megfordult a Hajnalka néven több kötetet is publikáló Rózsaági Antalné (Bálintffy Etelka) irodalmi szalonjában, egyik gyermekének keresztapaságát is vállalta. (A szalon látogatói közt Jókai Mórt, Kemény Zsigmondot, Eötvös Józsefet, Toldy Ferencet, Pákh Albertet, Reményi Edét, Egressy Gábort tartotta számon a családi emlékezet.)

Ő közvetítette Pálóczi Horváth Ádám Széchenyit dicsőítő versét Vörösmartyn keresztül Fenyérinek, s így jelent meg 1831-ben a Felsőmagyarországi Minervában. A kísérő levélből kiderül, hogy Csány Lászlótól kapta a szöveget, s hogy más Horváth-kéziratok is találhatóak a környéken. Deák ismerte a Festetics-könyvtárat, több ott található kötetet pontos címével együtt említ is.

Noha Deák már az 1830-as évek végén országos tekintélyt szerzett magának, arcképét is több művész sokszorosította, többen meg is festették, a vele kapcsolatos szépirodalmi alkotások, elsősorban versek csak 1845-től jelentek meg. Országos figyelmet keltett, amikor Vörösmartyval együtt Zsibóra utazott, az akkor már vak Wesselényi Miklós meglátogatására. Útjukról, az őket mindenütt ünneplő meleg fogadtatásról a korabeli újságok részletesen beszámoltak. Garay János az Életképekben költeménnyel is üdvözölte a három férfit: *Wesselényi látogatói* címmel:

*Hol Wesselényi mellett
Deák szól és a dal,
Mit Vörösmarty zengend,
Ott kész a diadal.*

A Pesti Divatlap névtelen - y jelű -szerzője a találkozásról hírt adó rimes beszámolóját így fejezte be:

*A nép oszolván, lelkesedve szólt:
Ez itt a hon szentháromsága volt.*

Ugyancsak 1845-ben határozta el a Nemzeti Kör, hogy díszalbumot ad ki, amely a költők Deáknak szánt üdvözlő szövegeit tartalmazta volna. A terv nem valósult meg, az ígért versek közül csak négy készült el: Vörösmarty Mihályé, Garay Jánosé, Bajza Józsefé és Császár Ferencé. (Az irodalomtörténet az utóbbiról megfélekedezni látszik.) Noha mindegyik népszerű poéta alkotása, egyik sem

jelent kimagasló irodalmi értéket. Ennek oka nemcsak alkalmiságukkal magyarázható, hanem talán azzal is, hogy a jeles szerzők régóta személyes kapcsolatban álltak a dicsőített személlyel, ezért aztán hiányzott a szükséges távolságtartás, a távlat is. A közvélemény legjobban ismeri, mert legtöbbet idézik Vörösmartyét:

Deák Ferenc

*Alkudtál s mondtad: "nem kell a mit ti szerettek,
Vagy nem kell úgy élni, mint élni szokás.
Munkabíró lelket kívánok, félni tudatlant,
S félni merőt: a mint a haza jobb ügye hí:
És emberszerető szívet, ha vad indulatokkal
És áleszméssel küzdeni sikra kelek:
Tűrni viszályt és pártharagot, s ha kerülni lehetlen,
Régi baráttól is tűrni a néma döfést:
S a mit kezdtem fiatalkori lelkesedéssel,
Arról hálaimát mondani végnapomon.
Mind ezekért a díj, a melyet elérni reményem:
Vajha kicsin legyek a nagy haza hősei közt."*

Ugyancsak gyakran idézik Vörösmartynak egy Deákkal kapcsolatos, baráti levélben megfogalmazott vélekedését: „Ily emberre szükség van a világon, nemcsak az országért, hanem azért is, hogy rossz óráinkban meg ne tagadjuk azon állítást, hogy az ember Isten képeire alkottatott.”

Vörösmarty nemcsak Deák Ferenc személyével, hanem a Zala megyei politikai küzdelmekkel is kapcsolatba került. A zalai liberális ellenzék közt átmenetileg szakadás támadt, egyik csoport *legénynek*, a másik *atyafinak* nevezve magát. Megkísérelték az egységet helyreállítani, s az 1845. november 10-i megyegyűlés előestéjén tanácskozást hívtak össze. Az épület négy ablakában kivilágítva Vörösmarty versei voltak olvashatók. Az elsőben Hymusának utolsó strófája, a másik háromban A zalamegyeieknek egy-egy szakasza.

A másodikban: *Nevet kerestek jó ügynek baráti?
Van név: az egy, az osztatlan haza.
Ezzel betelnek szív és ész határi:
Ki hallott ennél szebbet valaha?
Csakhogy ha név, őszinte név legyen,
Ki mely nevet hord, a szerént tegyen.*

A harmadikban: *Viszály ne csapjon a jók táborába,
Habár egy új cím jobban tetszenék.
Nevet cseréljen a gaz és a kába,
Becsületesebbnek egy jó név elég.
S ha egy a jó cél is, Zala fia!
Minek két név: legény és atyafi!*

A negyedikben: *Egy név, egy elv s Zalának büszkesége,
Oly férfi, milyen ritkán születik:
Mi kell egyéb mint a jók összessége?
S a vész hatalma rajtunk megtörik.
És újra ember lesz a gáton ott,
Hol eddig a viszály uralkodott.*

A haladó tábor másnap már egységesen lépett fel a megyegyűlésen, nehéz megállapítanunk, hogy ebben milyen szerepe volt az akkor már országos hírű és tekintélyű költőnek. Talán nem véletlen, hogy hamarosan Zala megye táblabírá-jává választották.

A már említett, tervezett albumba Garay János Áldomás *Deák Ferencre* címmel írt köszöntést. Méltán esett ki az irodalmi köztudatból, mert valóban (hagyomá-nyos) pohárköszöntő, melyet kor bármely neves (vagy kevésbé ismert) emberére is el lehetett volna mondani, csupán az utolsó sort kicserélve: „Az ország Deákjáér!”

Garay költészetében többször is visszatér Deák alakja, nemcsak a már idé-zett zsidói látogatás alkalmából, hanem a *Deák szava és deák szavak* című epigram-májában is. Ugyancsak Garay szerepelteti *Szent László* című regéjében a család kitalált őst, Deák Balázst. E szerint Szent László egyszer Zala megyén keresztül Dalmácia felé utaztában elaludt, kocsijából kiesett a kerékszeg, s a mellette futó Deák Balázs ujját dugta annak helyébe, hogy ura fel ne ébredjen, a kocsi fel ne boruljon. A király ezért jutalmul nemessé tette s akkora földet adott neki, melyet több órán át körül bírt lovagolni. A motívum nem egyedi, a reformkorban több regében, más-más családhoz kapcsolva is fel-felbukkan.

A legjelentősebb köszöntő-vers szerzője alighanem Bajza József. Az akkor 42 esztendő Deákról írt sorai közel 160 esztendő után is érvényesen idézhetők:

*Deák Ferenchez
Emléklap*

...te szívnek s elvnek férfia,
Ki annyi évek változása közt
Nem változólag mindig egy valál...

Enyelgő és derült vidám körökben,
Szelid és engedelkeny mindenütt,
De ott hajthatatlanul kemény, hol üggy
Mellettszánt csatára kelni kell...

Te bírod minden pártoknak bizalmát,
Kiket meggyőződés, nem bűn vezet.
Rád van függesztve a nemzet szeme,
Ezrek lesik szavad mint jósigét,
Irányadót, ezrek mozgalmának.
Ő szólj, és tégy, és adj irányt nekik!....

*E ferde kornak kis munkái közt,
Mely nem hiszen, mivel nem tud, nagyobb
Saját parányi vergődésinél.
Használd a jók benned vetett bizalmát,
S kezet fogván velök, légy rendező:
Központosítsd magad körül az ész,
Erény és szív minden hatalmait,
S segéld elő egy jobb kor támadását....*

*Oly sok kísértet s csábok ostromában
Melyek levertek gyávák közt erőt is,
Erényiben töretlenül szilárd,
S magához mindvégiglen hű maradt...*

Talán Bajza verséből eredeztethető a Deák névéhez azóta elválaszthatatlanul hozzákapcsolódott *haza bölcse* kifejezés is. Bajza a bölcsek legbölcsebbikének nevezte.

Szinte teljesen kiesett az irodalmi köztudatból, hogy a tervezett albumba Császár Ferenc is írt egy verset. Császár nem volt a kor jelentős költője, nem ismerte fel az irodalmi népiesség korszerűségét, de kötetei szép kiadásban, nagy példányszámban jelentek meg, sokan olvasták. Az ún. szalonköltészet művelője, szonettjei művesek, csiszoltak, a haza és a szerelem témáit ismételték. Az 1840-es években nemcsak divatos író volt, hanem a magyar kultúra hasznos munkása is. Számottevő jogi művek szerzője, folyóiratok szerkesztője. Nyelvkönyvet írt a magyarul tanulni kívánó olaszoknak és németeknek. Dante első fordítói közé tartozott, egy időben rendőri felügyelet alatt állt, mert Batsányival levelezett. Itt, Kehidán, Deák házában kezdősorai miatt is célszerű Császár köszöntőjét idéznünk:

Deák közalbumába

*A Zala partjairól lángelméd szertesugárol,
Merre magyar szív ver, s szól magyarajkú világ.
Kebled szent lángját, ajkadnak tiszta igéit
A haza üdvéért, érzi, megérti e hon.
S lángod, igéd, szívünk hő véréen hálafüzérré
Forrva, dicsően száll vissza fejedre, Deák!
Vedd e füzért: szebb díjt nem nyújthat honfíbabérnál
Senki! S viseld, míg élsz - annak s azért, ki adá.*

Nem hagyhatjuk említetlenül Császárt azért sem, mert tudomásom szerint ő az egyetlen író, aki Deák Antal emlékét is versben örökítette meg, 1841-ben, *A két Deák* című költeményében:

*Hol szőke árja ömlik el Zalának,
Csöndes, virágos, áldott téreken,
Két férfiú él, mint szent berkeken,
Bírván malasztját isten jós szavának.*

*Élet s szabadság felvirágozának
Az ő nyomukban ősi telkeken:
A nemes ajk nem nyög bilincseken,
Ha felhívá azt üdvö a hazának.*

Ugyancsak tőle ismerjük az egyetlen olyan Deákról szóló verset, amely itt, Kehidán, ebben a házban kelt 1845. július 16-án. Császár Zalaegerszegen élő édesanyjának meglátogatása után kereste fel a már régebben ismert Deákot, itt kellemes órákat töltött, Garayról, főleg annak a zsidói látogatást megörökítő, fentebb idézett verséről, Garay kezdődő betegségéről beszélgettek. Kehidán, Deák hajdani lakában a kezdősorokat célszerű idéznem:

*Üdvöt, magyar lant buzgó hőse! Ím,
A szép Zalából küldöm verseim,
Hol a folyónak sásos partinál
Deák Ferencünk csinos lakja áll.
Hajdanta szűk vár, sáncokkal kerítve,
Ma kényelemre egyszerűen díszítve:
Nincs pazar fény benn, nincs külsején,
S annál szívesbnek, szebbnek leltem én:
Mert hű kedélye lelkes, jó urának
Olly jól esett e tájak vándorának...*

Már az 1830-as évek közepén feltűnik Deák neve több irodalmi értékű emlékezésben is. Talán nem haszontalan egy akkor még angol, később magyarrá lett főnemes észrevételét idéznünk. A brit királyi családdal is rokonságban álló John Paget Magyarországra és Erdélybe utazott, ahol később Wesselényi Polixénia férjeként le is telepedett. 1835-ben a Pozsonyban ülésező diétán - tolmácsa segítségével - meghallgatott néhány szónoklatot. A mindössze 33 éves, csak két éve követ Deák Ferencre figyelt fel:

„Ahogy beléptünk a terembe, meghallottuk Deák mély, szenvedélyes hangját, mindenki némán, a legnagyobb érdeklődéssel figyelte. Deák a diéta egyik legjobb szónoka s legfilozofikusabb tagja. Külsejére nézve nehézkes és jelentéktelen, csak amikor már alaposan belelendült a beszédbe, akkor ismerszik meg a kiváló képességű ember. Magyarul beszélt, s engem magával ragadott e nyelvi zengzetes, erőteljes és rendkívül tiszta hangzása....”

Másik tanúként a Deák kultuszért oly sokat munkálkodó, a halálának százados fordulójára rendkívül színvonalas, úttörő kötetet szervező és szerkesztő Degré Alajos - nekünk Lojzi bácsi - szintén Alajos nagyapjának emlékeiből szeretnék néhány részletet idézni. Degré zalai barátainál vendégeskedett, Csúzy

Pállal együtt Bókaházáról, Botka Páltól jöttek át Deákhhoz:

„Roppant izgatottságban tartott az út Kehidáig, de azonnal nyugodtabbak lettünk, mihent azt a fehér, egyszerű földszinti házat megláttam, melynek kapuján betértünk.

Deák Ferencet a kertben találtuk: fapadon ült egy fa alatt s ujjából nyomogatta a vért. Több mint barátságosan, bizalmasan fogadott.

- Egy ágat nyestem le, s úgy megvágтам az ujjamat, hogy félóra óta vérzik. Már legyalogoltam a három órát, legalább most veletek maradhatok.

- Naponkint gyalogolsz három órát? - kérde Pali.

- Minden időben, minden körülmények közt. Azért nem vehettem részt a körútban, na meg új életmódom miatt, azt nem szabad megzavarni.

- Nos, érzed már hatását?

- Csodálatosan: nincsenek vértódulásaim, és megfogytam.

Hárman ültünk asztalhoz, válogatott ebédje s kitűnő borai voltak, de ő maga csak egy tányér levest, nagy túl zöldbabot evett, minden hús nélkül, de olyan jóízűen fogyasztotta, mint mi a fogolypecsenyét, s hozzá tiszta vizet ivott, de azért egész ebéd alatt ő volt oly derült, mintha azokat a jó borokat nem mi, hanem ő élvezte volna.

Deák házi körében leírhatatlan kedves, kedélyes és mulatságos volt. Egyetlen szó vagy tett nem fordult elő, mi intésül szolgálna, hogy az ország legnagyobb fiának házában vagyunk, az ő szíves modora, találó s mégis tréfás megjegyzései, érdekesen tanulmányos, de távolról sem tanári előadásai a lelket folytonos derűtségben tartották. A nagy szellem a legkisebb körben, még akkor is, ha a mindennapiság eszméivel akar foglalkozni, emelkedett, magasztos és elragadó."

Az 1850-es évek irodalmában ritkábban fordul elő Deák neve. Búvópatak-ként azonban fel-felbukkan pl. Arany János költészetében is. 1861-ben a felpezsdülő politikai élet reményét is, kétségeket is éleszt. Arany a *Magányban* című költeményében névtelenül hivatkozik Deákra:

Jön, jön... egy istenkéz sem tartja vissza,
Mint mélybe indult sziklagörgeteg:
Élet? Halál? Átok vagy áldás lesz? - Ah
Ki mondja meg! ki élő mondja meg!
Vár tétován a nép, remegve bölcse,
Vakon előtte kétség és homály.
Ne még, ne még - az istenért! - megállj.

Hogy a művészek is jelentős közéleti szereplőnek tartják a hallgató Deákot, arra jó példa, hogy a Himnusz szövegének és dallamának 1857-es díszes kiadásának címlapján a következő ajánlást olvashatjuk:

HYMNUSZ

költemény

Kölcsey Ferencztől.

Koszorúzott zenéjét

írta

s a lelkes költő rokonlelkű barátjának

TEKINTETES
DEÁK
FERENCZ
ÚRNAK
mély
tisztelettel ajánlja
ERKEL FERENCZ.

A felirati javaslat még a mindig elégedetlen, durva vitáktól sem idegenkedő Vajda Jánost is fellelkesíti: „*Soha egy ember szelleme egy egész birodalomén világosabb, kétségtelenebb, nagyobb diadalt nem ült, mint amekkorát a mi Deákunk aratott jelen művével az osztrák birodalom összes államtudósai felett.*”

A kiegyezés évtizedében szaporodnak a Deákkal kapcsolatos, jórészt neki tulajdonított *adomák*. Az adoma vagy anekdota a 19. század közkedvelt műfaja, Jókai, Vas Gereben és Mikszáth életművében is jelentős szerepük volt. Jókai gyűjteményt is állított össze a kor népszerű tréfás történeteiből. Az elmés társalgó, a magát is öniróniával szemlélő Deák híres volt szellemes példázatairól. Vachot Sándorné már 1862-ben közölt *Adomák Deák Ferenc magánéletéből* című gyűjteményt, 1871-ben több kiadásban is megjelent a *Deák Ferenc adomák* c. kötet, összeállítóját nem ismerjük. Már ekkor is, majd még inkább Deák halála után aztán a legtöbb újság ismételten közli ezeket. Egy részük kétségkívül Deáké, mások az un. vándoranekdoták közé tartoznak. Maga Deák is megjegyezte: *Úgy vagyok én ezekkel, mint a budai keserűvízzel: nevemet viseli, de nem a sajátom.* (Alapos elemzésüket Sándor Pálnak köszönhetjük, s most az évfordulóra újabb válogatás is megjelent belőlük.)

A kor másik népszerű műfajában, a ponyvában alig-alig fordul elő Deák neve. Mindössze egyről tudunk: Medve Imre, a szorgalmas, pedáns minisztériumi irodatiszt Tatár Péter álnéven temérdek históriát, életrajzot verselt meg, s ezek a jórészt 4 oldalas nyomtatványok Bucsánszky nyomdájából kerültek a vásárokra. Az arképes Deák-füzetke 1866-ban jelent meg magyarul és németül is. A ponyvával rokon Vörös Eszternek 1876-ban megjelent 16 lapos nyomtatványa, címe: *Hogyan fogadták Deák Ferencet a mennyben?* Műfaji megjelölése: népmese. Rangos kiadó, a Franklin bocsátotta ki.

Deák halála után megszáporodtak a róla szóló versek. Ahogy a Figyelő című lap írta: „*Deák Ferenc halála dalt fakasztott költőink lelkében.*” Igaz, nem a legjelesbekében. Az Akadémia ódapályázatát hirdetett, melynek pálmáját a magyar irodalom hasznos és szorgos munkása, Szász Károly nyerte el. Tóth Kálmán, Ábrányi Emil, Deák győri iskolatársának fia, Zichy Antal, (a jeles festő, Mihály testvére), a költőként méltán elfeledett Szabados János, Csepreghy Ferenc, Sántha Mihály írtak verseket. Némileg személyes jellege miatt érdemel figyelmet a már említett, Hajnalka néven publikáló Rózsaági Antalnée:

*A mily nagy volt ő éppen olyan szerény,
Kicsinységemben sokkal több a gőg,
Kevéllyé tesz a gondolat reá:
Hogy ismertem s hogy szerethettem őt.*

Pulszky Ferenc latin, de magyarra is lefordított versben siratja el: *Szomorúságok I. elégia*. Az igen tekintélyes férfinak, Deák Ferencnek. Maguk a költemények nem jelentősek, de fel-felbukkan bennük néhány figyelemre méltó gondolat: Szász Károly: *És a jogot, habár fegyver vevé el, /Eszével vívta vissza s jellemével*. Ábrányi Emil világpolitikai kitekintése: *Most lép a mennybe... Lebben égi szárnya! / Nincs egyedül már Washington nagy árnya!*

Arany János ekkor nem szólalt meg. Alighanem igaza van Keresztury Dezsőnek, aki ennek okát abban látja, hogy: *„barátja is megöregedett, a hatalom gyakorlatából egyre inkább belső ellenzékbe kényszerülve, vagy a nemzeti bálvány tehetetlen magányába szorulva, kopott költő barátja számára egyre inkább magánemberi mivoltában lett kedves, s ezt nyilvánosan megvallani aligha érezte illendőnek.”* Ezért maradt töredékben A jó öreg úrról szóló, láthatóan többször is újrakezdett, Deák nevét nem említő, de nyilvánvalóan őt idéző próbálkozása is:

Egy oly remek könyv mássa volt ő,
Minőt - évezredben alig -
Nagy bölcs teremt vagy égi költő:
Melyből új eszme foganik.
Firól-fira az ember- észben
Élvezi nem, kor vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tanult sem teljesen.....
Azt mondanám: nagyobb volt benne
Az ember a hazafinál.

Csak egy villanásra tűnik fel a halott barát alakja 1880-ban A jóságos özvegynek című, Bezerédy Istvánné házának összejegyzeteire emlékező költeményben is:

Ott, mikor fordulón volt a Haza sorsa
(Bölcsé ajkáról nekem is hullt morzsa),
Hogy kössük a múlttal a jövőt össze:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.

Ódát nem tud írni, mint annak idején tehette Széchenyi Istvánról, inkább keserű öniróniával *demokrata kortesnótát* szöszszent:

Deák Ferenc!
Megélünk mi
Kend nélkül:
Kívánjuk a szabadságot
Rend nélkül.

A 19. század utolsó évtizedeiben Kozma Andor Deák beszédeinek megjelenését köszönti, Endrődy Sándor a századvég szokása szerint dicsőíti Kossuthot, siratja Deákot. Nem marad el a szorgalmas Pósa Lajos Deák-verse sem.

Ekkoriban hangzik fel a mindmáig egyetlen, Deák Ferencről szóló zenei alkotás is. 1885-ben, halála előtt egy esztendővel készült el Liszt Ferenc *Magyar történelmi arcképek* című kompozíciójával. E ciklus egy-egy darabját Széchenyi, Eötvös, Vörösmarty, Teleki László, Deák Ferenc, Mosonyi Mihály és Petőfi emlékének szentelte.

1903-ban, születésének századik fordulóján a Kisfaludy Társaság hirdetett ódapályázatot, ezt Lampérth Géza nyerte ma már elvétve sem idézett versével. Emlékezetesebb a Vasárnapi Újságban Mikszáth Kálmán szép cikke Deákról. Bizonyára e jeles ünnep ösztökélte Eötvös Károlyt is arra, hogy személyes emlékeit felelevenítve, idősebb kortársait kikérdezve, az írásos dokumentumokat is felhasználva kétkötetes művet írjon Deákról és családjáról. Az eltelt száz esztendő sem tette feleslegessé. Nemcsak történeti munkának helytálló, hanem irodalmi értékei sem fakultak meg. Ismertetése szétfeszítené a mai előadás kereteit, csak arra hívom fel figyelmüket, hogy a most minket vendégül látó kúria leg részletesebb leírását e mű tartalmazza.

Ady Endre is többször írt Deákról. Leginkább a *Kétféle velszi bárdokat* szoktuk idézni:

*A fátyol borult, az asztal terült,
Örült az úr-rend a Deáki tettnek,
Fecerunt magnum áldomás s Buda
Filoxérátlan hegyei lihegtek...*

*Egy emberöltőn folyt a dáridó
S ékes meséje Toldi hűségének,
Soha egy riasztó, becsületes,
Egy szabadító vagy keserű ének.*

Hogy Ady itt nem a kiegyezés megalkotójával, hanem méltatlannak vélt utódaival került ellentétbe, azt a költemény szövege is sejteti, de Ady publicisztikája egyértelműen kifejezi.

Az évfordulót követően Deák személye szinte teljesen eltűnt a magyar szépirodalomból. Jellemző példa lehet Juhász Gyula. 39 költeményének címében 27 nem kortárs magyar író, történelmi személyiség szerepel, a 19. századi politikusok közül Kossuth, Eötvös, Széchenyi, Baross Gábor, Kossuth két alkalommal is. Deák nevét hiába keressük. A história felgyorsult irama más teendőket helyezett előtérbe, másféle példaképeket emelt piederstálra. Deák műveit alkalmanként kiadták, néha figyelemre méltó, szép bevezető tanulmánnyal is, pl. Wlassics Gyuláéval. 1926-ban megjelent Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből* című könyve, amely számos jellemző esetet, vonást őrzött meg Deákról. 1941-ben Egry Irén írta meg szépirodalmi eszközökkel is Deák életrajzát.

Az 1970-es évekből olvashatjuk a Deák alakját mindeddig legszebben felidéző költeményt. Szerzője Keresztury Dezső, címe: *A józanság lángelméi*. A két lángelme: Deák Ferenc és Arany János. A nagy ívű költemény mögött ott sejthetjük a szülőföldjére mind gyakrabban visszatérő költő gyermekkori emlékeinek

újraéledését, a zalaegerszegi Deák-térhez kötődő élményeit. Ez időben dolgozott nagy Arany monográfiáján is. Aranyt és Deákot nemcsak kortársai emlegették együtt, hanem Ady idézett soraiban is egymás mellett szerepel a deáki tett és Toldi hűsége. A kor, az 1970-es évek első fele újra időszerűvé tette a deáki magatartást. Keresztury egyéniségében, egész életművében sem nehéz a Deákéhoz hasonló szándékokat, mintákat észrevennünk. A költemény több részletéből az író személyes számvetését is kihallhatjuk. A részletesebb elemzés még több kisebb-nagyobb összefüggést és észrevehet (Nem futott el - írja Deákról akkor, amikor egyik, boldogulását külföldön kereső írónk megvádolta Kereszturyt, hogy itthon dolgozott a nehéz esztendőben. A költő válasza erre az Egy emigráns írónak című vers volt.) Behatóbb elemzés helyett mindössze néhány részlet idézésére vállalkozhatunk:

..... A Megyei Könyvtár
 mellett áll az Ómegyeház, melyben visszavetette
 követi megbízatását, mivel ólmosbottal, itallal
 szerezte meg neki azt pártja: előtte magaslik
 közhely-bölcs államférfiú-mozdulattal szobra,
 mely alatt platánok árnyékában ott golyóztunk,
 fogócskáztunk szilaj gyermekként, s melyet
 - tisztelet érte a szülőföldnek! - le nem dönthették
 a képrombolók....

.... szintén nem futott el,
 tűrte s túlélte Haynaut, Bachot, kivárta a jobb időt,
 s alkudott szívós türelemmel, a végső törmelékig
 megőrizve mindent az újratereztendő haza
 eszményeiből...

Ő is kivonszolta nemegyszer
 megyéjét a sűrű sár-agyagból: emelkedő
 fénnel állócsillag lett a feltápaszkodó
 ország egén: homálytalan a borulatban is :
 némasága beszélt, ha csak arra volt lehetőség,
 ha lépett, nehéz komolysággal az elérhető
 felmérve, nem szédült szakadékok s ormok
 közt roppant terhekkal vállán: egyszerű volt
 a parádézó felpezsdülésben, remény nélkül is
 emberség példáját mutatta.

S ami a költő számára - talán önmagára, saját korára is gondolva - Aranyt és Deákot összekapcsolja:

Nagy múltak
 emlékei? Józanság, hűség lángelméi: utolsók
 egy nagyszerű nemzedékből, mely a világszabadság
 fényében az itthoniért küzdött: konok reménnyel
 mind magánosabban...

Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára készült az első, öt színpadon megjelenítő mű. Szerzője Péntek Imre, címe: *Jelenetek Deák Ferenc életéből*. Nem tekinthető drámának, Péntek is dokumentumjátéknak nevezi. A kiegyezést megelőző bő évtized eseményeit idézi fel, nem egyszer hiteles deáki szövegekkel, a kor több neves szereplőjének megjelenítésével. 2003. október 17-én a zalaegerszegi Deák szobornál tartott ünnepségen szabadtéri előadásban, Merő Béla rendezésében be is mutatták. (A nagy figyelmet érdemlő szövegek befogadását nehezítette, hogy a közönség az őszi estén szabad téren, hosszabb ünnepség keretében, állva, megfelelő kényelem nélkül hallhatta-nézthette a művet.) Szövege az előadáson készült fényképekkel együtt a Pannon Tükör 2003 évi 2. számában vehető kézbe, lehetővé téve az elmélyültebb befogadást.

Jegyzetek helyett

Dolgozatomat nem akartam a részletes filológiai apparátus ballasztjával terhelni, csak a legfontosabb forrásokat említem a téma iránt alaposabban foglalkozni kívánók számára.

Deák irodalmi érdeklődéséről részletes összefoglalás található Molnár András *A fiatal Deák* című 2003-ban megjelent monográfiájában. A Deákhoz 1876-ig írt költemények java része fellelhető egyrészt a szerzők gyűjteményes kötetekben, másrészt a Deák-album *Emlékkönyv* (Bp. 1876.) című kiadványban. Császár Ferenc idézett verseinek újabb kiadását nem ismerem, én a Császár Ferenc költeményei című, 1846-ban megjelent kötetet használtam. John Paget mondait a John Paget: *Magyarország és Erdély (Válogatás)* Bp. (1987) című kötet 26. oldaláról citálok. Degré Alajos Visszaemlékezéseinek újabb kiadása Budapesten 1983-ban jelent meg, az idézett részt a 163 - 164. oldalról másoltam. Keresztury Dezső verse az író több kötetében is megtalálható, én a *Válogatott versek* (Bp. 1979) címűt használtam. Berzeviczy Albert megállapítására Borbás György: *Deák Ferenc emlékezete* című, az *Ars Hungarica* 2003. évi 1. számában megjelent tanulmányának 3. számú jegyzetében bukkantam.

Az anyaggyűjtés elkezdésekor nem találtam nyomát annak, hogy a témát valaki már feldolgozta volna. Időközben kedves munkatársaim megajándékoztak Imre Lászlónak a Magyar Tudományos Akadémián tartott hasonló témájú előadása internetről letöltött szövegével. A téma azonossága mellett megközelítésünk sok tekintetben eltér, de a szép tanulmányt haszonnal olvastam és néhány eredményét szövegem véglegesítésénél örömmel használtam fel. Dolgozatom lezárása után jutott a kezemhez *A haza bölcse emlékezete Versek Deák Ferencről 1803 - 2003* című, Szegeden 2003-ban megjelent, a témát csak részlegesen feltáró füzet. Számomra új információt nem nyújtott, sajnálom, hogy Keresztury Dezső versét is figyelmen kívül hagytam, de jó szívvel ajánlom azoknak, akik az általam csak említett, részben idézett írások egy részének teljes szövegét szeretnék kézbe venni. Örültem, amikor az *Irodalomismeret* 2003. 4. számában *A haza bölcse: Deák Ferenc* címmel összeállítást olvashattam a Deákról szóló versekből, anekdotákból. Ugyanitt Deák ürügyén helyet kapott egy rövid dolgozat is a ritkán emlegetett Császár Ferencről.

Az egykori vármegyeháza, ma a Zala Megyei Bíróság épülete

A 2003-ban felújított kehidai Deák-kúria

Tartalomjegyzék

Előszó	5
Zakar Péter: Zala megye vértanúja: Gasparich Kilit	7-32
Deák Ágnes: Deák Ferenc és a passzív ellenállás	33-46
Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás Magyarország vármegyei tisztikaraiban	47-67
Foki Ibolya: A városi igazgatás rendezésének problémái Zala megyében 1849-1850-ben	69-75
Kiss Gábor: Deák Ferenc tisztelete Zala megyében	77-89
Körmöczy Katalin: Deák Ferenc hagyatéka	91-98
Basics Beatrix: Deák Ferenc ábrázolásai	99-111
Megyeri Anna: Deák Ferenc szobra Zalaegerszegen	113-120
Béres Katalin: "A nagy férfiú emlékének és dicsőségének ünneplése"	121-129
Németh József: Deák Ferenc személye a magyar irodalomban	131-143
Tartalomjegyzék	147

Készült:

Gura Nyomda Bt.

Zalaegerszeg, Hock J. u. 92/B

Telefon/Fax: 92/599-464

E-mail: gurabt@axelero.hu

ZALA MEGYEI MÚZEUMOK
IGAZGATÓSÁGA

